

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2005

ОДИЛ ЁҚУБОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Тўрт жилдлик

I ЖИЛД

АДОЛАТ МАНЗИЛИ
роман

МУҚАДДАС
қисса

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2005

84(5У)6-44

Е-93

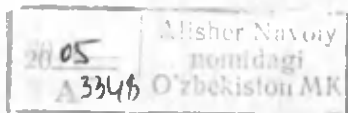
НАШРГА ТАЙЁРЛОВЧИ
МАМАДАЛИ ЭРОНОВ

W 31332
3

Ёқубов Одил.

Танланган асарлар. Биринчи жилд. Адолат манзили
(роман). Муқаддас (қисса). — Т.: «Шарқ», 2005. — 272 б.

ББК.84(5У)6

W

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2005 й.

АДОЛАТ МАНЗИЛИ

Роман

I

Бибисора момо Бетеран* чолни кутавериб, кўзи илинган экан, бир маҳал эшик кўнрироғининг овози қулорига чалинди. Момо чўчиб уйрондию «ҳозир-ҳозир», деганича ўша томонга пилдиради. Лекин йўлакка чиқиб қараса, эшик эмас, телефон экан. Худди ёв қувгандай бетиним, асабий жириглаяпти.

«Маржонийдир?!»

Бибисора момо хаста юраги орқасига тортиб, телефон ёнидаги курсига ҳолсизгина чўқди. Момонинг юраги янглишмаганди: бир неча дақиқа давом этган гувгудан кейин олисдан, чамаси, момо туғилиб вояга етган Маржонтов овулидан қизининг юракка гулув солувчи ҳаяжонли, титроқ овози эшитилди:

— Моможон, ўзингизмисиз, моможон?!

— Мен, болам, мен, момонг.

— Ассалом, моможон. Эсонмисиз, омонмисиз, Бетеран бобомлар...

— Бобонг-да омон... Ўзинг қалайсан, болажоним! Набирам эсон-омон юриптими?

— Неварангиз, Лочинжонингиз — ҳаммаси эсон...

— Эса... нега йиғлайсан? Омонлиқма, болам?— деди момо, аллақандай хатарли туйғудан юраги ҳамон безиллаб. Момонинг оналик меҳрига йўғрилган сўзлари сим орқали минг чақирим наридаги қизининг юрагига бориб етди чоғи, Маржоний:

— Куёвингиз Суюн акам... Суюн акамлар, — дедию жимиб қолди Қизининг ўпкаси тўлиб, ўзи билан ўзи олишаётганини сезган момо:

* Ветеран, демоқчи.

— Куёвимга не бўлди? — деди жеркинқираб. — Овриб қолдима?

— Оғриси ҳам майли эди, моможон... Опкетишди. Бибисора момо тушунмади.

— Ким опкетди? Қайга опкетди?

— Моможон, — зорланди Маржонхой. — Буни телефонга айтиб бўлмайди. Тухмат ҳаммаси. Айланай, моможон. Бир кеп кетинглар. Ветеран бобомлар билан бир кеп кетмасаларинг... биз ҳаммамиз бу ёқда... онасидан айрилган бўтадай бўзлаб қолдик, моможон!..

Момонинг миясида: «Қамап қуйипма?» — деган савол чақмоқдай чақнадию суяк-суякларигача зирқираб кетди. «Қамалган, қамалмаса... қизалоғи Маржонхой уясига илон тушган чумчуқдай чирқирайма?»

— Не бўлди? Очиғини айт, болам?

— Очиғини айтсам... ёмон! Жуда ёмон! Тезроқ келинг, тезроқ келинглар, моможон!

— Борамиз, болам, борамиз.

— Ветеран бобомлар ҳам келсинлар.

— Хўп, хўп, болам. Бетеран бобонгни-да олдимга солиб оппараман...

Маржонхой яна бир нима демоқчи эди, бироқ телефон ғув-ғув қилдию Маржонхойнинг овози худди ожиз полалоннинг овозидай чирқиллаганича узилди-қолди.

Бибисора момо хаста оёқларини аранг судраб, меҳмонхонага ўтди. Тўрт хонали катта уй, уй эмас, қаср, гўё сув қуйгандай, гўё ўлик чиққан хонадондай жимжит. Момо бир кун аввал ёмон туш кўриб уйғонган, кундузи эса, кун бўйи чап кўзи учиб, кўнгли ғаш бўлиб юрганди. Тушида, ё қудратингдан, эшик тақ-тақ тақиллармиш. Момо чиқса... остонада кўз очиб кўрган, суйиша-суйиша қовушган мархум эри Мамат мерган турган эмиш. Тўппа-тўғри Маржонтовдан тушиб келганмиш. Эғнида қора чакмон, бошида қоракўл телпак, қўлида жинғил соғли қамчи, сулув мўйловини дикрайтириб:

— Ҳа, бибим! — дермиш кўзлари ғазабдан чақнаб, — Маржонтовнинг кўм-кўк яйловларини эсингдан чиғариб, Боботовдай дархон эди тарк этиб, худо ўзи қовуштирган эрингди унутиб, бошингди олиб кетганингда топган жойинг шул бўлдимиз? Ё манов олтин буюмларга сотилдингми? Бул зебу зийнатларга уч-

дингма? Ундан кўра Маржонтовдаги булоқлардинг салқин сувин симириб, ўтовингди безаб, қимиз шопириб ўтирғанинг минг марта яхши эмасма, бибим?

— Оғажон! — дермиш момо зорланиб. — Агар сиз қирчиллаган қирқ ёшингизда Маржонтовдан йиқилиб, шўрлик бибингизди зор-зор йиғлатиб, тилаб олган қизимизди тирик етим қилиб, бу ёлғон дунёдан кўз юммаганингизда... мен бадбахт Боботовдан кетармидимов? Икки кўзим икки булоқ, йиғлай-йиғлай, иккови-да қуриди. Сиз нени биласиз, оғажон?

— Билмасам... мен ёмондан кўнглингди узиб топган... анов Бетеранинг қайда? — дермиш Мерган, қўлидаги қамчисини гижимлаб.

Момо алақандай талмовсираб:

— Қўйинг, ул шўрлик чолди! — деб ёлворармиш. — Ул-да Оллонинг мўмин бандаси. Не қилай, агар сиз «Бойчибор»ингизда товдан-товга учаман деб, дарага йиқилиб...

— Дарага жиқилсам-да ўлмаганман! — дермиш Мамат мерган. У чап кўзини қисиб, валати кулармиш. — Сени синамоқ ниятида шундай қилган эдим! Агар бу сўзинг рост бўлса, агар мендан кўнглингди узмаган бўлсанг... жур, кеттик Маржонтовга! Суюкли қизим Маржонхойнинг ўтовида улкан тўй! Тез етиб борайик! Ёшлиқда суйишиб-суйишиб ўйнаб юрган яйловларди кезиб, ўлан айтиб, эдинг дуосини олайик!..

Момо кўрсаткич бармоғини лабига босармиш:

— Ҳай, оғажон! Бетеран эшитмасин. Мен ҳозир, ҳозир! — дермиш момо куймаланиб, дермиш-у, қувончдан юраги ҳалқириб... уйғониб кетармиш!

Момо ётоқхонага секин мўралади. Чироқ ўчиқ, лекин ҳовлидаги симёғочлардан тушган шуъладан хона ёп-ёруғ. Ёнма-ён қўйилган залворли, кенг каравотларнинг бири ҳануз бўш. Эрталаб қайси бир мактабга учрашувга кетган Бетеран (момо уни қачон шундай деб чақира бошлаганини ўзи ҳам билмайди!) ҳануз қайтмабди.

Бибисора момо ҳамон юраги гурс-гурс уриб, аста курсидан турди-да бир-бир босиб, меҳмонхонага чиқди. Меҳмонхона вира-шира. Ҳовлидан тушган шуъла хонанинг ўнг ва чап томонларини қоплаган қимматбаҳо сервантларда, жавонлардаги китобларнинг заррин жилдларида, бутун деворни эгаллаган ва ёқасидан

этагигача орден-медал қадаган суратларда акс этиб, уйни ажиб бир жилвага тўддирган.

Момо дераза рўпарасидаги диванга чўқди, сўнг, тир-сакларини тиззасига, қўлларини иягига тираб, офир, бесаранжом хаёлга толди.

Момони, айниқса, ҳайратга солган нарса — кеча тушида кўрган марҳум эри Мамат мерган — тирик мерганнинг ўзгинаси эди! Сўзлариям, кўзлариям, жаҳли чиққанда дикрайиб кетадиган мўйловиям, келишган келбатию қийғир қарашлариям, ҳамма-ҳаммаси момо суйиб қовушган Мамат мерганнинг ўзгинаси! Мерган — илоё жойи жаннатда бўлмай, қирққа кирмасданок тоғдан учиб, оламдан ўтган, Бибисора момо эса беш-олти яшар қизчаси — ҳозиргина бўтадай бўзлаб сим қоққан суюкли Маржонийни бағрига босганича, чиркиллаб қолаверган эди!..

Ё қудратингдан! Тушда ҳам шунчалик ўхшайдими одам? Ҳатто ҳамон қулоғида жаранглаб турган ўктам, шиддатли овози ҳам тирик Мерганнинг овози...

Момонинг юрагига ғулув солган нарса шу бўлдики, кеча кўрган туши билан ҳозирги телефонда эшитгани шум хабар ўртасида мудҳиш ва сирли бир алоқа бор эди!.. «Суюкли қизим Маржонийнинг уйида улкан тўй», деди Мамат мерган тушида. Ҳа, унинг бу сўзлари ҳам, Маржонийнинг ҳозирги фарёди ҳам бежиз эмас! Маржонийнинг бошига офир савдо тушиптики, раҳматлик, руҳи бесаранжом, момонинг тушига кириб юрипти!..

Бибисора момо ҳарчанд уринмасин, алақачон ёдидан чиқа бошлаган мудҳиш манзаралар, чеккан уқубатлар, дарду ҳасратлар эсига тушаверди, тушаверди. Шафқатсиз фожиа куни Мамат мерган Маржонтов этагида бўладиган катта улоққа отланди. У маҳалда ҳали ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган Бибисора, қўлида Маржоний, уни анча ергача кузатиб қўйди, сўнг, худди бугунгидай ўзини қўярга жой тополмай, юраги ўйнайверди, ўйнайверди. Ахийри, шомга яқин Маржонтов томондан бир қора тўзон кўринди. Йўқ, бу одатда улоқдан жўр қийқириқ билан қайтадиган улоқчилар тўдаси эмас, мотам сукунатига чўмган улкан оломон эди! Оломон яқинроқ келгач, қўш от устида оқ кигизга ўраб-чирмалган бир нарса кўринди. Юрак ўлгур сезар экан! Ҳамма балони сезар экан юрак ўлгур: оқ кигизга ўралган — Мамат мерганнинг суяги экан!

Эртасига бутун Маржонтов Мамат мерганни — унинг тулпори билан ёнма-ён, — улоқни олган «Бойчибор» камида ўттиз газ келадиган жардан сакрайман деб, бўйни узилган экан! — дафн этишди...

Бибисора эгнига кўк кийиб бир йил аза тутди, кейин бир йилдаёқ қариб мункайиб қолган қайнона, қайнотаси билан рози-ризлашиб, хўжалик марказига кўчиб ўтди. Унинг бахтига хўжалиқда гилам цехи очилган эди. Бибисора шу цехга ишга кирди. У Мамат мергандан кейин бошқа эр қилмайман, деб онт ичган, ундан қолган ёдгорим — Маржонойни оқ ювиб, оқ тараб катта қилсам-у, яхши жойга бериб, бу дунёдан тинчгина ўтсам, у дунёда Мерган билан учрашганда юзим оқ, жисмим пок бўлса, деб ўйлаган эди. Шу боисдан, не-не жойлардан келган қанчадан-қанча совчиларни қайтарган эди. Йўқ, мен қиламан ўттиз, тангри қилар тўққиз, деганлари рост экан. Тақдирдан қочиб қутулиб бўлмас экан.

Мерган оламдан ўтганининг учинчи ё тўртинчи йили қишлоқда мана шу «Бетеран» пайдо бўлди.

Ветеран асли маржонтовлик бўлиб, урушда довруқ қозонган, ўзиям ўша маврида бутун вилоятни ёт деб ётқизиб, тур деб турғизиб юрган отта минармонлардан эди. Гилам цехида у билан учрашув бўлди.

Бибисора бу даврда гилам цехининг пешқадам чеварларидан эди, шу боис, ветеранга гулдаста тутқизиш шарафи ҳам унга топширилди. Учрашувдан аввал «ветеран-ветеран», деб довруқ солишганда Бибисора уни ошини ошаб, ёшини яшаб битган бир қария деб ўйлаган эди. Саҳнага чиқиб қараса... бўй-басти келишган, тоғни урса талқон қиладиган, устига устак, шўх, сўзамол, гапга чечан бир одам экан. Кўрган-кечирганларини ҳикоя қилганида, қулдиравериб, бир зал аёлниги ичагини узди. Бу ҳам етмагандек, Бибисора ҳаяжондан дудуқлана-дудуқлана уни табриклар, гулдаста тутқазганида... Ветеран аввал унинг қўлидан, кейин пешонасидан ўпди-ю, залда қийқириқ бўлиб кетди...

Кечкурун эса... кечкурун Бибисора ишдан қайтса... меҳмонхонанинг тўрида мийиғида кулимсираб... семизлигидан Мансур меш деб ном чиқарган директорлари ўтирипти! Совчи бўп кепти!

Унинг айтишича, бир-икки йил муқаддам Ветераннинг ҳам жуфти ҳалоли оламдан ўтган экан. Ўғил,

қизлари ҳам турмуш қуриб, ўзларидан тинчиб кетишибди. «Маржонтов»га келишдан мақсади... Бибисорага ўхшаган камтаргина ёш жувон учраб қолса, уйланиш экан!

Бибисора аввал бу гапни эшитишни ҳам истамади. Лекин Мансур меш ҳам анойи одам эмас (анойи бўлса, «Маржонтов»дай донгдор совхозга хўжайин бўларми-ди?) бирда койиса, бирда илондай алдаб-авради.

Бибисора кўзига ёш олиб, Маржонойни рўкач қилган эди, директор бунга ҳам сўз топди.

— Ветеран айтди, — деди у, овози бирдан юмшаб. — Қизидан хавотир олмасин, деди. Мен уни ўз қизимдан кўпроқ алқайман. Ўзим яхши мактабларда ўқитиб, дўхтир қиламан. Қариганимизда икковимизнинг ҳам жонимизга оро киради, деди. Бундан ортиқ нима керак сенга, болам!..

Мансур мешнинг ҳамма сўзи бир бўлди-ю, шу сўзи ҳам бир бўлиб, Бибисора розилик берди.

Биринчи ой, ҳатто биринчи йиллар Маржонтовнинг бебош сойларига, қир-адирларига ўрганган Бибисора, қафасга тушган қушдай бўлиб, тўрт-беш хоналик ўрдадай уй кўзига тор кўриниб, кўп қийнади. Лекин, одам боласи ҳамма нарсага ўрганар экан. Бибисора ҳам аста-секин янги шароитга ўрганиб кетди.

Ветеран ҳам сўзининг устидан чиқди. Маржонойни ўз фарзандларидан афзал кўриб, алқаб-ардоқлаб ўстирди.

Маржоной бўлса, тўққизинчи синфни битириб, ўнинчига ўтганида гулдай очилиб, кўчада юрса ҳамма қайрилиб қарайдиган суқсурдай бир қиз бўлди.

Аммо бу дунё ўзи шундай норасо дунё экан. Қасдига олиб, худди шу мавридада ҳамиша ошиғи олчи бўлиб келган Ветерандан омад юз ўтирди-ю, ишлаётган иши, тагидаги машинаси, текин дўконлари, ҳаммасидан жудо бўлиб, уйда ўтириб қолди. Шундай Ветеран бир кун Момони ёнига ўтқазиб ёрилди.

— Гапимга қулоқ сол, Моможон, — деди Ветеран, унга ёт, шикаста, ғам тўла овозда. — Аҳволимни кўриб турибсан. Сулаймон ўлди, девлар қутулди деганларидек, собиқ хўжайин оламдан ўтгандан кейин унинг курсисига ўтирган манов девларнинг қаҳри менга тушди. Ишонаман, бир кун келиб, ҳақ қарор топади! Аммо унгача... Маржонойни дўхтирлик ўқишига кирита ола-

манми, йўқми — бунга кўзим етмай қолди. Моможон! Шунга бир ўйим... уни Маржонтовга юборсак, дейман. Бир йил товалариникида туриб, мактабни ўша томонда битириб келсамикин, дейман. Сабаби... узок вилоятлардан келган ёшларга катта имтиёз берилади, ўқишга кириш осон бўлади... Шунга сен нима дейсан, Моможон?

Сўнгги пайтларда чолининг алақандай чўкиб, мунгайиб қолганини кўриб, ўзиям эзилиб юрган момо бир нима дейишга тили бормади.

— Ўзингиз биласиз, Бетеран,— деди Момо бирдан юраги увишиб.— Сиз қизимди етти ёшида бағрингизга босдингиз. Сиздан қизим-да рози, мен-да розиман. Сиз бул уйда бошсиз. Бошнинг сўзи — худонинг сўзи.

Маржоной қишлоққа кетгандан кейин ўрдадай бу уй ташландик, гўристондай хувилаб қолди. Лекин бир ёмоннинг бир яхшиси ҳам бўлар экан, Маржоной баҳона, Момо билан Ветеран бир неча марта Маржонтовга бориб, қўй еб, қимиз ичиб келишди. Ниҳоят, бир йил ҳам ўтиб, Маржоной мактабни битириб келадиган фурсат ҳам яқинлашди. Аммо худди ўша кунлари чол-кампир, қишлоққа борамиз, деб шайланиб турганларида унинг ўчгир мана шу шум телефон яна жиринглади-ю, кутилмаган бир хабар келтирди: Маржоной мактабни бирга битирган Суюн бургут деган бир йигит билан қочиб кетибди!

Бу хабарни эшитган Ветеран кўксига ўқ теккан шердай ўкириб юборди. Момо эса... Момо ҳам аввал оташда қовурилгандай қовурилди, кейин... ичида олога шукур қилди. Сабаби... Маржонойни опқочиб кетган йигит... hozиргина тушига кирган биринчи эри — Мамат мерганнинг узокроқ бўлса ҳам жияни эди!

...Бибисора момо руҳидаги алақандай армонга бўйсуниб, меҳмонхонанинг ўнг томон деворини қоплаган китоб жавонларининг олдида борди. Жавонларнинг бирида, битта-битта терилган сержило китоблар орасида нозик ўймакорлик билан ясалган бежиримгина ёғоч қутича турарди. Момо қутичани олиб, ўртадаги столга қўйди, қийғир бурнига кўзойнагини қўндириб, қутичанинг қопқоғини очди: қути тўла хат! Мамат мергандан қолган ёдгори, худодан тилаб олган суюкли қизалоғи, кўзининг оқу қораси Маржонойнинг хатлари! Алақачон сарғайиб, ўқилавериб титилиб кет-

ган хатлар! Момо уларни қўлга олмаганига неча йил бўлди?

Маржоной ҳам момосига хат ёзишни аллақачон йириштириб қўйган, керак бўлса телефон қилади, керак бўлса қанот боғлаб учиб келади. Лекин илгари, Маржоной бир йилгина қишлоқда ўқиб келсин, деб юборган пайтларда келган бу хатларни момо қизгинасини соғинган онларида бир кунда ўн марта ўқир, ўқийвериб, ёд бўлиб кетганди улар!

«Суюкли энажоним, меҳрибон бобожоним!..

Сизлар мени Маржонтовга ташлаб кетганларингизда ҳеч нарсани билмадиларингиз: мен орқаларингиздан қарай-қарай бўзлаб қолдим.

Мабодо биров қизимни ранжитяптимикин, деб ўйламанг, энажон. Тоғамлар ҳам, янгам ҳам қўйишга жой тополмайдилар. Айниқса, марҳум отамнинг эналари, катта момомлар тиллари бол, бирам меҳрибон, бирам меҳрибонларки, тонг отмасдан туриб, менга гўжа десам гўжа, мойсўк десам мойсўк; кўнглим нима тусаса, шуни тайёрлаб берадилар. Худди мен оч қоладигандек, мактабга кетаётганимда қурут дейсизми, қовун қоқи дейсизми, қаймоққа қорилган патир дейсизми, тўқоч дейсизми — папкамни тўлдириб берадилар. Энажон, қўйинг, синфдошларимдан уяламан, десам ҳам қўймайдилар... Мерганимдан қолган тирноғим, ёлғизим, ёдгорим, деб суйганлари суйган... Мерган отамни, Сизни кўп эслайдилар. Отам совчи қўймай опқочиб кетганларини, шунда марҳум бобомлар бия сўйиб, туя сўйиб, элга ош берганларини, Маржонтов — Маржонтов бўлиб, бундай тўй кўрмаганини айтиб, йиғлаб оладилар. Сиздан жуда-жуда розилар. Доим сизни дуо қиладилар... Шундай бўлса ҳам, бу ерга, айниқса, мактабга, синфдошларимга сира кўниколмаяпман.

Сизниям, Ветеран бобожонимниям қаттиқ соғинаман. Севикли Тошкентимни (мен бу шаҳарнинг қадрини энди билдим, моможон!), ўқиган мактабимни, синфдош дугоналаримни, гимнастикага қайтнайдингиз стадионимни, барча-барчасини кўп эслайман, кўп соғинаман... Қачон ўтақолар экан бу бир йил?...»

Бибисора момо бу мактубни олганида Ветеран чолига: «Ўқимасаям розиман, қизгинамни бағримизга опкеб беринг!» — деб зор-зор йиғлади. Бироқ қайсар чол кўнмади. Бир йил кўз очиб юмгунча ўтиб кетади.

У вилоятдан келадиган ёшларга йўл очиқ, хоҳлаган жойида ўқий олади. Ҳали қизгинамни катта олима қиламан, дўхтир қиламан, қариганимизда жонимизга оро киради, деб оёқ тираб туриб олди...

Йўқ, сал ўтмасдан бошқача хатлар кела бошлади.

«Оппоқ моможоним, суюкли бобожоним!

Мендан ташеиш тортманглар. Хийла ўрганиб қолдим. Синфдошларим бирам яхши, бирам содда, бирам дилкаш. Қизлар ҳам, болалар ҳам, ҳаммаси мени яхши кўришади. Фақат битта бола бор. Исми Суюн. Лақаби «Бургут». Ҳамма уни Суюн бургут дейди. Бирам тегажок, бирам тегажок. Ўзиям жуда қалати. Битта кўк қашқа оти бор. Эртақлардаги дулдул дейсиз! Мактабгаям ўша дулдулни ўйнатиб, хуржунига дўмбирасини солиб келади. Танаффус бўлди дегунча дўмбирасини чалиб, ҳаммани оғзига қаратади, гоҳ кулдиради, гоҳ (лоф эмас, моможон) йиғлатади. Ҳеч ким билмасин, ёлғиз сизга айтаман. Синфимиздаги ҳамма қизлар унга зимдан ошиқ. У бўлса... менга тегажоклик қилгани қилган. Катта знам айтдилар: Суюн бургут марҳум отамларга қариндош бўларкан (жиянми-ей, ё жиянларининг жиянларими-ей). Ўзиям шундай оловки, мерганликдаям, улоқдаям, ўландаям бу элда унга етадигани йўқ, дейишади. Менга ўлан тўқиб, ўлан ўргатишни ваъда қилди»...

Момо аввал бошда қайси жиян экан деб, эслашга ҳарчанд уринмасин, эслай олмади. Бироқ қизининг шу хатидан кейин кўнглига қандайдир кудук* тушди. Кейинги хатлар эса, момонинг дилидаги кудукни ошираверди, ошираверди...

«Кўзимнинг нури, Моможоним!

Кеча хатингизни олдим. Кўзимга суртиб ўқидим, бир кулдим, бир йиғладим. Суюн бургутни айтибсиз. Марҳум отангнинг унақа жияни йўқ, ундан овлоқ юр, эҳтиёт бўл, дебсиз. Қотиб-қотиб кулдим. Нега эҳтиёт бўлар эканман? У қашқир эмаски, мени еб қўйса. Агар ишонсангиз... мен ундан эмас, у мендан кўрқади, моможон! Кураш тушганда ҳаммани йиқитадиган девдек йигит мени кўрса... довдираб қолади... қисқаси, қизингизга инонаверинг, уни балоям урмайди, моможон!

* Кудук — шубҳа.

Кеча бир автобус бўлиб Маржонтовга чиқдик. Ёлғиз Суюн бургут автобусга минмади, кўк қашқасига миниб борди. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, моможон, дулдули шунақа чопқир эканки, гоҳ биз билан ёнмаёن боради, гоҳ қувиб ўтади. Қувиб ўтганда тилини чиқариб, бизларни мазах қилади. Роса кулишдик!

Мен борган жойимизни элас-элас эсладим. Агар янглишмасам, сиз келин бўлиб тушганда ўтов тикиб турган жойларингиз. Тепада Маржонтов, пастда арчазор... сиз кўп айтар эдингиз, моможон. Отамлар тоғдан қирғовул, каклик отиб келар эканлар. Ўзлари тош қалаб арча ёқиб, кабоб қилар эканлар. Мен тентак бўлсам, емайман, деб дод солиб йиғлар эканман. Суюн бургутни ота-онаси ҳам ўша жойда туришар экан. Ўтовларига чақиришди, меҳмон қилишди. Кейин ўйинкулги бўлди, тараф-тараф бўлиб ўлан айтишдик.

Эсингиздами, моможон, кичкиналимизда сиз ҳам отамларга қўшилиб кўп ўлан айтардингиз. Кечалари мени ўлан айтиб ухлатардингиз.

Маржонтов, Маржонтов,

Айланайин Маржонтов.

Ўргилайин Маржонтов, — деб бошладиган ўланнингизни айниқса яхши кўрардим.

Бу ерда бу ўланни билмайдиган бирорта бўз бола, бирорта қиз-келиндяк йўқ экан. Суюн акамлар менга ҳам ўлан тўқишни ўргатди. Хамир учидан патир деганларидек, мана, иккимиз тўқиган ўландан бир парча, моможон:

*«Маржонтов, Маржонтов,
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов
Отам суйган товимсан,*
Момом суйган бовимсан.**
Кўзим очиб кўрганам,
Момомдайин суйганам
Етолмадим қадрингга,
Кетдим сендан овлоққа.
Адашган фарзандингман,
Кечир, қизинг, Маржонтов.
Келдим мана, юкиниб,
Кўз ёшимни ютиниб,
Гуноҳқор қизалоғинг,
Авф этгайсан, Маржонтов...»*

* ТОВИМ — ТОРИМ.

** БОВИМ — БОРИМ.

Ўланим сизга ёқадими, ёқмайдими, билмадим, моможон. Мен уни Суюн акамларга кўрсатдим. Суюн акамлар куддилар. Бу шунчаки бир эрмак, дедилар. Аммо ўлан тўқиш эрмақдан бошланади, дедилар. «Ёзавер-ёзавер, айтавер-айтавер, ахир бир кун одам бўласан, дедилар».

Шу-шу, Бургут деса қизалогининг оғзидан бол томадиган бўлди. Момо бир неча марта Маржонтовга бориб келайлик, деб чолига ёлворди. Бироқ бу ёлгон дунёнинг иши сира битмас экан, сира адоғ бўлмас экан. Чол-кампир Маржонтовга «ана борамиз, мана борамиз», деб юрганларида қиш ўтиб, кўклам ҳам келди. Ниҳоят, Маржоной мактабни битирадиган кунга бориб, уни ўзимиз билан бирга олиб келамиз деб, йўлга шайланиб турганларида мана бу хат келди:

«Нуридийдам моможоним, меҳри дарё бобожоним!

Мен сизларнинг олдингизда гуноҳкорман! Кечиринг, моможон, кечиринг, бобожон!

Биламан: сизлар менинг бахтимни ўйлаб куйина-сизлар. Қизгинамиз енгилтаклик қилиб, ўз келажагини ўзи поймол қилди, деб озор чекасизлар. Дабдурустдан айтиб қўяқолай, меҳрибонларим: қизларингиз Маржоной — дунёдаги энг бахтли инсон!

Сиз айтишингиз мумкин, моможон: биз сени қачон топишганимга бермаймиз дедик, биз деган бўлсак, аввал ўқинглар, ўқиб одам бўлинглар, тўй эса қочмас, деганимиздир! — дейишингиз мумкин. Ҳаммаси тўғри, моможон! Бироқ... сўнгги пайтларда Суюн акамлар нима десам экан, шундай оғир бир дардга, рашк дардига дучор бўлдиларки, мени еру кўкка ишонмайдиган бўп қолдилар. Эмишки, Тошкентга борсак мен гўё берган сўзимдан қайтиб қолар эмишман. Сизлар ҳам (айниқса, бобомлар) катта мансабдорлардан олифта куёв топиб, мени унга бериб юборар эмишлар. Бирда куддим, бирда йиғладим. Гоҳ жаҳдим чиқди, гоҳ... нимасини яширай, қаттиқ суяр эканки, рашк қилади-да деб, ичимда кувондим...

Энди бу ёғини эшитинг, моможон. Мактабда имтиҳон тугаган куни кечқурун клубда катта кеча бўлди. (Сиз Бетеран бобонг билан борамиз, дегандингиз, кўзимиз тўрт бўлиб кутдик, келмадиларингиз!) Ота-оналар дастурхон ёзишди. Суюн акамларнинг отаси қўй сўйиб келдилар. Роса ўйин-кулги бўлди. Суюн акам-

лар билан бирга ўзингиз билган «Айланайин Маржонтов, ўргилайин Маржонтов» йўлида роса ўлан айтдик. Суюн акамлар ўзлари ҳам шу йўлда бир ўлан тўқибдилар, юрт эшитиб лол қолди.

Эмиш, Маржонтовда она-бола оху яшаган эмиш. Онаси боласидан кўҳлик эмиш, боласи онасидан.

Кунлардан бир кун шаҳардан бир қари овчи кепти. Овчи охута ишқивоз экан. Она-бола охуни кўрибди-ю уларга маҳлиё бўлиб, отмабди. Йўллариға симтўр қўйиб, қўлга туширибди-да, шаҳарға олиб кетибди. Бироқ овчи шаҳарда уларни қанча парвариш қилмасин, Маржонтовнинг серсув, сербулоқ яйловларига, сойларига, арчазорларига ўрганиб қолган она кийик овчининг қафасига дош беролмай, тез орада жон таслим қилибди. Овчи қараса, онасидан айрилган етим оху ҳам орзига чўп олмай, кундан-кунга орқага кетяпти. Раҳми келиб, қайта Маржонтовга опкеп қўйиб юборибди. Сал ўтмай, етимча охута бир ёш кўчқор учрабди. Бир-бирини суйиб қолишиб, тоғдан-тоққа сакраб ўйноқлаб юришибди. Бир кун охутинани кўрармикинман деб, бояги кекса овчи яна тоққа кепти. Қараса, у қўйиб юборган охутина, ёнида ер депсинган ёш кўчқор, тоғдан-тоққа сакрашиб ўйноқлашиб юришган эмиш. Овчи қаҳри келиб, кўчқорни отиб ташлабди, сўнг охутинани тутиб олибди-да, яна шаҳарға олиб кетибди. Бу сафар охутинам ёлғизликдан ичикмасин деб, овчи унинг ёнига бошқа бир кўчқорни кўшиб қўйибди. Охутина тоғда ҳалок бўлган кўчқорини бир-икки кун қўмсабди-да, кейин овчи қўшган кўчқор билан қовушиб кетаверибди...

Ёш бола дейсиз! Бирам содда, бирам соддаки, гўё ўланда нимага шама қияпти — ҳеч ким билмайди, деб ўйлайди. Балониям билиб туришибди одамлар! Кекса овчи — бу ветеран бобомлар. Она кийик — сиз! Бевафо охуча — мен! Ўкириб юборишимга сал қолди!

Кечамиздан сал олдин Суюн акамлар мени бир чеккага олиб сўроққа тутган эдилар. «Хўп, энди бу ёғи нима бўлади, Маржон!» деб сўраган эдилар.

Мен хатларингизни кўрсатдим. Тошкентга борамиз, бирга ўқиймиз, кейин тўй қиламиз, дедим.

У қовоғидан қор ёғиб:

— Йўқ, — дедилар. — Тошкентларингга бормайман, — дедилар. «Нега?» — деб сўрасам, нима деди-

лар денг? «Сенга инонмайман, — дедилар. — Мен бир ўлан тўқидим, дедилар. — Шунда сенга айтадиган гапимни айтдим, дедилар. Шу ўланни эшитиб, жавобингни бер, дедилар. Мени десанг, шу бутун Кўк қашқамга ўнгариб «Маржонтов»га опкетаман, йўқ десанг... ота-энангнинг олдига кетаверасан, дедилар, ўйлаб кўр, бир-икки соат муҳлатинг бор», дедилар-да, менинг гапларимга қулоқ солмай, шартта бурилиб чиқиб кетдилар. Нима қилишимни билмайман. Ёнимда сиз билан бобожоним бўлганларингизда-ку, маслаҳат сўрардим. Қасдига олиб, сизлар ҳам келақолмадингизлар...

Кеча тугагандан кейин, бошим гаранг, қизлар билан уйга кетаётгандим, тўсатдан тасир-тусир от чоптириб, Суюн акам бостириб келдилар. Отдан сакраб тушдиларда, қизларга: «Сенлар бораверинглар. Маржоний қолсин, бир оғиз гапим бор!» деб, мени дугоналаримдан ажратиб олдилар.

Бу сафар жуда хомуш эдилар, ғамгин эдилар, кўнгли синиқ эдилар.

— Хўш? Ўйладингми? — деб сўрадилар.

Мен (худо шоҳид, моможон) яна сизнинг гапларингизни айтдим. «Олдин Тошкентга борайлик, бирга-бирга ўқийлик», дедим.

Суюн акамлар гапимга қулоқ ҳам солмай:

— «Шайтон дара»ни биласанми? — деб сўрадилар.

Мен саволига тушунмадим.

— Эшитганман, бироқ кўрмаганман, — дедим.

— Шундай дара бор, — дедилар Суюн акамлар. — Кузда борган жойларимиз эсингдами? — дедилар. — Ўша жойларга яқин, — дедилар. — Аммо даҳшатли дара, унга йиқилган жонзот омон қолмайди, — дедилар. Турқи ёмон эди, кўрқиб кетдим.

Айтдиларки кечаси, ҳалиги ўланни тўқиб бўлганларидан кейин, туш кўрибдилар. Тушида мен ўландаги кичкина оҳу эмишман. Суюн акамлар бўлса овчига айланган эмишлар. Бошим ўзимники эмиш-у, таним оҳуни танаси эмиш. Мен қочганимча «Шайтон дара» ёқасига борармишман. Суюн акамлар «Тўхта, Маржон, тўхта!» деб бақирар эмишлар. Мен қулоқ солмай дарадан ҳатлар эмишман-у, қушга айланиб, қарши қирғоққа кўнармишман, кетимдан ирриган Суюн акамлар эса... нариги қирғоққа етолмай, тубсиз дарага қулар

эмишлар... У ёғи нима бўлди, билолмай, уйғониб кетармишлар!..

— Майли, — дедилар Суюн акамлар. — Тушимга қараганда сенинг йўлинг равон. Бирор ардоқли одамнинг мартабали фарзандига тегиб, бахтли умр кечирасиз. Мен эсам... Маржонтовдан бирор юр-пор топиб, тарки дунё қиламан!

Шундан кейин нима бўлганини билмай қолдим, моможон. Йиллаб, ўзимни бағрига отдим-ов! Бир маҳал қарасам... «Кўк қашқа»да қушдай учиб кетяпмиз, орқамда Суюн акамлар... шу учганимизча бориб Маржонтов этагидаги ўтовларига тушдик. Сиз ҳам ўша жойларга келин бўлиб тушгансиз. Элас-элас эслайман... Сиз Ветеран бобом икковларинг сира ташвиш чекманглар. Қизларинг шундай бахтли, моможон, шундай бахтлики...

Қайнонам билан қайнотаом қизингизни қўядиган жой тополмайдилар. Мендан ўтиниб сўрадилар. «Келишсин, — дедилар, — тўй қилайлик, бирга-бирга элга ош берайлик, — дедилар...»

Бу ёлгон дунё ўзи шундай валати дунё экан. Бир кун яхши бўлса, бир кун ёмон, ўтиб кетаверар экан, кўнгилдаги яра ҳам битиб кетаверар экан.

Тўй ҳам бўлди. Бир йил ўтар-ўтмас Маржонной ўғил кўрди. Бетеран бобоси: отаси бургут деса бургут, боласи Лочин бўлсин, деб, исмини Лочин қўйди... Сиртдан ўқув деган ўқув бўлар экан. Бетеран шўрлик у ёққа чопиб, бу ёққа чопиб, Суюнбек билан Маржоннойни шу ўқишга киритиб қўйди. Куёв-келин ёз келиб, бир ой-икки ой шу уйда туришди. Улар ўқишди, Бибисора момо Лочинни бағрига босиб, қулоғига ўлан айтиб катта қилди. Маржонной ўзи ўқиган мактабга ўқитувчи бўлди, куёвлари Бургут мол дўхтирлигига ўқиб, «Маржонтов»даги йилқи фермасига бошлиқ бўлди. Қизи билан куёвини кўрганда момонинг эсига она-бола охулар ҳақида куёви тўқиган ўлан тушарди. Шунда «илоё ёмон кўзлардан ўзинг асра», деб дуо қилар, исиріқ тутар, тумор тикиб, бўйинларига осарди. Йўқ, кўз тегди. Қай балодан ҳам куёвлари Бургутни бултур совхозга директори қилиб кўтаришди, кўтаришди-ю, эр-хотин, бошлари маломатда қолди. Бу ҳам етмагандек, мана энди бу шумхабар, кулфат...

Момо кўзи илинган эканми-ей, таниш бўғиқ овоз-ни эшитиб кўзини очди.

— Ҳа, тагин нима бўлди, моможон? Яна мижжа қоқмай мени кутиб ўтирибсанми? Айтган эдим-ку, мени кутма, ётавер деб!

Момо бир сапчиб тушди-ю, овоз келган томонга қаради. Ёп-ёруғ даҳлизда... Бетеран чоли унга тикилиб қаққайиб турарди!

Эгнида узун кулранг плаш (эрталаб учрашувга кетаётганида ногаҳон жала қуйганди), бошида қўқон арванинг филдирагидай улкан, қора шляпа, новчадан келган Ветеран момога ҳозиргина тушида кўрган раҳматлик жуфти ҳалоли Мамат мерганни эслатдию, ўпкасини босолмай йиғлаб юборди.

II

Сал кам саксонни урган, бирда гадо бўлса, бирда шох, бирда отга минса, бирда яёв, яхшини ҳам, ёмонни ҳам, очни ҳам, тўқни ҳам кўравериб кўса бўлган Ветеран, момо ҳиқиллай-ҳиқиллай дийдиёсини бошлар-бошламасданоқ ҳамма гапга тушунди. Ўрмон ўт кетса, ҳўлу қуруқ баравар ёнади. Марҳум хўжайин оламдан ўтар-ўтмасданоқ юртда бошланган бу ёнғинда хуржунлари ҳаром пуллардан қаппайиб, димовлари шишиб кетган, оламини олдим деб, босар-тусарини билмай қолган ўпкаларгина эмас, куёви Суюн бургутдек куни кеча оғзи ошга етган ҳалол, покиза йигитлар ҳам бу ёнғин ичида қолганларини кўриб юрган Ветеран бу шумхабарсиз ҳам алақачон кўнгли беҳаловат, юраги така-пука эди. Аммо энг ёмони шунда эдики, у ҳозир, майда-чуйда шох-шаббалар у ёқда турсин, не не алп чинорлар ҳам куйиб кул бўлаётган бу ўрмонга яқинлашиб бўлмаслигини яхши англари, кимки яқинлашса, ўзи ҳам ёнғин ичида қолаётганини кўриб турарди! Аммо ёш тўла кўзлари маъсум гўдакнинг кўзларидай мўлтираб, ундан нажот кутиб ўтирган бу соддагина, авомгина аёлга буни қандай тушунтиради? Ғалати нарса экан турмуш деганлари! Бундан сал кам ўттиз йил муқаддам кўз очиб кўрган ҳалолидан айрилиб, мана шу Бибисорага уйланганида у марҳумадан кейин ҳувиллаб қолган уйимга қараб, рўзворимни тебратиб ўтирса бас, шунга ҳам шукр қиламан. Ҳали йиллар

ўтади ва шундай даврлар келадики, ёш боладай содда, қўйдаёй ёввош бу жувон ёшлигида севишиб, энтикиб қовушган марҳумадан ҳам яқин бўп кетади. Яхши кунларимда ҳам, ёмон кунларимда ҳам бирдай вафодор ҳамроҳимга, ҳатто сирдошимга айланади, деган фикр хаёлига ҳам келмаган эди. У маҳалда Бибисоранинг этагидан ушлаб, эргашиб келган қизи Маржоной ўз пушти камаримдан бўлган фарзандларимдан ҳам азиз, меҳрибон, Маржонойдан туғилган Лочин эса энг суюкли неварам бўлади, деган ўй етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди!

Марҳума, ётган тупроғи юмшоқ бўлсин, жуда кўҳлик эди, шўҳ эди, шаддоод эди. У оғир касалга чалиниб, оламдан ўтганида Ветеран эликларни уриб қўйганди. Бибисора эса энди йигирма беш-йигирма олтига қадам қўйган, ҳали Мамат мергандан кўнглини узолмай юрган ёшгина бева эди. У марҳумадай кўҳлик бўлмаса-да, қорамағиздан келган барча тоғ келинчаларидай нозиккина, ёқимтойгина ёш жувон эди.

Қайси бир доно шоир айтган экан, муҳаббат ёш танламайди, деб.

Ветеран (нега ветеран бўлар экан, у маҳалда бутун бир вилоятда сал кам пошшо бўлиб, ҳаммани дағ-дағ титратиб юрган кимсан Шербўта Норбўтаев) ҳамиша ерга қараб гапирадиган, катта-катта маъюс кўзлари оҳунинг кўзларидай мўлтираб турадиган бу ёш беванинг сеҳрига илинди-қолди.

Аммо Олоҳ шоҳид: Шербўта Норбўтаев Бибисорани танмахрамликка сўраган маҳалда берган ҳамма ваъдаларини бажо келтирди! Фақат, шу Маржоной!.. Қизи Маржонойга келганда ҳаёт уни бир туртди-ю, умидлари чил-чил синди! Майли! Ҳар ким пешонасига ёзилганини кўрар экан. Маржоной ҳам ўзича бахтиёр эди. Жуда бахтиёр эди. Агар мана бу фалокат рўй бермаганида... Ёпирай! Бу элга кўз тегди-ёв! Бир маҳаллар, собиқ хўжайини оламдан кўз юмишидан аввал, бу юрт Ветераннинг назарида, шиддатли пойгада ҳамма отлардан ўзиб, қанот боғлаб учиб бораётган тулпорга ўхшарди! Марҳум хўжайин ҳануз кўлчиликка жумбоқ бўлиб келаётган алақандай сирли бир ҳолатда, ҳеч ким кутмаган бир вазиятда дунёдан ўтди-ю, моҳир чавондозидан айрилган учқур тулпор тўсатдан қоқилди, қоқилдигина эмас, қаноти қайри-

либ, тўғи синди!.. Унинг ўрнига ўтириб, қамчисини олган «чавандоз»лар эса алақачон тулпорнинг жоловини дўппи деса калла оладиган бир гуруҳ жаллодларга бериб қўйишди. Улар бўлса мана уч йилдирки, бу безабон шўрлик элни қовуриб ётишипти! Қилмаган номаъқулчиликлари, кўрсатмаган ўйинлари қолмади. Ахийри юлғичлару каззоблар бир ёқда қолб, куёви Суюн бургутдай ҳалол йигитларга ёпишиб, эл юзига қоракуя чаплаб ташлашди. Кейинги пайтларда Ветеран телевизорга яқинлашишдан, марказий газеталарни қўлга олишдан юраги безиллайди. Газетани очса ҳам, телевизорнинг қулоғини бураса ҳам — юракни қақшатадиган битгаю битта гап: бошқа ҳамма эл, ҳамма юрт — ҳалол, пок, у ёқларда на қаллоблик бор, на кўзбўямачилик, на ўғрилиқ! Порахўр ҳам, савдогар ҳам, миллионер ҳам — ҳаммаси шу элда! Бу элга инонманглар! Сабаби муғомбирлик, у ўзини гадо қилиб кўрсатади, аслини олса, ўлган пахтакорнинг йиртиқ чопонидан ҳам бир халта олтин, бир тўрва пул чиқади!..

Ветеран гоҳ-гоҳида бундай эшиттиришлар қулоғига чалиниб қолгудек бўлса, тонг отгунча кипригига уйқу инмай, юраги санчиб чиқади, ўзи қийналса ҳам майли, шўрлик Бибисорани ҳам қийнайди. У чолига гоҳ сув, гоҳ дори, гоҳ чой бериб, бошида ўтириб чиқади. Аммо... онангнинг ўйнаши қози бўлса дардингни кимга айтасан, деган гап ҳақ-рост экан. Адолат йўлида наъра тортиб, от суриб юрган ёшлик йиллари бўлсаку, ўзи биларди нима қилишини! Энди сал кам саксонга бориб, билагидан кучи, белидан қуввати кетган бир маврида қўлидан нима ҳам келарди? Бу ишни собиқ хўжайинининг қабри устида қасам ичиб, унинг тулпорига ўтирганлар қилиши лозим эди. Эшитишича, уларнинг ўзлари учун ҳам ҳозир сичқоннинг ини минг танга эмиш!..

Ҳалиям бўлса кудо асради Ветеранни!

Бундан ўн беш, йигирма йиллар муқаддам марҳум хўжайин бир кун уни Тошкентга, ўз даргоҳига чақириб, узоқ суҳбатлашди. Сочларига алақачон қиров қўнган бўлса ҳам, чехраси тиниқ, қадди сарв, дилкаш одам, раҳматлик хўжайин, кўнгли кетганда яхши сўз билан, илиқ, самимий муомала билан ийдириб юборарди кишини. Ўшанда ҳам шундай бўлди. Суҳбатни узоқдан бошлаб, вилоятда қилган хизматларига жуда

юксак баҳо берди, вилоят аҳли Шербўта Норбўтаевнинг бу хизматларини тоабад унутмаслигини қайта-қайта таъкидлади-ю, сўнг: — Умр шундай экан, — деди тўсатдан маъюс тортиб. — Авлодлар ўрнига янги авлодлар келар экан. Авлодлар ўрин алмашиб туриши шарт экан. Ҳаёт ўзи шунга мажбур этар экан бизни. Хулласи калом, агар ранжимасангиз, биз сизни Марказга олсак, оқсоқол. Ёшингиз ва обрўйингизга муносиб, тинчроқ бир иш берсак, яхши уй-жой билан, машина билан таъмин этсаг-у, вилоятга ўзингиз тарбия қилган ёш укаларингиздан, ишонган шогирдларингиздан бирини тайинласак...

Раҳматлик гапининг устидан чиқди: уни Марказга олиб, супраси қуруқ бўлса-да, номи улуғ, машиналик, имтиёзли лавозимга тайинлади, мана шу шоҳона уй-жойни берди. Шундай бўлса ҳам, хом сут эмган баңда, Шербўта Норбўтаев анчагача кўнглининг бир чеккасида марҳумдан ранжиб юрди. Рост, у ўшандаёқ олтимишга бориб қолган эди, аммо-лекин алақачон олтимишдан ошиб, етмишга етиб қолганлар ҳам олтин курсиларида қилт этмай ўтиришар эди! Лекин, Ветеран энди ўйлаб қараса, раҳматлик ўшанда унга эсдан чиқмайдиган бир яхшилик қилиб кетган экан! Сабаби, етмиш у ёқда турсин, саксонда ҳам жойларини ҳеч кимга бермай, баланд курсиларига елимдай ёпишиб олган кўп вилоят котибларининг аҳволлари вой бўлди кейин! Кексалар у ёқда турсин, ҳатто Ветераннинг ўрнида қолган унинг ўз шогирди, ёш, ҳалол котиб ҳам нотинч эмиш. Бу шумхабарни Ветеран шу бугун эшитди...

Ветераннинг беором алғов-далғов хаёлини момонинг тизгинсиз бир дардга тўла мунгли овози бўлди:

— Қизалоғим жилай-жилай эси кетди. Бор умидимиз Бетеран бобомларда, деди. Бобомиз келиб, жонимизга аро кирмаса, ҳол сўрайтин бир жон жўк, деди!..

Оппоқ бошини чангаллаб, оғир ўйга толган Ветеран беҳол қўлларини пешонасидан узиб, Бибисора момага қаради. Момо ўзига алақандай ярашадиган оҳори тўкилмаган оппоқ рўмоли билан оғиз-бурнини ўраб олган, рўмоли орасидан фақат болаларча умид билан мўлтираб турган нам кўзларигина кўринарди. Ветераннинг нигоҳи ёш тўла бу ғамгин кўзларга тушди-ю, «О, моможон, моможон, — деди ичида. — Сен нима-

ни ҳам биласан?» Лекин тилининг учида турган бу гапни ичига ютиб, аста ўрнида турди, тураркан:

— Қўй, йиғлама, бибижон! — деди-да, бирдан қуйлиб келган меҳрдан юраги ийиб, кампирининг озгингина, нимжонгина елкасидан қучди: — Тайёргарлигингни кўравер, тонгда йўлга чиқамиз, моможон!

III

Суюн бургут ҳибсга олинганига бир ҳафта бўляптики, Маржонойнинг миясини кечаю кундуз бетаскин бир ўй, нотинчу беҳаловат бир савол кемиради: зрининг гуноҳи нима, у нима жиноят қилдики, қамоққа тиқишади? Лекин қанча ўйламасин, кечалари кипригига уйқу инмай, ҳовлини гир айланади, саволига жавоб қидиради, беором хаёли пировардида бултур ёздаги бир воқеага бориб тақалаверади, тақалаверади. Ўша куни Суюн бургутнинг Маржонтов этагидаги йилқи фермасига вилоят қўмитасининг биринчи котиби Жалолиддин Нажмиддинов вертолетда учиб келган, энг ёмони, Суюн бургут ўша куни, ўша ерда Нажмиддиновнинг қистовига ён бериб, «Маржонтов» совхозига директор бўлишга розилик берганди.

Ўша куни Лочиннинг туғилган куни эди. Бир кун аввал совхоз марказидан Лочиннинг уч-тўртта синфдошлари келишган, уларнинг орасида Олтиной билан Кумушбиби деган қизалоқлар ҳам бор эди.

Эрталаб Суюн бургут «йигитларни» эргаштириб тоққа чиқиб кетди, Маржоной эса Олтиной билан Кумушбибини ёнига олиб, бўғирсоқ пишириб, қимиз сузишга киришди.

Олтиной соддагина бир қўйчивоннинг қизи бўлса ҳам, мактабда гимнастикадан биринчиликни олиб, катта спартакиадаларда қатнашиб юрар, ўзиям нозиккина, истараси иссиққина қизалоқ эди. Маржоной билар, ўғли билан Олтиной бирда апоқ-чапоқ, бирда аразлашиб юришса ҳам, аслида жуда тотув эдилар. Маржоной ҳам қўл-оёғи қушдек енгил бу суксурдеккина ёқимтой қизни аллақачон кўз остига олиб қўйган. Лочин иккиси мактабдан сўнг бирга ўқишса-ю, кейин Олтинойни келин қилсам, деб орзу қилиб юрарди. Шу боисданми ё ўғлининг туғилган куни сабабми, ёшларни кутиб, кўнгли сув ичгандай ёришиб кетдию учов-

лон, худди ёш дутоналардай чақчақлашиб, ишга киришиб кетдилар. Бир маҳал осмонда гувиллаган овоз эшитилди. Ўтовдан югуриб чиқишса... вертолёт! Ирмоқнинг у юзидаги кўкаламзор майдонга кўняпти! Ўтловлардан югуришиб чиққан болалар айюҳаннос кўтаришиб, бир зумда ҳаммаёқ қий-чув бўп кетди. Вертолётни тоққа кетган йигитлар ҳам кўришган шекилли, зум ўтмай улар ҳам етиб келишди. Нажмиддинов бир ўзи эмас, ёнида бир-иккита ҳарбийлар ҳам бор эди.

Меҳмонлар иккига бўлинди. Лочиннинг дўстлари ўз улушларини дастурхонга туғиб, тоққа чиқиб кетишди. Вертолётда келганлар эса сой соҳилига, атрофи арча билан қуршалган ям-яшил сайҳонликка чодир тикишиб, кун бўйи маишат қилишди, сойдан балиқ тутишди, харсанг тошларга шиша «тикиб», милтиқ отиб, мерганликда ким ўзар ўйнашди.

Маржоной хизмат қилавериб, юришга ҳоли йўқ, ярим кечада ўтовга кириб энди диванга чўзилган эди (у бошқаларга намуна бўлай деб, Маржонтовдаги ўтовини ҳам совхоз марказидаги уйдаи саранжом-саришта қилиб кўярди) остонада ширакайф, димоғи чор Бургут пайдо бўлди.

— Уйғоқмисан, Маржон? — деди шивирлаб. — Пинакка кетган бўлсанг ухлайвер...

Маржоной кулди.

— Уйғотиб бўлиб, тагин ухлайвер дейдилар!

Суюн бургут беписанд қикирлаб кулди-да, ёнига келиб диванга чўқди.

— Кечирасан, Маржон. Маслаҳатлашадурғон гап чиқиб қолди.

Маржоной эрининг «маслаҳатлашадурғон гапи»ни эшитар-эшитмасданоқ юрагини алақандай совуқ бир сезги чулғаб олди-ю:

— Директор-чи? — деб сўради. — Мансур меш... Мансур акамлар нима дейдилар?

Бургут яна ўша беписанд, ширакайф овозда:

— У киши пенсияга чиқадилар! — деб кулди.

— Кўнармиканлар?

— Кўнмаса менга нима? Бу ёғи катталарнинг ғами. Агар тагини суриштирасанг... Мансур меш мана шу Нажмиддиновнинг вилоят кўмитасига биринчи котиб бўлишига қаршилиқ қилган. Зимдан олишган. Нажмид-

динов ҳаммасини билади! Нажмиддинов райком пайтидаёқ қарши эди Мансур меш! Менми унга арбоб билан олиш деган? Олишмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан!

Ҳа, Маржонхой ҳамма гапдан бохабар эди! Нажмиддинов райком пайтларида ҳам эри билан соз эди. Директорга айтмай, тўғрироғи, унга билдирмай Маржонтовга кўп келар, бир кун-ярим кун арчазорда қуён-пуён овлаб, маишат қилиб кетарди. Аммо фермада директорнинг ўз айғоқчилари бор, улар бу гапларни оқизмай-томизмай етказишиб туришарди. Шу боисдан эри билан директор ўртасида гинахонлик аримас, фақат Суюн бургутнинг самимийлигию нима бўлган-даям унга ёмонлик қилмаслигига инонганидан, ўпкахонликдан нарига ўтмас эди. Лекин, энди-чи? Бу гапни эшитса-чи?

Маржонхой қоронғида эрининг қўлини топиб, аста силади:

— Жон Суюн ака, ўйлаб кўринг. Нима бўлган-даям сизни шу ишга қўйган ўша «ёмон»... директор! Биласиз-ку, бу одамнинг қўлидан ҳар бало келади!..

Суюн бургут бетоқатлик билан қўлини Маржонхойнинг қўлидан тортиб олди.

— Суюн бургут гапидан қайтадиган номардлардан эмас. Сўз бердими, сўзида туради. Бошга тушганини кўз кўрар дейдилар, хотин!..

У шаҳд билан ўрнидан туриб, ўтовдан чиқиб кетди.

Маржонхойнинг айтгани бўлди. Меҳмонлар нонушта қилиб, энди ўринларидан тураётганларида Мансур меш ҳам етиб келди. Унинг «Газиг»ини узоқдан таниган Маржонхой: «Вой, ана, директор!» деб юборди ваҳима босиб.

Ёшлигида новча, хушқадам одам, кейинчалик семизликда «Волга»га сиймай қолиб (одамларнинг айтишича директор сонигача осилиб тушган қорнини чарм мешга солиб, кўйлаги ичидан бўйнига осиб юрармиш!) махсус ясаттирилган мана шу «Газик»ка ўтиб олган, шу боисдан ҳам у бугун Маржонтовга отнинг қашқасидек маълум эди.

Маржонхойнинг хитобини эшитган меҳмонлар чиқишди. Нажмиддиновни кўрган директор, унинг. «Э, тушманг, оқсоқол, тушманг!» — дейишига қарамас-

дан, юмшоқ чармдан махсус тиктирилган этигига аранг сиққан йўгон оёқларини зўр-базўр қимирлатиб, шўлири ёрдамида машинадан аранг тушди-да, меҳмонлар томон алпанг-талпанг юрди:

— Э, бу қанақаси бўлди, хўжайин? Биз томонларга келадилар-у, каминани йўқламайдилар ҳам? Биз ғарибнинг гуноҳимиз не, Жамолиддин ака?

Унинг қип-қизил бўғриққан юзида, жир босиб ичига чўкиб кетган қисик кўзларида бир маҳалнинг ўзида таъна-маломат аралаш аллақандай совуқ таҳдид шундоқ акс этиб турарди.

Нажмиддинов бир дақиқа аллақандай талмовсираб қолди-ю, кейин ўзини тутиб қулочини ёзди:

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, отахон! Мана бу генераллар тоғда йўл қуришмоқчи экан. Шуларнинг илтимоси билан тасодифан келиб қолдим. Аммо тўғриси айтсам, қайтишда салом бажо келтириш ниятимиз йўқ эмас эди!..

Мансур меш бошидан похол шляпасини олиб, босволди қовундай сип-силлик, туксиз бошини силади.

— Йўқ, улим, ота-бола тутинган эканмизми, бундай бўлмайди! Отасини унутган ул қандай ул, Жалолиддин Нажмиддинович?

Биринчи котиб яна зўрма-зўраки кулди:

— Айтяпман-ку, қайтишда кирамиз деб ўйловдик. Мана, Суюн бургут айтсин...

— Суюн бургут! — деди директор қовоғини уйиб.— Бургут-те менинг улим! Улим бўлмаса... икки минг йилқини инониб топшириб қўярмидим, Бургутта? Аммо очигини айтсам, улим Жалолиддин, сўнгги пайтларда отасини эсидан чиқариб, қўйди, бул улим! — У осилган қовоқлари тагида худди барханлар остида яширинган қудуқдай милтилаган кўзларини биринчи котибдан узиб, камондай таранг тортиб турган Суюн бургутта тикилди:

— Аммо... отасин унутган ул, ул бўлама? Худо урмайма бундай улни?

Суюн бургут худди қамчи еган отдай сапчиб, бир нима демоқчи бўлди, бироқ Нажмиддинов: «Ота-бола кечиримли бўлади, айб Бургутда эмас, каминада, отахон!» деб, икковини яраштирган бўлди-да, хайр-маъзур қилиб, вертолётта чиқиб учиб кетди. Директор эса Маржонийнинг ялиниб-ёлворишларига қарамас-

дан, қўйчивонлардан хабар оламан, деган баҳонада, «Газик»ка ўтириб, туз тотмасдан жўнаб қолди.

Шу кундан бошлаб, Маржонийнинг кўнглига ғулув тушди. Сал ўтмай совхоз шаҳарчасида «Мансур меш кетармиш, ўрнига Суюн бургут бўлармиш», деган мишмишлар тарқадик Маржонийнинг еган оши ичига тушмай, ҳаловати йўқолди. Дўстлари қувонди, душманлари саломига алик олмайдиган бўлишди. Маржоний яна бир неча бор эрига: «Жон Суюн ака, илоннинг инига чўп суқяпсиз, қўйинг шу ишни!» деб ялинди-ёлворди. Аммо фишт қолидан кўчган, Бургутдан ихтиёр кетган эди!

Бир ҳафтадан кейин вилоятдан одамлар келиб, совхозда катта мажлис ўтказишди. Унгача Суюн бургут (одамларнинг айтишича, Мансур меш ҳам) бири ошкора, бири пинҳона бир неча марта вилоят марказига, кейин Тошкентга бориб келишди.

Маржоний мажлисга бормади, уйда ўтириб, «илоё эримнинг номзоди ўтмагай» деб худога тавалло қилди. Бироқ унинг арзи арши-аълога бориб етмади. Ҳамма гапни кейин эшитди: директорликка учта номзод қўйилпти. Биринчиси (чамаси вилоят катталари ё қўрқишган, ё ҳадиксирашган) Мансур мешнинг ўзи, иккинчиси бош ҳисобчи. Суюн бургут эса, учинчи номзод бўпти. Бош ҳисобчи ўз номзодини қайтариб опти. Кўп тортишувлардан кейин яширин овозга қўйилиб, Мансур меш 17 фоиз, Суюн бургут 73 фоиз овоз олипти. Бу яқун эълон қилинганда бутун аҳли совхоз ўринларидан туриб, ярим соат қарсак чалишипти. Ўғли Лочин буни кўзлари болаларча порлаб, ҳаяжондан энтика-энтика гапириб берди, бошқалар эса гўё Мансур меш эшитиб қоладигандек, атрофларига қарай-қарай, шивирлашиб ҳикоя қилишди Маржонийга...

Шу-шу, хонадондан ҳаловат қочди.

Йўқ, Маржоний бундай деса, адолатли бўлмас. Биринчи беш-олти ой тинч ўтди, эри ишга жон-жаҳди билан киришди. Маржоний Суюн бургутни қанча суймасин, қанча ҳурмат қилмасин, унинг қонида бундай шижоат, бундай қобилият борлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бугут ишни ободончиликдан бошлади: дастлаб фишт заводи қурдиришга киришди, совхознинг эски клубини ремонт қилдириб, жиҳозларини янгилатди, бир маҳаллар омбор учун қурилиб, ниҳоя-

сига етмай қолиб кетган бинони таъмир қилдириб, ёшлар учун чиройли спорт зал очиб берди, энг овлоқ қўраларгача движок қурдириб, нур обортирди. Ростда! Кечагина ов деганда Маржонийни эсидан чиқариб юборадиган, улоқ деганда фермасини ҳам унутиб, даштда наъра тортиб юрадиган Бургутнинг вужудида бу удабуронлик, бу шижоат мудраб ётгани кимнинг тушига кирибди! Тез орада «Суюн бургут» деса, одамларнинг оғзидан бол томадиган бўлди. Шу-шу, Маржонийнинг дилига ором бермай келаётган ғулув ҳам хиёл босилди, ҳатто меҳрига меҳр қўшилиб, ич-ичидан эридан ифтихор қиладиган бўлди. Бироқ бало қайда, десанг, оёғинг остида, деган нақл рост экан шекилли, эрига кўз тегди. Олти ой деганда тоғда ҳеч қутилмаган бир фалокат содир бўлдию Маржоний Оллоҳдан тилаб олган ором оиласини яна тарк этди. Маржоний бу воқеани ҳар эслаганида юраги бир зирқирайди.

Мактабда кузги таътил кунлари бошланган эди. Ишга барвақт кетадиган Суюн бургут наридан-бери нонушта қилиб, энди ўрнидан турган эди, дарвоза қўнғироғи худди қаердандир ёнғин чиққандай қаттиқ-қаттиқ жиринглади.

Маржоний юрагини ҳовучлаб чопқиллаб чиқса, кўчада... эрининг янги «Газик»и ёнида... Олтиной турибди! Ҳамиша озода, бежирим кийиниб юрадиган қизалоқ... эғнида эски чопон, бошида кир-чир тивит рўмол, оёғида кирза этик, рангида ранг йўқ... қалтирайди. Узоқдан, афтидан тоғдан миниб келган оти оқ кўпикка чўмилган. От ҳам Олтинойдай дир-дир титрайди.

Маржоний юраги орқасига тортиб, қизни қучди:

— Нима бўлди? Нима қилди, қизгина?

Олтиной уйдан чиққан Суюн бургутни кўрдию пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

— Қўрага ўт тушди. Олти юз қўй нобуд бўлди...

Суюн бургут текис йўлда қоқиниб кетиб, дарвоза устунини қучоқлаб қолди.

— Нима дединг? Ёнғин? Олти юз қўй нобуд бўлди? Қачон?

— Кечаси... — Олтиной хўнграб юборди.

— Одамлар... Отанг... Дарвеш дудуқ қайда эди?

— Қўрада. Ҳаммамиз телевизор кўриб ўтирувдик, амакижон.

— Телевизор! Телевизорга бало борми? — Ҳеч қачон сўкиниб гапирмайдиган одам Суюн бургут кутилмаганда хунук сўкинди. — Хўп, мен кетдим, Маржон! — У шундай деди-да, уйдан чиққан Лочинга юзланди. — Сен ҳам чиқ мошинага!

Олтинойни бу аҳволда кўриб, ҳангу манг бўлиб қолган Лочин:

— Хўп, ота, — деди ҳушёр тортиб. — Ҳозир... «Қалдирғоч»га сув-пув берай!

«Қалдирғоч» — ахалтекин наслидан бўлган ёш аргумоқ. Бургут уни директор бўлишидан аввал туркманлардан янги «Волга»сига алмаштириб олиб, ўғлига тортиқ қилган. Лочин ҳақиқатан ҳам қалдирғочдай гўзал, сийнаси қалдирғочнинг қанотидай ялтиллаб турадиган бу тулпорчасидан бир дақиқа ажралгиси келмайди. Ўғлига ҳеч қачон қаттиқ гапирмайдиган Суюн бургут бу сафар бирдан ўшқириб берди:

— Сув-пувди онанг беради Қалдирғочга! Чиқ мошинага.

Ота машинага ўтириб, эшигини қарсиллатиб ёпди. Лочин, ҳамон ҳанг-манг, тескари ўтирилиб олган Олтинойга бир қараб қўйди-да, истар-истамас машинага чиқди. Ота-бола жўнаб кетишди. Олтиной гоҳ култ-култ ютиниб, гоҳ сал ўпкасини босиб бўлган воқеани гапириб берди.

Олтинойнинг отаси Дарвеш дудук, умри тоғу тошда қўй кетида ўтган пок, соддадил чўпоннинг кўраси Маржонтовнинг кун ботиш томонида, «Алвасти сой» деган сойнинг ортидаги серўт, сергиёҳ қирларга жойлашган.

Дарвеш дудук ўзидай серфарзанд, меҳнаткаш укаси билан бирга икки кўра қўйни боқишар, укаси бригадир, ўзи оддий чўпон эди. Бултур ёзда, кўраларга движок ўрнатилгандан кейин Суюн бургут ака-уканинг кўп йиллик меҳнатини тақдирлаб, совхоз ҳисобидан рангли телевизор инъом этган. Шундан бери кўрада байрам. Ҳар оқшом Дарвеш дудукнинг шифти паст, аммо бир таноб келадиган катта уйида ака-уканинг йигирмадан ортиқ мишиқи болаларию кўни-қўшни, хотин-халаж дегандек, бир кўра одам йигилди, қий-чув кўтаришиб томоша кўришади. Қасдига олиб, фалокат юз берган кунлари қайси бир ёзувчининг тарихий романи асосида яратилган телефильм

намойиш қилинаётган эди. Кечаси ҳамма томошага маҳдиё бўлиб, томоша айна қизиқ жойига борганда тўсатдан худди яшин чақнагандай ташқарида нимадир ярқираб кетадию уйда телевизор ўчади, ҳовлида эса, аксинча, гўё кимдир улкан гулхан ёққандай, ҳаммаёқ ёришиб кетади...

Уйдагилар «гур» этиб, ташқарига отилишади. Қарасалар, пахса девор билан ўралган катта ҳовлининг кун ботиш тарафидаги томига тоғ баробар уйилган қуруқ пичан, янтоқ-ёвшанли қўра ловуллаб ёняпти. Томдан ағанаб тушган пичан ва қуруқ беда боғламлари бостирма атрофида, қоғоздай ловуллаб, коптоқдай юмалаб юрипти! Бало бир келмасин, бир келса, бир-бирини қувалаб келаверади, деганлари ҳақ рост экан. Олтинойнинг айтишича, ёнғиндан бир ҳафта аввал қўрғонга кечаси иккита қашқир тушиб, беш-олти қўйни бўғизлаб кетган экан. Шундан бери эшикларга отнинг калласидай қулфлар солиниб, танбалаб қўйилар экан. Шу боисдан чор атрофдан «Калит, калит кимда?» деган бақириқ-чақириқлар эшитилиб турибди-ю, лекин калит топилгунча бутун қўра олов ичида қолипти! Қўра ичкарисидан юракларни тилка-пора қилувчи зорли маърашлар эшитилармиш, бу маърашлар бир-бирларини йўқлаб йиғлаган она-болалар фарёдини эслатармиш. Уни эшитган қўрадаги хотин-халаж, болалар, чолу кампир — ҳамма барабар кўкка қўл чўзиб нола чекишипти! Уларга кўшилиб йиғлаган Олтиной ёнғиндан кундуздай чароғон ҳовлида у ёқдан-бу ёққа югуриб юрган шўрлик дадасини кўрипти. Дадасининг бошидаги телпаги учиб кетган, эғнида на чопони, на кўйлаги бор, қўлида катта кетмон, бечора тинмай бақирар эмиш:

— Ҳой муслмонлар! Эркак зоти қайда бу қўрғонда? Булдозерчи қайда? Юргиз булдозерингди! Буз деворди буз!

Олтинойни лол қолдирган нарса — дадасининг дудуғланиши йўқолиб, тили ечилиб кетгани эди.

Дадаси қўрғон деворларига бир-икки кетмон уришга улгурипти, булдозерчи бўлса булдозерини ўт олдиришга ҳам улгурмапти: ёнғинда қолган қўранинг томи гуп-гуп ўпирилиб туша бошлапти!

Маржоний, гарчи Олтинойнинг гапларидан юраги тарс ёрилай деса ҳам, қизалоқни қўлидан келганча

юпатди, «Қўрқма, ҳаммаси яхши бўл кетади», деб тасалли берди, ўзи эса, кўнгли хуфтон, томга чиқиб, Маржонтовнинг йўлига тикилди. Қани энди Суюн бургутнинг қораси кўринса, машинасининг чанги чиқса, Маржонхой бу чангни кўзларига тўтиё қиларди!

Худо ҳеч бир бандасининг бошига солмасин, бундай нотинч мавридларда соат ҳам имиллаб юрар экан, осмондаги офтоб ҳам жойидан жилмай туриб қолар экан! Қани энди вақт ўтсин-чи!..

Маржонхой билан Олтиной вақт ўтказиш ниятида хамир қоришди, нон ёпишди. Тоғдан оқ кўпикка чўмилиб келган от билан «Қалдирғоч»га ем-хашак, сув-пув бериб, ўзларини овутишди, бу орада ўн марта томга чиқиб, Маржонтовга термулиб-термулиб қарашди. Бир хавф, бир хатар, бир фожиа уларни бир кунда яқинлаштириб, опа-сингил қилиб қўйди, аммо қани энди тоғ йўлида бирор мошинанинг қораси кўринса?

Ниҳоят, офтоб ана ботаман, мана, ботаман, деб турганида Маржонтов томонидаги баланд қирда бир ҳовуч тўзон кўзга чалинди, сал ўтмай, дарвозалари олдига таниш «Газик» келиб тўхтади. Маржонхой отаболани кўриб, юраги зирқираб кетди.

Суюн бургут бир кундаёқ камида бир пуд озиб, чўп бўлиб қолганди. Азалдан қорамағиз юзи оловда қолган арчадай қорайиб, қийғир бурни сўррайиб, лунжлари ичига ботиб кетганди. Лочин ҳам кўзлари олазарак, у худди ёмон туш кўриб, уйғонган болага ўхшарди.

Суюн бургут ҳовлига кириши билан гап йўқ, сўз йўқ, телефонга ёпишди:

— Одам йиғилдими клубга? Нима? Кулубга сизмайди? Яхши! Тоғдаги чўпон-чўлик, йилқичилар-да келишдимми? Раҳмат, раҳмат! Ҳозир бораман!

У ўғлига юзланди.

— Сен нима қиласан? Борасанми?

— Бораман! — деди Лочин.

— Кетдик! — Суюн бургут шундай деб, эшик томон йўналди-ю, пойгақда тўхтаб, Маржонхойга қаради. — Гап бундай, Маржон! — деди юраги санчаётгандай кўкрагини ишқалаб. — Йўлда ўғлинг билан маслаҳатлашдик. Нима қилиб бўлсаям бу икки чўпонни қамоқдан асраб қолмоқ керак. Қамаб қўйишса, полапонларини ким боқади? Ҳаммаси ош деб, нон деб

чирқиллаб ётган жўжачалар. Оталаридан айрилиб, етим қолишса... Аммо-лекин... чўпонларни асраб қолиш учун қирилган қўйларни тиклаш лозим! Ҳукуматнинг битта қўйига ҳам тегиб бўлмайди. Мен ҳозир халққа мурожаат қиламан. Аммо халқдан ёрдам сўрайдурғон одам аввал ўзи ибрат кўрсатмоғи даркор. Сен нима дейсан, Маржон?

— Мен нима дердим? Сўзингиз тўғри, — деди Маржоний эрининг гапидан ҳаяжонга тушиб.

— Тўғри десанг... улим билан йўлда ҳисоб-китоб қилдик. Кўкламда қўрада элик бош қўйимиз бор эди. Кўзи-пўзиси билан юз бош бўлган. «Қалдирғоч»ни айтмай қўяқолай. Сенинг говмишингдиям. Аммо-лекин қўйларни бераман. Юз қўй! Барини бераман. Нима дейсан?

Бургут бирор савоб ишга аҳд қилганда Маржоний қачон йўқ деган? Маржоний дилига қўйилиб келган оналарча меҳрдан энтикиб:

— Керак бўлса сигиримни ҳам бераверинг, Суюн ака, — деб хитоб қилди, қилди-ю, пиқ-пиқ йиғи овозини эшитиб, ялт этиб қаради. Бу бурчақда тесқари қараб ўтирган Олтиной эди!..

Суюн бургут қовоғини уйиб, томоғини қирди.

— Йиғлама, қизим. Суюн бургут тирик бўлса ўзи қамалса қамалади, бироқ отангди қаматтирмайди! — У шундай деб, ўглига бир қараб қўйди-да, тўсатдан миёйиғида жилмайди. — Юз қўй бўлса... барибир молди сенинг қалинингга берардик!

Лочин отасига бир ёвқараш, қилди-да, ташқарига отилди. Унинг кетидан кулимсираганича Суюн бургут ҳам чиқди.

Ота-бола кечаси алламаҳалда қайтишди. Иккисининг ҳам димовлари чоғ, бир-бирига сўз бермай, одамларнинг яхшилигини эслашарди.

Мажлис Суюн бургут ўйлагандан ўн баробар яхши ўтди.

Суюн бургут содир бўлган фалокатни гапириб бериб: «Энди нима қиламиз, биродарлар, «Маржонтов» қирқ йил қўй кетида қирма-қир юрган бу икки жафокаш чўпонни қаматиб бир этак жўжаларини етим қиламизма ё ёрдам берамизма?» — деб сўраганида бутун совхоз аҳди: «ёрдам берамиз, ёрдам берамиз!» —

деб қичқиришибди. Суюн бургут гапани тугатиб: «Менинг юз бош қўй-қўзим бор, ҳаммасини бердим, биродарлар!» — деганида залда қийқириқ бўп кетипти, ҳамма ўрнидан туриб, кексалар «Умрингдан барака топ!» — деб дуо қилишибди. Шундай бўптики, ҳатто Мансур меш ҳам сўз олиб «Тўғриси, ёмон иш бўпти, жиноят бўпти, аммо-лекин Дарвеш дудукнинг полапонлари тентираб қолмасин учун мен-да худо йўлига ўн қўй бердим!» — деб, у ҳам олқиш олибди...

Ота-болагина эмас, Маржоний ҳам елкасидан тоғ қулагандай енгил тортди. Лекин бу қувонч кўпга бормади. Кўпга эмас, эртасигаёқ райондан милиция ва прокуратура ходимлари бостириб келишди. Шу-шу, уч-тўрт ойгача Суюн бургутнинг боши маломатдан чиқмади. Гарчи халқ нобуд бўлган қўйлар ўрнига олти юз қўй йиғиб берган бўлса ҳам, Суюн бургутни судрамаган жойлари қолмади, району вилоят у ёқда турсин, ҳатто марказдан ҳам комиссия устига комиссия келаверди, келаверди.

Охирги комиссия бундан уч ой аввал келганди. Кўклам яқинлашиб қолса ҳам тоғда ҳали қор қалин эди. Бургут уларни ўз «Газиг»ига ўтқазиб, машинани ўзи ҳайдаб кетди-ю, кейин бир қуйиниб гапириб берди. У бир кун олдин Дарвеш дудукқа одам юбориб: «Элдан тушган олти юз бош қўйни алоҳида қўрага қамаб, ким қанча қўй берди, рўйхатни қўлида ушлаб турсин, бола-чақасини эса бир уйга йиғиб, кутиб ўтирсин!» — деб тайинлаб қўйган экан.

Тоғда ҳануз қор қалин экан. Кўкламга ишониб енгил кийинган комиссия аъзолари, неча жойда машинадан тушиб, қор кечиб, руддаги Бургутга ёрдам беришга мажбур бўлишибди-ю, «Алвасти сой» устидаги қўраларга ўласи қолда етиб боришибди. Шу боисдан рўйхатни номигагина кўзда кечиришиб, элдан йиғилган қўйларни наридан-бери санаган бўлишипти-ю, жуфтакни ростлаш пайига тушишибди. Лекин Бургут «бир кеп қопсизлар, чўпон-чўлиқнинг уй-жойларини кўриб кетингизлар, деб, қўярда-қўймай Дарвешнинг қўрғонига бошлаб борибди. Уйга киришса... йигирмадан ортиқ увада-чувада ёпинган болакайлар, икки катта ёғоч корсон айланасига чўккалашиб, гўштсиз шилпидокни (қайси чўпон кўкламда қўй сўяди) шапир-шупир тушираётган экан!

Эшиқдан бир дунё совуқни олиб кирган олифта, аммо қовоқларидан қор ёққан хўжайинларни кўрган-да болачалар шапир-шупир ураётган шилпидоқларини ҳам қўйиб, уввос тортиб йиғлашибди. Уларга хотин-халаж, чол-кампир — ҳамма қўшилибди-ю бўпти йиғи, бўпти йиғи.

— Мана, — дебди Бургут. — Бу шўрликларнинг кўрган кунлари — шу! Жиноят қилишган эмас булар, хато ўтган! Хоҳланглар йиғилган қўйларни элга қайтариб бериб, бу икки бегуноҳ қарияни, мени ҳам қўшиб ҳибс қилинлар! Манов етимчаларни эса давлат ўзи боқсин. Бўлмаса... нуқта қўйинлар бу сарсон-саргардонликка!

Бургутнинг гапидан кейин йиғи-сиғи баттар авж олибдию комиссия аъзолари Дарвеш дудуқнинг қариб кулбасини шоша-пиша тарк этишибди.

Шундан кейин Суюн бургутнинг қулоғи, Маржонининг кўнгли бир оз тинчиган эди. Бир ҳафта аввал текшир-текшир қайта бошланди... Аввалги комиссиялар ҳам бир сари эди, буларнинг нафаси совуқ, турқи бузуқ эди. Совуқ шабаданинг совуқ шарпасини бошлаб келган бу турқи ёмон терговчиларнинг қадамларидан бор-йўғи уч кун аввал совхоз клубида мактаб битирувчилари оқшоми бўлиб ўтганди. Кечада Лочин билан Олтиной бири-биридан шўх, бири-биридан ёқимтой ўланлар айтиб, ҳаммани хушнуд қилишди. Ўғлидан ғурурланиб, бир қоп семирган Бургут ўзиям қўлига дўмбира олиб, худди Лочин эмас, эрхотин ўзлари мактабни битирган масъуд дамлардай, Маржонийни саҳнага тортиб, қизиқчиликни авжига чиқарди. Лочин ва Олтиной бир томон, Суюн бургут билан Маржоний бир томон, тонг отгунча ўлан айтишиб, қизиқчилик қилишди. Эртасига Лочин бошлиқ бир гуруҳ совхоз ёшлари — улар орасида Кумушбиби билан Олтиной, ўғилларининг энг қадр-дон дўсти Суюн қилтириқ деган чопқир йигитча ҳам бор эди, — вилоят марказида ўтадиган улкан мусобақага жўнаб кетишди. Мусобақада Лочин севимли «Қалдирғоч»и билан пойгада қатнашиши, бошқа ёшлар бири чопиш, бири гимнастика бўйича беллашишлари керак эди. Ёшлар қайтишгач, Суюн бургут билан Маржоний Лочинни олиб Тошкентга тушишни, омад ёр бериб, ўғиллари ўқишга кирса, улар умрларида биринчи

марта хорижга саёҳатга чиқишни режалаштиришган эди.

Хуллас, ёмонликдан дарак йўқ эди. Суюн бургут ярим ҳазил, ярим чин, ёшларга: «Соврин олмай қайтманглар, совринсиз қайтсанглар Маржонтовга киритмайман!» деб уларни кузатиб қўйди-да, ўзи тоққа кетди. У тоғда бир ҳафта бўламан, деб кетганди, уч кун ўтмай, кеча эрталаб ногаҳон кириб келди.

Юзи тунд, қовоғи осилган, кўзлари киртайган, ўзига жуда ярашган чиройли мўйловининг учлари аллақандай шалвираб, осилиб қолган.

Маржоной энди уйқудан туриб, сигир соғаетган эди. Эрининг турқини кўриб аъзойи бадани музлаб кетди-ю, ўрнидан тураман деб, челақдаги сутнинг ярмини тўкиб олди.

Суюн бургут бедазор ўртасидаги ёғоч каравотга бориб ўтирди. Маржоной кўрқа-писа унга яқинлашди.

— Нима бўлди? Нега тоғдан барвақт қайтдингиз?

Суюн бургут қўлини ҳорғин силкитиб:

— Яна бошланди! — деди уф тортиб.

— Комиссия келдимиз?

— Йўқ, районга чақиришди. Бу сафар Московдан келган прокурорлар! Айтган эдим-ку, Московдан терговчилар келиб, юртни остин-устин қилаётир, кўп одамларнинг ёстиғини қуритаётир деб. Гўжанг борми? Бўлса бир коса бер, мен юрай. — Бургут ўрнидан турмоқчи бўлди. Бироқ Маржоной жон-жаҳди билан эрининг бўйнига осилиб, зорланди:

— Жон Суюн ака! Борманг у ёққа! Қайтиб кетинг Маржонтовга!

Суюн бургут тўсатдан каравот ёнига тиз чўқди-да, Маржонойнинг белидан қучиб, лаблари, бўйни, юзларини пала-партиш ўпа бошлади.

— Омон бўл! Лочинни сенга, сени Оллоҳга топширдим, Маржон! — У Маржонойнинг исканжага айланган қўлларини аранг ёзиб, бошини чиқариб олди, сўнг, Маржоной олиб чиққан бир коса гўжани симириб ичди-да, хаёлчан одимлаб Лочиннинг хонасига кирди. Кичикроқ чорбурчак хонага гир айлана жавонлар ясалган бўлиб, жавонларгина эмас, дераза токчаларигача, стол-стулларгача — ҳаммаёқ китобга тўлиб кетганди! Суюн бургут жавон ва стол-стулларда қалашиб

ётган китобларга узоқ кўз югуртириб турди-да, тўсатдан овози дарз кетиб:

— Илоё ўғлимнинг умри узоқ бўлсин! — деди. — Сен уни ўқит, одам қил, Маржон...

Маржоний кўзи жиққа ёшга тўлиб:

— Худди қайтиб келмайдигандай гапиряпсиз. Нима гуноҳ қилдингизки, бундай дейсиз?

— Йўқ, гуноҳи йўқ Суюн бургутнинг! Бир айтдим-қўйдим-да, Маржон! — Бургут бирдан ёпирилиб келган нохуш хаёлларни қувмоқчи бўлган одамдай бошини бир силкитди-да, уйдан чиқди...

Маржоний ўрдадай ҳовлида бир ўзи қолди. У уйга кирса уйга сизмас, ҳовлига чиқса ҳовлига сизмас, ўзини қаёққа қўйишини билмас эди. Шу аҳволда пешингача аранг чидади, кейин юраги ўйнайверди, ўйнайверди-ю, идорага бориб шаҳарга сим қоқишга (гарчи кимга сим қоқишини тасаввур этмасам ҳам) аҳд қилди.

Маржоний шоша-пиша кийиниб уйдан чиқди.

Қасдига олиб, худди бошқа кўча қуриб қолгандай, катта кўчадан юрган экан, муюлишга борганда «гур» этган жўр кулгини эшитиб, беихтиёр бир сапчиб тушди. Кўчанинг нариги юзидан собиқ директор Мансур мешнинг ҳовлиси жойлашган эди, ишдан кетгандан кейин у киши гўё бир гектар ҳовлисида жой етмагандай, кўча юзига сўри солдириб, устига нақшинкор айвон қурдирган эди. Кундуз кунлари сўрига гилам, гилам устидан шоҳи кўрпачалар ёздириб, эски жўралари билан шу ерда қимиз шопиришиб, «Девонаи ростгўй», деб донг таратган телба-тескари қизиқчисини сайратишиб, ҳангома қуриб ўтиришарди.

Чамаси, бу кун ҳангома авжида эканми, одам айниқса гавжум эди.

Маржоний беихтиёр қадамини тезлаштирди, бироқ худди шу пайт:

— Ҳой келинпошша! — деган таниш, дўриллоқ овозни эшитиб, юраги увишиб тўхтади.

Қўйиб берса ерга теккудек қорнини чарм халтага жойлаб, ипини бўйнига осиб олган собиқ директор, айиқдай тебраниб, қўш болишга суянди.

— Оппоқ қизим, Маржоний, бери келинг, сизга икки оғиз гапим бор! — деди у, алақандай мулоим, меҳрибон овозда, сўнг, бўйинсиз бошини аранг буриб, сўрида ўтирган жўраларига юзланди:

— Сенларга рухсат, такасалтанглар! Пенсияга чиқдик деб, бировнинг текин қимизини ичиб, текин овқатини еб, ағанаб ётаверасанларми? Уят ҳам керак-да бундоқ! Сен ҳам девонаи ростгўйман деб, озингга келганини валдирайвермай... бор, мол-полга қара!

Ўтирганлар шамол учирган хазондай, бир зумда гумдон бўлишди. Девонаи ростгўй ҳам норози, пўнғиллай-пўнғиллай ичкарига кириб кетди. Собиқ директор қорнига кийдирилган чарм халтани икки қўллаб кўтариб-кўтариб қўйди-да, хонтахтага кўкрак тиради.

Маржоний, ҳануз юраги нотинч, сўри четига омонатгина ўтирди.

Мансур меш кўзлари тагидаги қорнига ўхшаш кичик «мешча»ларни аста силаб:

— Нима бўлди? Суюнжонди тагин чақиртириптими? — деб сўради.

Маржоний ранги ўчиб:

— Чақиришди, — деди секин.

— Ҳой аттанг, ҳой аттанг! — Мансур меш худди сувсиз чўлда сувсаб қолган ҳўкиздай оғир-оғир ҳансиради. — Кўп яхши бола эди Суюн бургут. Мен уни ўз улимдан-да яхши кўрардим. Аттанг. Қаттиқ янгилишди эринг, Маржоний, қаттиқ адашди!

Маржоний бошини осилтирганича рўмолининг учини ўйнаб ўтирар, у афсонавий жонивордай беҳол ҳансираб ётган бу бесўнақай, ўтовдай улкан одамга нима деб жавоб беришини билмасди. Маржоний унинг хайрихоҳлик билдириб, ачинишлари ҳам, таскину тасалли беришга уринишлари ҳам — ҳаммаси уйдирма, ҳаммаси сохта эканини, шу топда у ич-ичидан хурсанд бўлаётганини сезиб турар, ҳатто ҳамма балони қилаётган, эрининг оёғига зимдан болта ураётган ҳам шу Мешкай эканига ақли етар, шу боисдан тобора қути ўчиб, юрагининг қаърида қандайдир жиловлаб бўлмас бир исён кўтарилаётганини туяр ва собиқ директордан ҳам кўра ҳозир шу исёндан кўрқар эди.

— Ўзингиз кўрдингиз-ку, Мансур ака! — деди у, овозидаги титроқ билан олишиб. — У кишини мажбурлашди-ку, Суюн акамларни...

— Э, ўйин бунинг ҳаммаси, ўйин! — деди Мансур меш ва ўтовсимон гавдасига зид бир чаққонлик билан қаддини яна ростлаб, калта, йўғон оёқларини хонтахта тагига узатди. — Ёлғон сўз не керак, келинпош-

ша? Куёвинг директор бўлмоқчи экан, аввал каминга айтмайми? Мени қийнаётир, қийнаётир демайми? Мен унга яхши маслаҳат бериб, оқ фотиҳа бермайманми?

Гапни секин бошлаган Мансур меш овози тобора дўриллаб, ахийри баланд, даргазаб пардаларга кўтарилди:

— Эрингга не ёмонлик қилдим мен шўрлик? Зўр чавандоз деб, учқур улоқчи деб, ўз отимди унга бердимми? Бердим! Улоқларда, пойгаларда соврин олса, ўзим олгандай қувондимми? Қувондим! Икки минг йилқини ихтиёрига топшириб қўйдим — қимизини ичдингларма? Роҳатини кўрдиларингма? Кўрдинглар! Қани айт-чи, айланайин келин, мен не ёмонлик қилдим эрингга!

Мансур меш ногаҳон кўзига ёш олди-ю, Маржонининг қалбида кўтарилаётган турён сув сепилган гулхандай ўчди-қолди!

— Сўйла! Нега оғзингга талқон солиб олдинг, келинжон?

Маржоний бошини қуйироқ эгди.

— Мен нима ҳам дейман, Мансур ака? У шўрлик, эримни айтаман, ўшанда, Маржонтовда биринчи котибга сиз айтган сўзларни айтиб зор йиғлади. Қулоқ солмади котиб. Кейин... Совхоздаги сайлов!.. Сайловда одамлар...

— Ёлгон сўз бул! Ёлгон! — Мансур меш гўдакнинг бошидай юм-юмлоқ, юшоқ мушти билан хонтахтани гурс этиб урди. — Бунинг ҳаммаси уюштирилгон, ташкил қилингон! Эса... шу совхозга ўттиз йил бошлиқ бўлиб кимга ёмонлик қилди камина? Бир қўйди ўн қилдим, ўн қўйди минг! Емадим! Ичмадим! Тагин не керак... бу одамларга? Йўқ, яхшилиқни биларма, осий бу банда? Йўқ, билмайди! Эса... емай-ичмай, уйқу не, дам не билмай ишласам-да, қариганда кўрган яхши-лигим шу бўлдима?

Мансур меш дир-дир титраган қўлларини дастурхондаги гулдор рўмолчага чўзди. Маржоний буни кўрди-ю, шоша-пиша ўрнидан турди.

— Мени кечирасиз, Мансур ака! Мен сизнинг бу сўзларингизга бир нарса дейишга ожизман. Ҳукумат ишларига ақлим етмаса...

— Ҳукуматни тек қўй, келинпошша! Ҳукуматда гуноҳ йўқ. Гап Бургутда! Ўзини оловга отди! Ўз оёғи-

га болта урди эринг, ўзига-ўзи завол қилди, келин-пошпа!

Маржоной, юрагида сўна бошлаган исён қайта қўзғалаётганини сезиб:

— Қўйинг, Мансур ака! — деди ёлвориб. — Бировга ёмонлик тилагунча, ўзингга омонлик тила, деган боболаримиз. Суюн акам нима гуноҳ қилгани, унга завол бўлади?

— Шундай денг? Ҳеч гуноҳи йўқ паришта денг, эрингиз?

Маржоной шартта бурилиб, чопқиллаганича катта кўчани кесиб ўтди. Мансур меш яна нималарни деб гилдиради, сўкинди, лекин Маржоной икки қўли билан қулоқларини беркитганича кўчанинг у юзига ўтиб олди. У идорага бормоқчи эканини ҳам унутиб, уйлари томон бурилди, бурилар экан, ўпкаси тўлиб, йиғлаб юборди-ю, биров кўриб қолишидан қўрқиб, юзини рўмоли билан ўраб олди.

«Бу мешқориннинг сассиқ гапларига қаранг! Емаган эмиш, ичмаган эмиш! Бир қўйни ўн, ўн қўйни минг қўй қиламан деб, умри ўтган эмиш! Айрон ичиб меш қорин бўлгандирсан? Одамларга ёмонлик қилмаган эмиш! Одамни одам қатори кўрмаганларинг-чи? Биров қарши гапирса гўрга тикқунча қувганларинг-чи? Чўпонларни қора-қон қилиб қамчилаганларинг-чи? Арз қилганларнинг етти пуштигача қоракуя сурганларинг-чи? Инсофу адолат йўқ эмиш одамларда! Қишлоқ қурган бўлсанг... ўзингни ҳам эсдан чиқармадинг. Худоёрхоннинг саройидан қолишмайдиган сарой қурдинг ўзингга! Ўн фарзандингнинг барини — билсин-билмасин, олий мактабларга жойладинг. Улкан лавозимларга ўтқаздинг. Ёшинг етмишга борди! Энди сенга мансаб не керак, қари бўри?...»

Маржоной уйга киришга ҳоли қолмади. Бир-бир босиб ҳовлидаги каравотгача борди-да, ўзини кўрпачага ташлади...

IV

Суюн бургут кун ботиш олдида, Маржоной тамом умидини узиб, яна идорага отланганида кириб келди. У эрталабгидан ҳам ҳорғин, ғамгин, ночор кўринар, юзлари ҳам чўяндай қорайиб кетганди.

Маржоной томоғи ғиб бўғилиб, эрига умид билан мўлтираб қаради.

— Нима бўлди? Тинчликми? Рангингизда ранг йўқ? Суюн бургут хотинининг саволига жавоб бермай:

— Ўғлим қайтмадими? — деб сўради.

— Йўқ, ҳали қайтмади! — Маржоной эрининг қўлини олди. — Айтнинг ахир! Нимага чақиритишти? Тағин ўша эски ҳаммом, эски тосми?

Суюн бургут: «Шошма, кейин, кейин!» деди-да, Маржонойга илтижо билан тикилиб:

— Анов... падарига лаънат заҳар-заққумдан қолган-қутгани борми? — деб сўради.

— Бор. Тунов кунги ёшлар кечасидан қолган...

— Бор бўлса бир пиёла опчиқ! Асабда асаб қолмади. Юрагимни қон қилиб, важиб ташлашди-ку бу зўравонлар!

Маржоной чопқиллаб кириб, патнисда нон, пишлок, бодринг, помидор ва ярим шипа келар-келмас коньяк олиб чиқди.

Суюн бургут коньякни пиёлага лим-лим қилиб ағдарди-да, худди чўлда чанқаб қолган одамдай бир сипқаришда тутатди, патнисдаги неъматларга қўл ҳам теккизмай, ҳовли сахнига ўтиб, хаёл оғушида уни айланишга тутинди.

Маржоной зинага чўкканича унга жимгина тикилиб ўтирар, ўтирган сайин вужуди зирқираб, бир-биридан ваҳимали ўйлардан юраги безиллаб оғрирди. У бу сафар одатдаги сўроқ эмас, бошқа бир ёмон, машғум гап чиққанини ич-ичидан сезар, бироқ шиддатли қорамтир юзида тизгинсиз изтироб, хаёлан бировлар билан олишаётган эрига гап қотишга журъат этмасди.

Ногаҳон Суюн бургут ўй ўйлашдан чарчагандек қўлини бир силтади-да, Маржонойнинг олдига келди. Унинг кўзлари маънос бўлса ҳам, лабларининг четида хушбичим мўйлови тағида фавқулодда шўх табассум зоҳир бўлганди.

— Мен бугун бир ўлан ёздим, Маржон, — Бургут чўнтагидан тўрт букланган қоғоз чиқариб хотинига узатди. — Ма, сен ўқиб тур! Мен дўмбирани опчиқай. Ёшлик чоғларимизни эслаб, бирга-бирга бир ўлан айттайлик! — У шундай деди-да, Маржонойнинг жавобини кутмасдан уйга кириб кетди. Маржоной тўрт бук-

ланган қорозни ёзди. Эрининг биринчи синф боласининг дастхатидай йирик-йирик ҳарфлар билан қин-фир-қийшиқ ёзилган ўланига кўз югуртирди:

*Маржонтов, Маржонтов!
Айланайш, Маржонтов,
Ўргилайш, Маржонтов,
Қирғин келса кўржоним,
Ёв босганда қалқоним,
Йиқилганда суянчим,
Қоқилганда таянчим,
Айланайш, Маржонтов,
Ўргилайш, Маржонтов...*

Маржоной ўқиган сайин беғубор ёшликлари, ёш келин-куёв, қўлларида дўмбира, «Маржонтов»да бўладиган улоқлар, пойгалар, тўй-ҳашамларда ўлан айтиб, элнинг олқишини олган чоғлари эсига тушиб, кўз ёшлари қуйилиб келаверди, келаверди. Ўша масъуд чоғларда ҳам, ўланни Суюн акаси ўзи тўқир, у қўлига дўмбирасини олса бас, ўлан ўзи тизилиб келаверарди. Лекин уларда бу шеърлардаги ҳазин мисралар, қандайдир таҳдидди кунлар шабадаси сезилмас, аксинча, улар Маржонтов булоқларидай тиниқ, ёруғ туйғуларга тўлдирадди дилларни. Бу ўлан эса...

*Туллорларинг кишнашиб,
Бияларинг тишлашиб,
Ботирларинг беллашиб,
Айғир мисол чайнашиб,
Сурон солиб ўтганда
Чин дилинган суюнган
Бобокалон Маржонтов,
Қадам бувам Маржонтов.
Булоқ янглиғ тирқираб
Оққанида кўз ёшим,
Артиб қўйган Маржонтов,
Мард бўлгин деб, овутиб,
Бағринг очган Маржонтов!
Букун сенга не бўлди?
Нечук сукут сақлайсан?*

«Ҳа, бир нарса бўлган эрига! Боя... меш, қорнинг тарс ёрилгур Мансур меш қарраб башорат қилганидек, ёмон бир гап... йўқ-йўқ, совуқ башпоратини ҳам

ел олсин унинг, туф-туф! Биров ундай деса... Кишининг юрак-бағрини эзиб қон қиладиган бу сўзлар қайдан келди?..»

*Фарзандларинг бошига
Синов тушди, Маржонтов!
Ёмонларнинг егани
Қази ўлди, Маржонтов!
Яхшиларнинг бошига
Қиров кўнди, Маржонтов,
Нечук сукут сақлайсан?
Қалдиронинг қалдираб,
Ҳақни ҳаққа йўймайсан?
Ёмонларга терс боқиб
Дуоини бағ қилмайсан?
Нечук сукут сақлайсан,
Айланайин, Маржонтов
Ўргилайин, Маржонтов...*

Маржоной, яна ўпкаси тўлиб, ўлан ёзилган қорозни юзига, кўзига суртди.

Уйдан дўмбирасини аста созлаб, Суюн бургут чиқди. Унинг чехрасидаги булут хийла тарқаган, чақнаган кўзлари, мўйлови тагига яширинган табассум ҳазилга, шўхликка ундарди:

— Ҳа, қалай, яхши ўлан бўптима, Маржон?

Маржоной култ этиб ютинди:

— Яхши. Бироқ нима бўлди ўзи? Гапирсангиз-чи бундоқ? Юракларим қон бўп кетди-ку, Суюн ака?

Суюн бургут хотинига жавоб бериш ўрнига унинг ёнига ўтирди-да, кулимсираб ўлан бошлади:

*Айланайин, Маржоной
Ўргилайин, Маржоной!
Оллоган тилаб олган,
Бобомдан сўраб олган
Ёлғизгинам Маржоной,
Олтин ёрим Маржоной!..
Термулган кўзларингдан,
Бол томар сўзларингдан,
Айланайин, Маржоной!..*

— Бас! Бўлди, — деди Бургут Маржонойнинг елкасидан қучиб. — Йиғиштир гам-гуссани! Қани, ёшлик йилларимизни бир эслайлик. Арт кўзингни! Қани, жўр бўл!

*Айланайин, Маржонтов!
Ўргилайин, Маржонтов*

Маржоной кўз ёши аралаш ўзини зўрлаб кулди-ю,
эрига жўр бўлди:

*Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов,
Какликларинг сайраса,
Айиқларинг бўқирса,
Тилларанг тулқиларинг
Офтобдайин товланса,
Бўрилларинг увиллаб,
Оламга ваҳм солса,
Виқор-ла кулиб боққан,
Айланайин, Маржонтов,
Букун сенга не бўлди?
Элинг букун қувянда,
Ўғлонларинг сургунда,
Оналарнинг фарёди
Етди арши-аълога,
Нечук сенга етмайди?
Етган бўлса ноласи,
Нечук сукут сақлайсан?
Нечук қаҳринг сочмайсан?
Ахир сенга не бўлди,
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов!*

Юраги гаш бўлгани учунми, Бургутнинг овози бошда сал бўғиқ чиқса ҳам, тобора очилиб, сал ўтирмай илгаригидай мусаффо янгради. Маржоной жўр бўлгач, унга гўё шарқираб оққан бир жилга тиниқ сув кўшилди-ю, худди ёшлик чоғларидагидай ажиб бир жозиба касб этди. Ўлан охиридаги мунгли сатрларга, доим меҳрибон Маржонтовнинг бутун, фарзандлари бошига қора булут келганида, нечундир сукут сақлаётган Боботовга мурожаат қилганларида, Бургутнинг овози шундай тизгинсиз бир дард билан янградик, сон-саноксиз қиз-келинчаклар мўралаб қарашди, олма ва ўрикларга осилган болакайлар — чумчуқ бўп кетди!..

Ўлан охирига етиб қолганда, дарвоза қанотлари шарақлаб очилиб, «Қалдирғоч»ни етаклаб Лочин кириб келди. У кулимсираганича оёқларини кериб отхона тагида тўхтади-да:

— Э, қойил, қойил! — деб хушнуд кулди. — Тошкентдан хонандаю созандалар кептими депман-а? Ишлар бешми дейман, қўшиқлар вадаванг!

Суюн бургут дўмбирасини Маржонойга бериб, ўзига пешвоз чиқди.

— Соврин қайда, ўғлим, соврин? Ё соврин оломай, икки қўлларингди бурунларингга тикиб қайтарингма, шаввозлар?

Лочин кўкрагини кериб, Бургутнинг ўзига ўхшаб қийғир қараш қилди:

— Соврин олмаса элга қайтармиди ўғлингиз, ота? — У шундай деб, «Қалдирғоч»нинг бўйнидан кучди. — Аммо соврин учун ўғлингизни эмас, «Қалдирғоч»ни кутланг, ота! Вилоятда биринчиликни олди. Бошқа болалар ҳам бўш келишмади. Салим қилтириқ югуришда, Олтиной гимнастикада биринчи ўринни олишди. Кумушбиби — иккинчи ўрин. Суюнчингиз бўлса бераверинг, ота!

«Қалдирғоч» гўё Лочиннинг гапларини тушунгандай узун, чиройли бўйнини галати эгиб, ўнг оёғи билан ерни тарс-тарс тепиб қўйди. Суюн бургут қулочини кенг ёзди:

— Ке, бир қучоқлашайлик, ўғлим!

Ота-бола қулоч очиб кўришишди. Сўнгги бир йилда бўйи отасидан ҳам чўзилиб қолган Лочин Бургутни даст кўтариб, гир айлангирди-ю:

— Бедазорга улоқтириб юборайми, ота? — деди ярим чин, ярим ҳазил оҳангда, кейин кўзида ёш (Маржонойга нима бўлди, қайғурса ҳам кўзига ёш келади, қувонса ҳам) онасига юзланди:

— Бир коса совуқ айронингиз борми, опа? Мен кетаман ҳозир!

— Эшиқдан кирмасдан туриб қаёққа қочмоқчисан, болам?

— Ҳозир Тошкентдан телевизорчилар, шоирлар, мухбирлар келишади. Бизни суратга олишади! — деди Лочин, болаларча бир гурур билан. — Биз улар билан баҳс қилмоқчимиз, ота! Диспут!

Суюн бургут қовоғини уйди:

— Қанақа диспут?

— Ҳаёт тўғрисида... Бўлаётган ноҳақликлар, бўҳтонлар, қама-қамалар тўғрисида... Ё сизга туҳмат қилишмадимми, ота?

Наҳот ўғли бутунги гаплардан беҳабар бўлса? Суюн бургут қути ўчиб, қўлларини ўғлининг елкаларига қўйди. Ўғлининг елкалари, билаклари тошдай қаттиқ эди!

— Ўғлим! — деди у аллақандай ёлвориб. — Мабодо ёшлиқ қилиб, ҳар хил хомхаёлларга бориб юрманглар. Ҳукумат билан ҳазиллашиб бўлмайди! Дунёни олдим деб юрган не-не одамларнинг пайини қирқиб, янчиб ташлаган бу ҳукумат! Ўқигансан! Биласан!

— Биламан! — деди Лочин, қайсарлик билан. — Қулоқ қилиб отишган! Душмансан деб чопишган! Ўз элини, хотин, бола-чақасини ҳимоя қилган ўғлонларни «босмачи», деб осишган!

Суюн бургут юраги орқасига тортиб, бир қадам орқага тисарибди:

— Сен... бу гапларни қайдан топдинг? Миянга ким қўйди бу бемаъни хаёлларни?

— Нега бемаъни бўларкан? — Лочин асабий кулди. — Бирорта телевизор, газета, журнал қолмадики, бошимизга мағзава тўкмасин! Мен Москвани айтяпман! Сиз тоғда юриб, газета ўқимайсиз, телевизор кўрмайсиз-да, билмайсиз!

«Ёлирай, бу бола нима дейди? Ўзи топган гапми бу ё бировлар бошларини айлантириб чоҳга итармоқчимиз бу ёшларни?»

— Менга қара, болам! Сенлар бундай гапларга кўп учаверманглар!.. Ким билсин, қайси ниятда...

— Сиз билмайсиз! — Яна ўжарлик қилди Лочин. — Шунақа тўхмат бўляптики, суяклари зирқирайди одамнинг! Бутун ўзбек халқи порахўр эмиш, ўғри эмиш! Биттаси элни олтин хум устида ўтирган кўзойнакли илонга ўхшатипти! Бу шўрпешона элни ким ҳимоя қилади? Ким бу бўҳтонларни рад этади! Ким ҳақиқат қилади! Шоирлар келишса, биз бутун шу тўғрида баҳслашамиз, ота!

«Ростдан ҳам нима дейди, бу бола? Бу аҳволда у қамалса, нима қилади бу бола? Адойи тамом бўладикун? Унинг суюкли фарзанди — кўзининг қорачиги, орзу-умиди...» — Суюн бургут тоғда ногоҳ қўзғаладиган қора бўрон янглиғ тўсатдан юрагини чуллаган мудҳиш ваҳимадан аъзойи бадани музлаб, ўғлини бағрига босгиси, оёғига тиз чўкиб ёлворгиси, «Қўй, бу хатарли сўзларингди! Отанга айтдинг, бошқа бировга

айтакўрма, ўғлим», деб илтижо қилгиси келди. Бироқ Лочин опаси тутган бир коса айронни — у айронни қимиздан ҳам яхши кўрарди — Бургутга ўхшаб бир кўтаришда бўшатди-да, «мени кутманглар, кичкина ўтиришимиз бор эди», деганича, дарвоза томон йўналди. Унинг кетидан жимгина тикилиб қолган Бургут беихтиёр.

— Ўғлим! — деб чақирди.

«Қалдирғоч»нинг ёнига бориб, унинг бўйни, пешонасини қашлаётган Лочин ўтирилиб қаради:

— Лаббай, ота?

Суюн бургут худди ўғлига қарашга журъат этмагандай, бошини ҳам қилиб:

— Ўғлим! — деб такрорлади. — Илоё бошинг тошдан бўлсин, омон бўл, онангни сенга, сени Оллоҳга топширдим, болам!

Лочин отни қашлашдан тўхтаб, сергакланиб отасига қаради:

— Сабаб, бундай дейсиз, тинчликми, ота?

— Тинчлик, болам, тинчлик, йўлингдан қолма, боравер!

— Тинчлик дейсиз-у, тагин... одамни чўчитасиз! — Лочин бошини ғамгин чайқаб, ҳовлидан чиқди.

Маржоний оёқлари мажолсизланиб, эрининг ёнига «шилқ» этиб тушди-ю, Бургутнинг катта, дағал кафтларини қўллари орасига олди. У меҳнатдан, совуқдан қорайиб кетган бу қўлларни кўзларига, лабларига босмоқчи эди, бироқ Суюн бургут тез эгилди-да, Маржонийнинг кичкина узунчоқ кафтларини қўллари орасига олиб, лабига босганича узоқ жим қолди.

V

Ярим кечада дарвозага ўрнатилган қўнғироқ устусига қаттиқ-қаттиқ жиринглади.

Маржоний эрини ухлаб қолди, деб ўйлаганди, йўқ у ҳам уйроқ экан, шитоб билан ирғиб туриб, ўзини диванга ташларкан:

— Ана, келишди, — деди ҳорғин, беҳол овозда.

— Кимлар келишади? — деди Маржоний дир-дир титраб. — Ўғлингиздир?

— Ўғлимда калит бор, қўнғироқ чалмайди. Ановлар! Бугун сўроқ қилган московлик терговчилар! Бор, оч!

Маржоной дарвоза очик экани ёдига тушиб, меҳмонхона чирояни аранг топиб ёқди-да, гурс этиб, эрининг ёнига чўқди.

Зум ўтмай ҳовлида гурс-гурс товушлар эшитилиб, эшик шарақлаб очилди-ю, уйга бирин-кетин уч киши кириб келди.

Бургут ялт этиб қаради.

Олдинда кундуз Суюнни сўроқ қилган, Шарановский деган, новчадан келган, жингалак малларанг сочлари шоирона тўзғиган, тиниқ мовий кўзлари ёш боланинг кўзларидай маъсум ёш йигит, иккинчиси... Миржалолов деган (у ҳам кундузги терговда бор эди!) қовоғи солиқ, сўхтаси совуқроқ одам, учинчиси... ё тавба! Мансур меш!

Қанордай кенг банорас тўн кийиб, қўш белбоғ билан уйқудан турган қари айиқдай алпанг-талпанг юриб, остонадан аранг ўтди-да, эшик ёнидаги курсига гурс этиб чўқди.

Шарановский тўрдаги столга ўтаркан, Маржонойга тикилиб қаради-да, мийиғида кулди:

— О, балосан, Суюн ботир! Шундай бетакрор гўзал хотининг бор экан-у, бизга кўрсатмайсан ҳам ёш феодал!..

Маржоной, гўё бу жингалак соч, ширин забон одам дабдурустан унга ёпишиб оладигандек, апил-тапил сурилиб эрининг пинжига кириб олди. Гарчи, улар ўтирган диван столдан анча нарида бўлса ҳам, Шарановскийнинг орзидан келаётган қўланса ҳид Бургутнинг димоғига гул этиб урилди. Чамаси, улар ҳозир меҳмондорчиликда бўлгану учалови ҳам қиттай-қиттай отишган эди.

— О, ўзбек гўзали! — яна кулди Шарановский. — Мунча ҳуркмасангиз, мунча ўзингизни опқочмасангиз биздан?

У галини тутатолмай қолди, Суюн бургут шартта ўрнидан турди, қалт-қалт титраб:

— Сен, — деди, чўқмордай қорамтир муштларини тутиб, — сен қўлингдан келса отиб ташла мени! Аммо хотинимга гап отма! Агар гап отадиган бўлсанг...

Шарановский полни гачир-гучир қилиб, ўтирган креслосини орқароққа сураркан, шоша-пиша пистолетини қинидан чиқариб, столга ташлади:

— Сен йигит... Сенсираб гапирма менга!

Маржоной йиғи аралаш эрининг кўлига ёпишди:

— Жон Суюн ака! Ўтиринг, ўзингизни босинг...

Суюн бургут оғир ҳансираб, жойига ўтирди. Шарановский маъсум мовий кўзлари кутилмаган бир қаҳр билан чақнади. У ҳамон эшиқда қаққайиб турган Миржалоловга юзланди:

— Ўтир, Миржалолов, папкаларни оч, сўроқ протоколини бошла! — Шарановский шундай деб, кўллари орқасига қилганча, бир неча марта кенг меҳмонхонанинг бу бурчагидан у бурчагига бориб келди, ниҳоят, бир-бирининг пинжига суқилиб олган эр-хотиннинг рўпарасида тўхтаб, Бургутта мурожаат қилди:

— Ҳалиям ўжарлик қияпсанми, Сувонқулов? Ҳалиям тан олмайсанми қилган жиноятларингни?

Суюн бургут овози хиёл титраб:

— Йўқ! — деди қатъий. — Сиз айтган гапларнинг ҳаммаси туҳмат, ўртоқ... гражданин терговчи!

Шарановский қизғиш сочларини силаб истеҳзоли кулимсиради:

— Билиб кўй, қайсарлик фақат зарар келтиради сенга! Барибир бўйнингга оласан. Олдирамиз! — деди у ва ёзишга киришган Миржалоловга қараб буюрди. — Протоколни тўхтат! Тинтувга киришамиз. Хўш, нимадан бошлаймиз! — У мовий кўзларини қисиб, ён-верига олазarak қаради-да, таҳмондаги қўш сандиқ ва уларнинг устига йиғилган шойи кўрпаларни мўлжалга олди:

— Анави сандиқлардан бошлаймиз. Сандиқлар очиқми ё ёпиқми? Ёпиқ бўлса калитни беринг, хоним!

— Ҳозир... ўзим очиб бераман! Калитни олай. — Эрининг қатъияти бамисоли электр токидай таъсир этган Маржоной шартта ўрнидан туриб, ичкари уй томон йўналди. Йўналаркан, хаёлидан: «Энам билан момоларимдан қолган тақинчоқ-пақинчоқларим эрим шўрликнинг бошига бало бўлмаса эди!» — деган фикр ўтди.

Сандиқларнинг калити Лочиннинг столидаги ғаладонда турарди. Маржоной уларни топиб, меҳмонхонага чиққанида таҳмондаги кўрпаларнинг ҳаммаси уй билан битта бўлиб сочилиб ётар, Ветеран билан момоси инъом этган кийим шкафлари ланг очилган, Шарановский дағал, бетакалуф ҳаракатлар билан ғаладонлардаги буюмларни олиб ҳар томонга отмоқда эди.

Миржалолов деганлари кўрпа-кўрпачаларни ағда-риб бўлиб, худди қойилмақом иш қилгандек, қўлларини белига тираб, қаққайиб турган экан, Маржонийнинг қўлидаги калитларни юлқиб олди-да, тахмон рўпасига тиз чўқди.

Мархум қайнонасида қолган эски сандиқларнинг эски кулфлари алақандай мунгли, изтиробли жаранглаб кетди. Сандиқларда Лочиннинг тўйига деб, Маржоний бирда зрига кўрсатиб, бирда кўрсатмай олган шойи ва тивит рўмоллар, беш-ўн кийимлик атлас, банорас ва кимхоб тўнлар саранжом-саришта қилиб тахланган, уларнинг тагида, катта сандиқнинг энг хилват бурчагида боя хаёлидан ўтган ва қайнонасида мерос қолган тилла билагузуклар, қадимги заргарлар безаган, ёқут, дур ва садафлар қадалган зираклар, болдоқлар солинган халта, халта ёнида Маржонийнинг ўзи, бўлғуси келиним учун деб орзу қилиб йиққан бир қути тилла соат, олтин занжирчалар, сирғалар, иккита узук ва яна алақандай тақинчоқлар бўларди.

Миржалолов худди хўжайиннинг истагини яхши билган искович итдай, сандиқ тўла кийим-кечақларни пала-партиш гиламга отиб, ахийри Маржоний кўрққан нарсаларни топди-ю, бирдан қовоғи очилиб:

— Мана, бойликларнинг боши топилди! — деб ёш боладай қиқирлаб кулди.

Шарановский қизил барқут халтача билан митти ёғоч қутичадаги зеб-зийнатни стол устига ағдарди. Столга тўкилган олтин билагузук, болдоқ ва сирғаларнинг нафис жаранги меҳмонхонани тўлдирди.

— Ҳх-ҳў! — деди Шарановский, ингичка чиройли мўйловчасини мамнун силаб. — Камида ўн минг сўмлик тилла буюм! — у шундай деб шеригига буюрди:

— Зеб-зийнатларни битта-битта санаб, халтага жойланг. Протоколга киритинг! — Шарановский, худди илҳоми жўшган шоирдай кўзлари порлаб, қўлларини бир-бирига ишқаб, иккинчи сандиқни очди-ю, димоғига гуп этиб урган нафталин ҳидидан афти бужмайиб, орқага тисарилди.

Миржалолов деганлари, чамаси эски сандиқларни титавериб, нафталин ҳидларига ўрганиб кетган бўлса керак, иккинчи сандиққа ҳам ўзи ёпишди... Шунда Маржонийнинг эсига лоп этиб бир нарса тушди-ю, юраги музлаб кетди. У Лочиннинг тўйига деб, ўз

маошидан йигирма сўм-ўттиз сўм ажрата-ажрата сал кам тўрт минг сўм йиққан, бу пулни қайси бир матонинг орасига тахлаб қўйганди. «Шу одатимиз ҳам қуриб кетсин! — деди у ичида. — Эримнинг бошига бало бўлмаса эди шу пул ўлгир!»

Маржоной буни ҳали ўйлаб улгурмаган ҳам эдики, Миржалолов четта отган бир кўрпалик бархит орасидан ўша пул сочилиб тушди-ю, ҳавода гўё бир гала қушдай париллаб учди.

— Ҳо, Ҳо! — Шарановский кенг меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа югуриб, ҳавода чархпалак қилган қороз пулларни тутар экан, мамнун хитоб қилди. — Мана, порага келган пуллар! Мана бойлик!.. — Ҳатто пойгакдаги курсида ўтирган Мансур меш ҳам, жойида бесўнақай талпиниб, бир нечта ўн сўмликларни тутиб олди.

— Хўш, гражданин Сувонқулов! Буларга нима дейсиз?..

Маржоной эрини гапиртирмади. Ўрнидан сакраб туриб, Шарановский томон талпинди.

— Ўртоқ терговчи! — унинг кўзи жиққа ёшга тўлиб, бир дақиқа гал тополмай талмовсираб қолди. — Бу пулларга эримнинг ҳеч даҳли йўқ! Мен ўқитувчиман, ўртоқ терговчи! Ўн йилдан бери ўғлимнинг тўйига деб, маошимдан ҳар ой йигирма-ўттиз сўм ажратиб йиққанман бу пулларни. Нар и борса тўрт минг сўм!..

Шарановский тишлари орасидан:

— Сизнинг пулингизми, эрингизнинг пулими — ҳаммасини аниқлаймиз, хоним! — деди кесатиб. — Умуман сиз... бу ерда ўтираман десангиз ё тилингизни тишлаб ўтиринг, ё бу уйдан чиқиб кетинг! — Шарановский шундай деб, Суюн бургутта юзланди:

— Хўш, гражданин Сувонқулов! — деди у, турган жойида дик-дик сакраб, — хоним-ку ўғлининг тўйига бир дунё зеби-зийнату пул тўплабди. Сиз бу тўйга нимани атадингиз? Чиқаринг атаганларингизни!..

— Бизнинг удумимиз бўйича тўй-маросимлар билан хотинлар шуғулланади.

— Ёпирай, а? — деди Шарановский. — Улоқ бериш, кўпқари чопиш удумлари-чи? Улоқ олган, пойгада ўзган чавандозларга хуржунда пул улашишлар, гилам, телевизор, ҳатто енгил машина ҳадя қилишлар-чи! Тўғрими, ўртоқ гувоҳ!

Мансур меш ўтирган жойида бир чайқалиб:

— Ҳа, бўлгон! — деди овози дўриллаб. — Баъзи бир аҳмоқ мансабдорлар қилган бу ишларди!

Суюн бургут шартта бурилиб қаради.

— Ўзингизни айтаётирсизми?

— Оғзингга қараб сўйла, Суюнбой? — пўнғиллади Мансур меш. — Камина ўттиз йил директорлик қилиб, сариқ чақасига ҳам тегмадим ҳукуматнинг!...

— Ҳозир биз бу кишини эмас, — Шарановский Мансур мешга имо қилди, — сизни тергов қиялпмиз. Ўзингдан гапир, Сувоққулов! Хўш, чиқарасанми яширган пулларингни ё...

Суюн бургут қайсарона бош чайқади:

— Яширган бир тийиним ҳам йўқ! Борлигини билсангиз... сўраб нима қиласиз? Топиб олаверинг тинтиб!

— Ҳа, пул йўқ сенда! — Яна пичинг қилди Шарановский. — Битга от учун бир янги «Волга»ни бериб юбораверадиган камбағалсан сен!

— Қалдирғоч! — қистирди собиқ директор. — Аммо-лекин ўзиям қалдирғочмисан-қалдирғоч-да, жонивор!

— Жуда соз! Сен қайсарлик қилсанг, биз ҳам қайсарлик қилишга мажбурмиз, — Шарановский шундай деб, Лочиннинг хонасига ўтди-ю, пойгақда тўхтаб:

— О! — деб хитоб қилди. — Одам яшайдиган уйми бу ё кутубхонами?

— Бу ўғлимнинг хонаси, — деди Маржоной. — Шунақа, китоб шайдоси ўғлим!

Шарановский «ҳимм» деб гўлдиради-да, эшиқда мутеларча қўл қовуштириб турган шериги Миржалоловга юзланди:

— Одатда... нодир буюмлар нодир китоблар орасига яширилади! Яхшилаб қаранг! Биз собиқ директор билан отхона-молхоналарни кўздан кечирамиз!..

Тинтув камида икки соат давом этди-ёв! Шарановский билан унинг ёнида худди садоқатли қари бўрибосардай алпанг-талпанг қадам ташлаган Мансур меш қўлида қўл фонари, отхона ҳам қолмади, ошхона ҳам, сомонхона ҳам — ҳаммаёқни титиб чиқишди. Гоҳогоҳ улар Маржонойни чақириб, алмисоқдан қолган эски қутиларни, увада-чувада латта-путтадан бошқа ҳеч нарса тополмай пўнғиллашар, оёқ остидаги эгар

борми, жабдуқ борми — тепишиб, жиғибийрон бўлишарди. Маржоний улар талаб қилган ишни ўринлатиб, яна эри олдига чопаркан, кўзида маржон-маржон ёш, Олохдан фақат бир нарсани тилар, у ҳам бўлса Лочин кеп қолмагай, деб илтижо қиларди. Ниҳоят, тинтув тугаб, ҳаммаси яна меҳмонхонага йиғилишди. Камгап, қовоғи осилган Миржалолов протоколини ёзиб тугатган, унда топилган пул ва зеби-зийнатлар қайд этилган эди. Маржоний гўё эс-ҳушидан айрилгандай хаёли паришон, эрининг пинжиги кириб олган, ҳозир унинг юрагини биттаю битта ўй, биттаю битта фикр кемирар, у ҳам бўлса — эрини опкетишадими-йўқми, деган ташвиш эди.

Ниҳоят, керакли қоғозлар тўлдирилиб, кетиш вақти келди чоғи, Шарановский ўйчан одимлаб, остинустун бўлиб ётган меҳмонхонани бир айланиб чиқдида, бошини сарак-сарак қилиб:

— Суюн бургут! — деди у, «гражданин Сувонкулов» дейиш ўрнига. — Худо ҳаққи, ўзингга жабр қиялпсан! Охирги марта айтаман: бўйнингга қўйилган айбни тан ол! Агар тан олсанг, ҳеч қаёққа кетмайман, деб тилхат берасан, уйингда қолдирамиз! Тан олманг... опкетишга мажбурмиз!

Суюн бургут тишининг орасидан:

— Йўқ! — деб хитоб қилди. — Ҳеч қандай айбим йўқ менинг! Мен ҳеч кимга, ҳеч қачон...

— Хўп! — Шарановский унинг гапини шартта кесди ва соатига қаради. — Беш минут муҳлат. Эр-хотин хайрлашинглар!

Улар бирин-кетин уйдан чиқишди. Мансур меш остонада бир зум тўхтаб, орқасига қайрилиб қаради, тўсатдан овози алақандай меҳрдан титраб:

— Улим Суюнжон! Ёшлиқ қилма, болам! — деб гап бошлаган эди, Бургут ўрнидан сапчиб туриб:

— Бор! Ишингни қил, қари тулки! — деб ўшқирди. — Ҳамма балога бош бўлиб, энди гўё меҳрибонлик қилмоқчимисан?

Мансур меш: «Хўп, улим, хўп!» деганича ҳансирай-ҳансирай ним қоронғи даҳлизда ғойиб бўлди.

Маржоний тиз чўкиб, эрининг оёқларини кучоқлади:

— Суюн ака! Айтинг, жон Суюн ака! Қанақа айб? Қанақа тухмат? Наҳот мендан, ўз жуфти-ҳалолингиз-

дан яширадиган сиригиз бўлса? Яна ўша қўрадаги ёнғинми?..

Суюн бургут хотинини қўлтиғидан олиб, ўрнидан турғазди-да, чўяндай қорайиб кетган юзини ишқалади:

— Булар... бу нокаслар! — деди ва гўё юраги ўрта-ниб кетаётгандай, кўйлагининг ёқасини юлқиб очди. — Эмиш... биринчи котибга, Нажмиддиновга... мени ишга қўйгани учун элик минг сўм пора берган эмишман!

Суюн бургут бир кундаёқ кўзлари катта-катта бўлиб, юзи бир ҳовуч бўл қолган хотинининг елкасидан кучди:

— Йиғлама! Бу тухматлар кетмайди! Осонликча жон берадиган Суюн бургут йўқ!

У шкафнинг эшигини шарақлатиб очиб, негадир қишда киядиган пўстини билан қундуз телпагини олди-да, ҳамон тош қотиб турган Маржонийнинг олдига қайтди.

— Жонгинам, ёлғизим, бебаҳо Маржоним, сени дунёда энг бахтли аёл қиламан, деб ўйлаган эдим. Орзуимга етолмадим...

Маржоний жон ҳолатда кафти билан унинг оғзини тўсди.

— Жон Суюн ака, ундай деманг!

Бургут унинг қўлларини ўпди, нам кўзларидан, юзидан ўпди. Гўё хотини олдида гуноҳкордай бежуръатгина, секингина ўпди.

— Кечир мени! — деди ўпкаси тўлиб. — Гуноҳкор Бургутингни кечир, худога топширдим сени... — у томоғи гип бўғилиб, ўзини даҳлизга урди.

Маржоний эрини кузатишга ҳам ҳоли йўқ, гиламга мажолсиз йиқилди.

VI

Лочин ҳарчанд уринмасин, отасининг: «Онангни сенга, сени Оллоҳга топширдим, болам!» — деган гапи сира хаёлидан кетмасди. Отасининг сўзларидан кишини сескантирадиган алақандай бир сир, ёмон бир хатарнинг нафаси келди. Лекин қанақа хатар — буни илғаб олиш мушкул эди. Фақат клубга яқинлашгандагина (клуб билан спорт зали ёнма-ён эди) Лочиннинг

ҳаловатини бузган бу ўй бошқа ўй, бошқа ташвиш билан алмашди: «Олтиной учрашувга келармикан, келмасмикан? Борди-ю, анов... Кларахон ҳам келса-чи? Унда нима бўлади?»

Клара, аслида Комилахон Қурбоновна, район комсомол қўмитасининг биринчи котиби, мусобақада уларга «шеф»лик қилди. Кларахон биринчи дақиқаларда ноқ Лочинга меҳр қўйиб, алақандай эркалаб ва эркаланиб гапира бошлади. Соврин олган кунни эса «дўстлар даврасига» таклиф қилди. Кларахон айтган «дўстлар давраси» ҳеч кутилмаганда хилват бир жой бўлиб чиқди. Ҳозир «ёт нигоҳлардан» холи бу хилватда ўтган бир кеча Лочиннинг эсига тушиб, вужудидан ўт чиқиб кетди, бир зум қалбини йигитлик ғурури чулғаб олди. Аммо шу заҳотиёқ эртасига дўстларидан эшитган дашномлари, айниқса, Олтинойнинг ўксиб-ўксиб йиғлаганлари ёдига тушиб, юрагида ғашликка ўхшаш бир туйғу ғимирлади.

Ўша кунни Лочин оқ кўпикка чўмган суюкли «Қалдирғоч»ида ҳаммани орқада қолдириб, маррага биринчи бўлиб етиб борганида, стадион тўла минг-минг томошабин баб-баравар оёққа турди, қарсак ва қийқириқлардан еру кўк ларзага тушди.

Ғалабадан кейин, Лочин боши осмонда, бетиним эркаланиб, елкасидан тишлашга уринган «Қалдирғоч»ни етаклаб дарвозадан чиққанида, уни тренерлари Соҳиб ака (ёшлар уни суйиб «Қўрбоши» деб чақиринишади) бошлиқ дўстлари, улар орасида қизилга бўялган майин сочлари елкасига шалоладай қуйилган, ўйноқи кўзларининг теграсига кўм-кўк бўёқ сурилган, хипчабел, хушқад Кларахон кутиб олишди. Пойгадан аввал Кларахон оппоқ тишларини ярқиратиб кулганича: «Лочинга кўз тегмасин», деб туф-туфлаб эркалаб, сочларини силаб қўйганди. Энди у Лочинни кўриб, узоқданок:

— Вой, вой! — деб хитоб қилди. — Ғалаба муборак, йигитча! Зўрсиз! Тулпорингиз чиройли, ўзингиз ундан ҳам чиройли бўп кетибсиз! — деди у, ён-верига шўх қаради. — Азиз дўстлар! Агар рухсат берсангизлар, районимиз фахри ва ифтихори Лочинжонни битта ўпаман. Қаршилиқ йўқми?

Ёшлар унинг таклифини қийқириқ билан қарши олишди.

— Қаршилик йўқ! Рухсат, рухсат!

Кларахон бўялган кўзларида ҳамон ўша шўх табас-сум, дуркун қоматини қилпиллатиб, ерни дук-дук бо-сиб Лочиннинг олдига келди. Ёш жувоқдан алақан-дай хушбўй атр-упаларнинг жуда ёқимтой, нозик ҳиди келарди.

Лочин кўпкари пайтидагидан бешбаттар юраги ўйнаб, жойида қотиб қолди.

Кларахон ҳам ўпса ўпақолмасдан, Лочиннинг ёни-даги дўстларига бир ўйноқни қараш қилди:

— Азиз дўстлар, айбга қўшмайсизлар, мен рус удуми билан қолибимизни уч марта ўпаман! — у шундай деди-да, аввал Лочиннинг у юзи-бу юзидан, кейин лабларидан қаттиқ ўпди. Унинг билинар-билиномас бўялган лабларидан... йўқ, бўёқ эмас, алақандай тот-ли конфет таъми келарди.

Атрофда қийқдириқ бўп кетди:

— Қойил! Қойил! Яна! Яна! — дея жўр кулги ян-гради, фақат Қўрбоши қовоғини уйиб, Олтиной кип-рикларини аянчли пирпиратиб, тескари ўтирилиб олди. Лочин кўкрагини тўлдирган ифтихор аралаш лаззатли туйғудан боши айланиб ичида кулди: «Қизғанишини қаранг унинг! Ҳалитдан рашк қилишни ким қўйибди сенга? Битта ўпса, бир жойим камайиб қолардимиз?»

Улар ҳамон ўша хушнуд қайфиятда йироқроқда шай турган махсус автобус ва машиналар томон йўл олишди.

Кларахон Лочинни, Лочин эса Қалдирғочни етак-лаб олганди. Олтинойдан бошқа ҳамма, ҳатто боя Кла-рахоннинг қилиқларини ёқтирмай қовоғини уйган қўрбоши ҳам, ғалабадан хиёл маст, бир гапириб, ўн кулишар, йўловчилар уларга ўтирилиб қарашар, баъ-зилар таниб, қўлларини силкитиб табриклашар эди.

Шу ҳолда улар махсус машиналар турган жойга етиб келишди. Кларахонни шахсий «Волга»си кутиб турар, Лочин эса Қалдирғочни четроқдаги ипподром отхонасига топшириши лозим эди. Шундай бўлдики, ҳамма автобусга чиқди-ю, фақат Кларахон билан Ло-чин ташқарида қолишди. Кларахон автобус шоферига буйруқ берди.

— Сиз ҳайдайверинг, Лочин иккимиз етиб оламиз!

Автобус жилди. Шунда Кумушбиби билан бирга орқа ўриндикда ўтирган Олтиной ялт этиб орқасига

қаради. Унинг тўсатдан мунг чўккан тимқора кўзлари: «Нега қолдингиз, Лочин ака? Юринг биз билан, юринг!» дея илтижо билан жавдирарди. Кумушбиби ҳам ўтирилиб қараб Лочинга муштини кўрсатди-ю, Лочин бир дақиқа иккиланиб қолди. Буни зимдан кузатиб турган Кларахон конфет таъми келган лабларини чиройли ҳимариб кулди:

— Сизга ошиқми дейман бу қизчалар?

— Ҳа шу... мишиқи қизчалар-да — деди Лочин беписанд. — Нимани ҳам тушинишади булар?

— Сиз-чи? Баловатга етган эркакмисиз?

— Ўхшайманми?

— Ҳали кўрамиз, ўхшайсизми-йўқми? — Кларахон қаҳ-қаҳ отиб кулди-да, дарҳол жиддийлашди:

— Мактабни битиргансиз, а? Эндиги режаларингиз қанақа? Спорт институтига кирмоқчимисиз?

— Йўқ, — деди Лочин. — Мен... адабиёт билан қизиқаман. Иложи бўлса, журналистика соҳасида ўқимоқчиман.

— Нега иложи бўлмас экан? — деди Клара. — Хоҳласангиз, Москвага ўқишга жўнатаман!

Лочин елкасини учирди:

— Билмасам... Иложи бўлармикан?

Кларахон ҳамон жиддий алпозда:

— Сиз учун иложини топамиз-да! — деб кулди. Сиздай ўткир, мард, талантли кадримиз бўлади-ю, бошимизга кўтармаймизми? Боринг, отингизни топшириб келинг. Бу масалани шу бутун ҳал қиламиз, Лочинжон!

Лочин Қалдирғочни ипподром отхонасига топшириб қайтганида Кларахон бетоқат кутиб турарди. Машинага чиқишдан аввал, Кларахон биринчи кўришдаёқ Лочинни ром қилган ўйноқи оҳангда:

— Мен сизни бир жойга... дўстлар даврасига таклиф қилсам, борасизми? Қўрқмайсизми?

Лочин шу бутун алақандай сирли бир нарса рўй беришини сезиб, аъзойи бадани ловуллаб кетди-ю, Кларахоннинг сўзларидан йигитлик ҳамияти исён қилиб:

— Кимдан қўрқаман? — деб ўдағайланди. — Сизданми?

— Қўрқмасангиз... кетдик! Ғалабани ювишимиз керак-ку ахир. Қарши эмасмисиз?

Лочин юрагида ғимирлаган аллақандай гулгула аралаш сирли, жозибали туйғуга бүйсуниб:

— Сиздай гүзал қиз таклиф қилади-ю, мен йўқ дейманми? — деди энтикиб. — Бошланг, қани!

Кларахон орка ўриндиққа ўтирди-да, сурилиб Лочинга жой берди. «Волга» кўзғалди. Кларахон гўё уни танитайдигандай гўё ёнига ўзи ёқтирмаган бир одам чиқиб олгандай, хайкалдай қотиб ўтирар, шофер ҳам қовоғи солиқ, худди Лочин унинг оғзидан ошини тортиб олгандай хўмрайиб олганди. Кларахон чамаси, шоферни чалғитиш учун жўрттага баланд овозда:

— Ҳозир биз борадиган жойга бошқа қотиблар ҳам ййғилади, — деди ва қовоғидан қор ёққан хайдовчига билдирмай, юмшоқ, иссиқ кафтини секин Лочиннинг қўлига қўйди. — Ўша ерда ҳамма гапни гаплашиб оламиз. Хотирингиз жам бўлсин, улар ҳам ёрдам беришади сизга!

Машина Лочинлар тушган меҳмонхонанинг шундоқ ёнидан ўтиб (яхшиям болалар кўринмади) чап қўлдаги тор кўчага бурилди-да, сал юрмай, хилватроқ кўча юзидаги бир қаватли гиштин уй рўпарасида тўхтади. Уларни Кларахоннинг ўзидан ҳам ёш, бири кўк кўз, малла соч, бири лўли башара икки қиз кутиб олишди.

— Менинг ходимларим, — деди Кларахон ва қизларга Лочинни таништирди. — Бу йигит пойгада биринчи совринни олган қаҳрамонимиз! Меҳмон қилишга тайёرمىсизлар, кизлар?

— Тайёرمىз, тайёرمىз! — чуғурлашди қизлар. Тор йўлакнинг охиридаги хилват хонага камтарона дастурхон ёзилган, бир шиша коньяк билан бир баркаш мева-чева қўйилганди. Уларни қарши олган қизлар дастурхон атрофида бир лаҳза парвона бўлишди-ю, иккисини ёлғиз қолдиришди.

Хонанинг деразаларига қалин, кимхоб дарпардалар тутилган, тўрига шойи мато ёпилган қўш каравот қўйилганди.

Лочиннинг вужудини яна бояги, бир-бирига зид ҳадик аралаш жушқин истак қамраб олди. Кларахон буни сезиб қикирлаб кулди-да, тўсатдан сансираб:

— Нима бало, қизлар билан ҳеч бўлмаганмисан? — деб сўради. — Ростдан, а? Ҳеч қачон, а? — У нимага-дир суюниб, яйраб кетди. — Бўлмаса битта ич!

Лочин юраги кўксидан чиққудек гурс-гурс уриб, Кларахоннинг қўлидан шишани юлиб олди.

— Йўқ, ичмайман! Сен ҳам ичма!.. Ёмон кўраман!

Кларахон алақандай талмовсираб:

— Бўлмаса... Нима қиламиз? — деб сўради-ю, қизариб кетди.

Лочиннинг энсаси қотди:

— Сен нима мақсадда чақирган бўлсанг — ўшани!..

— Ие? — кулди Кларахон. — Ёввошдан йўғон, дегандек... Бўлмаса... ваннага кириб чиқ! От ҳиди кел-япти сендан. От яхши нарса-ю...

Лочин баданини чулғаб олган эҳтиросдан вужуди қақшаб:

— Ҳали шунақа де? — деди ғижиниб. — Отни яхши кўрадилару унинг ҳидини ёмон кўрадиларми? — У Кларахонни даст кўтариб, каравотта отди-да, бор кучи, қақшаб турган вужуди билан уни кучди.

Кларахон унинг болаларча уқувсиз, пала-партиш ўпишларидан безиллаб:

— Шошма, жонгинам! — деб ингради. — Ўзим... ўзим ўргатаман!

Унинг илтижолари Лочиннинг қулоғига кирмади. У бир неча дақиқа ҳушидан кетган одамдай ҳамма нарса ёдидан чиқди. Аста-секин ҳушига келиб, уйни, қаерга келганини, қаерда ётганини эслаганда эса йироқдан, назарида жуда овлоқдан Кларахоннинг беҳол овози қулоғига чалинди:

— Тулпор бўп кет, тойчоққинам... Дунё тургунча эслайман, ҳеч қачон унутмайман сени, чопарон тойчоққинам менинг!..

Рост, кечаси алламаҳалда меҳмонхонага кириб бориб, ногаҳон дўстлари даврасига тушганида, айниқса, Олтинойнинг бўталоқнинг кўзларидай маъсум, маъюс кўзлари билан тўқнашганида юрагида пушаймонга ўхшаш бир нарса ғимирлади... Ўзиям роса эшитадиганини эшитди. Айниқса, Салим қилтириқ билан Кумушбиби ёмон эзишди-ёв, чунки улар ҳам Қўрбоши бошлиқ дастурхон ёзишиб, тоза кутишган экан Лочинни.

Эртасига Кларахон кўринмади. Лекин ҳозир телевизорчилар билан келиб қолиши ҳам мумкин. Ажабо, ҳозир Лочин унинг келишини истамас, даставвал ди-

лида йигитлик ғурурини уйротган ўша кечани эласа, худди лойқа сувга шўнғиб чиққан одамдек ҳис этарди ўзини!..

... Лочин хаёл оғушида спорт залига яқинлашиб қолганида, чап қўлдаги клубдан Олтиной билан Кумушбиби чиқишди. Улар Лочинни кўрсалар ҳам, чамаси кўрмаганликка олиб қадамларини тезлаштирган эдилар, Лочин беихтиёр:

— Олтиной! Кумуш! — деб юборди.

Олтиной гўё бир нимадан кўрқиб кетгандай қадмини тезлаштирган эди, Кумуш уни қучиб, қулоғига бир нарса деб шивирлади-да, ўзи чопқиллаб, спорт залига кириб кетди.

Олтинойнинг эғнида вилоятта борганда кийган ва ўзига жуда ярашган калта, ҳаворанг кўйлак, оёғида пошнаси баланд ҳам эмас, паст ҳам эмас, бежиримгина оқ туфли.

У яқин-яқинларгача мактабда тўпирига тушадиган атлас кўйлақда юрар, ҳатто физкультура дарсларида ҳам бу кўйлагини алмаштирмас, фақат узун лозим ўрнига спортча шалвар киярди. Энди эса... Лочин уни тунов куни бу кийимда биринчи кўриб лол қолган эди, ҳозир ҳам беихтиёр маҳлиё бўлиб қолди.

Олтиной бу калта, ҳаворанг кўйлақда худди еттинчи-саккизинчи синфда ўқийдиган қизчаларга ўхшар, қадди нозик, бели, тегса чарс синиб кетадиган хипчиндай ингичка, оёқлари (вой тавба!) кинодаги раққосаларнинг оёқларидай узун, айниқса... кўйлагини сал туртиб турган кўкраклари чиройли эди. Улар энди етилган юм-юмалоқ, тияиз, майин шафтолиларга ўхшаб кетди Лочинга. Ўзиям, узун сочларини шаҳарчасига турмаклаб, кўзлари теграсини хиёл бўяб оптию (Кумушбиби ўргатган!) кўзни қамаштиргудек очилиб кетибди!..

— Олтин! Олтиной! — деди Лочин, беихтиёр овози ўзгариб. — Нега терс қарайсан? Ахир... ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку!..

Олтиной, бўйнини «Қалдирғочдай» чиройли буриб кийгоч қаради:

— Ростданми? — унинг кишини ром қилувчи катта-катта маънос кўзларида болаларча қувонч акс этди:— Ростданми? Ростдан ҳеч нарса бўлмадимми?

— Р-рост, — дудуғланди Лочин. — Рост, Олтин!

— Унда... унда мен сизни кечирдим...

— Олтиной! — Лочин ногаҳон қўйилиб келган меҳрдан кўнгли ийиб, қизнинг белидан қучмоқчи бўлди, бироқ Олтиной чақдон ҳаракат билан унинг қучоғидан чиқиб олди. Лочин у билан ёнма-ён бораркан, яна: «Кларахон кеп қолса нима бўлади?» деган ташвишли ўй кўнглидан ўтди.

Улар кирганда деворлари ҳар хил шиорлар, машҳур спортчилар суратлари билан безатилган, бурчаклардаги шкафларда диплом ва совринлар кўз-кўз қилиб терилган катта зал ёп-ёруғ, телевизорбоп ясатилган эди.

Тўрдаги стол атрофида кўкрагига қўш-қўш медалларини тақиб олган Қўрбоши, Салим қилтириқ ва Кумуш нима ҳақдадир қизгин баҳслашиб ўтиришарди.

Чамаси Кумуш билан Салим қилтириқнинг гап-ларига қўшилмай маънос бош чайқаб ўтирган Қўрбоши Лочин билан Олтинойни кўриб, чеҳраси очилди:

— Э, келинлар, келинлар, совриндорлар! Ҳа, гап мана бунақа бўлти! Чин дўстлар арзимаган нарсага қовоқ-тумшуқ қилмасдан, кечиримли бўлишади мана шунақа!

Нимаси биландир, эҳтимол шиддатли қорамтир юзи, ҳурпайган, вайир, беитоат сочлари, эликдан ошса ҳам бақувват, алл қомати учундир, кекса йўлбарсга ўхшаб кетадиган бу одам, аслида ёшларга жонини берадиган фидойи бир инсон эди. Бир маҳаллар у спортнинг бир неча турида донг чиқарган, енгил атлетика бўйича эса жумҳурият чемпиони даражасига кўтарилган, шу боис, Лочинлар учун унинг оғзидан чиққан гап қонун эди.

Қўрбоши ўз шогирдларининг мақсадини — ҳозир телевизорчилар ва шоирлар билан бўладиган учрашувни сиёсий баҳсга айлантирмоқчи эканликларини эшитган ва тўғриси айтганда, бундан безовта эди.

Соҳиб ака — Қўрбоши буни очиқ айтди.

— Йўқ, у ёшларнинг нияти ёмон демоқчи эмас, аксинча, буни эшитиб, ҳурмати ошди, чунки адолат ва ҳақиқат учун кураш инсонни улурловчи энг олижаноб, энг юксак фазилат эканини яхши билади. Қўрбоши ўзи ҳам жумҳуриятда содир бўлаётган ноҳақликлардан қаттиқ изтиробда. Чунки кўзбўямачилик баҳона, ҳақиқий юлғичлар қолиб, ҳалол, бегуноҳ одамлар туҳматта учраётганини яхши биларди. Шулардан бири

Суюн бургут бўлса... Унинг бошига ҳам не ташвишлар тушмади. Лекин ҳалол экан, қўлларидан ҳеч нарса келмади. Демак, туҳматнинг умри қисқа, ҳақиқат эгилди, аммо синмайди, деган гап рост. Бургут эса синмоқ тугул, эгилмайди ҳам!.. Гап шу ерга келганда Қўрбоши ер остидан Лочинга бир қараб олди. Гарчи устоз меҳр аралаш ташвиш билан гапираётган бўлса ҳам, Лочин уни ёқтирмай:

— Гап менинг отамда эмас! — деб тўнғиллади. — Бутун эл хор бўляпти-ку, ахир!

— Биладан, болам, биладан, — Қўрбошининг овози янада мулойимлашди. У аввалгидан ҳам секинроқ, аммо ундан ҳам самимийроқ оҳангда давом этди. Уни бир нарса қаттиқ ташвишга соляпти. Авваламбор, улар, яъни Лочинлар жуда истеъдодли ёшлар. Истеъдод соҳиблари эса, айниқса, ўзларини спортга бағишламоқчи бўлган ёшлар унча кўп эмас. Хуллас, устоз шундан қўрқяптики, улар сиёсатдон бўп кетиб, ўз қобилиятларини жувонмарг қилиб қўйишмасмикин, негаки, спорт билан сиёсат сув билан оловдек бир-бирига душман. Спорт худди санъатдек, кишидан бор кучи, қобилияти, иродасини бус-бутун баҳшида этишини талаб қилади. Бу — биринчи. Иккиламчи, келадиган адиблар, телевизорчи ва мухбирлар кимлар? Синашга одамлар эмас-ку? Меҳмонлар яхши кишилар бўлишса-ку, нур устига нур, башарти ораларида бирорта айроқчиси бўлиб, бу ерда бўладиган қалтис суҳбатни тегишли жойларга етказса-чи? Ва, ниҳоят, улар жазм этган баҳсни туман ва вилоят раҳбарлари қандай қабул қилишади? Маъқул тушадими уларга, йўқми? Ахир, Лочинлар ўқишга бсришлари керак-ку ҳали!

Шу ерга келганда Лочин тоқати тоқ бўлиб, ўрнидан туриб кетди.

— Виждон-чи, виждонни нима қиламиз, устоз?

Қўрбоши ҳорғин бош чайқаб:

— Виждон амрига бўйсунуш яхши, — деди ва қаттиқ уф тортди. — Умуман мен сенларни виждонларингга қарши боришга чақираётганим йўқ. Мен фақат... олишмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан, деган нақлни ҳисобга олиб, иш тутишга чақирмоқчиман, холос.

— Биз бўлсак... — деди Лочин лаблари титраб. — Биз сизни отни юрагидай юраги бор деб ўйлардик...

Қўрбошининг лаблари ҳақоратланган боланинг лаб-ларидай пирпираб уча бошлади:

— Энди билсаларинг, йўлбарс деганларинг қуён чиқди. Шунақами?

Салим қилтириқ Лочинга ўқрайиб қаради.

— Сен ҳам жа-а ошириб юборасан-да!

— Бу ўзи шунақа! Принципал! — пичинг қилди Кумуш.

Шу пайт ташқарида машина овози эшитилди, кет-ма-кет:

— Келишди, келишди, — деган шов-шув ва дупир-дупир оёқ товушлари қулоққа чалинди.

Кимдир «Телевизорчилар қани? Телевизорчилар йўқ-ку?» — деди ҳафсаласи пир бўлиб.

Қўрбоши ўрнидан тураркан:

— Хўп майли, бу ёғи вазиятга қарайлик, — деб қўйди.

Спорт залига беш-олтита ёшлар қуршовида теле-визорда кам чиқадиған, аммо таниқли, ёш бўлса ҳам соқол қўйган паканагина шоир билан елкасига чарм сумка осиб олган жиккаккина, абжиргина бир йигит-ча кириб келишди.

Лочин кўзлари олазarak бўлиб эшикка тикилди. Йўқ, Кларахон кўринмасди. «Хайрият, келмапти. Бир ҳисобдан келмагани ҳам яхши!» — деди ичида, лекин кўнглининг бир четида, «нега келмадийкин?» деган нотинч бир ўй ҳам ғимирлади.

Елкасига қандайдир қора чарм тўрва осиб, қўлига микрофонни ушлаб олган абжир йигитча (у мусобақа пайтида ҳам оёқ остида ўралашиб юрганди) атрофини қуршаб олган ёшларга қараб:

— Ҳозир ўртоқлар, ҳозир, ҳозир, ҳаммасини ту-шунтириб берамиз, ҳаммасини! — деб билдирларди, сўнг пешвоз чиққан устозга:

— Э, домла! — деб хитоб қилди-да, ёнидаги серсо-қол шоирга юзланди:

— Бу киши шу ажойиб командани вояга етказган машҳур тренер... Соҳиб ака...

— Жамолов, — деди Қўрбоши.

— Ҳа-ҳа, Соҳиб ака Жамолов бўладилар. Танишиб қўйинг, шоир!

Нисбатан ёш бўлса ҳам жингалак сочларига қиров қўниб, соқол қўйиб олгани учун бўлса керак, ёшига

нисбатан хийла катта кўринадиган таниқли шоир алақандай ийманиброқ аввал устоз билан, кейин бошқа ёшлар билан битта-битта қўл бериб кўришди. Унинг қўли қизларнинг қўлидай юмшоқ ва кичкина эди. Лочин ўзи билмаган ҳолда қўлини қаттиқроқ сиққан экан, у «иҳ», деб кулди-да:

— Бунақа бўлмади-да, укажон! — деди, қўлини ишқаб. — Чемпион дегани сал раҳмдилроқ бўлади-да, дўстим!..

Жиккак мухбир устозни қўлтиғидан олиб, четроққа тортаркан:

— Холироқ бир жой борми? — деб сўради. — Бор бўлса, совриндорларни олиб ўшатга кирайлик, гап бор, — шивирлади у, бошини алақандай сирли ликилатиб.

Ҳаммаси устознинг кабинетига киришди, мухбирнинг сирли шивирлаши алақандай бежо эди. Ўртада гўё нотинч бир шарпа ғимирлаб қолди.

Эшик очик қолган экан, мухбир:

— Эшикни ёпинг, ука! — деди Лочинга. — Қани, ўтирайлик, ўртоқлар. Гап шундаки, ўртоқлар, телевизорчилар келмайдиган бўлишди.

— Нега? — деди Лочин бетоқат.

— Негаки... — мухбир чайналди. — Совхозларинг нотинч эканми?

Лочин, гарчи отасини ҳозиргина уйда кўрган бўлса-да, юраги шув этиб кетди. У ўзини аранг босиб:

— Совхоз нотинч деб ким айтди сизга? — деди ўдавайланиб. — Мен мана шу совхоз... совхоз директорининг ўғли бўламан! Керак десангиз, отамни чақириб келаман ҳозир.

Мухбир довдирай бошлади.

— Э, кечирасиз, укажон! Биз билмасак. Район раҳбарлари шундай дейишди. Агар очигини айтсам, укажон, нафақат телевизорчилар, ҳатто биз, радио вакилларига ҳам бу ерга келишни, яъни сизлар билан суҳбат ўтказишни маслаҳат беришмади. Бу кишига раҳмат денг. Шунча гапга қарамасдан, мана, сизлар билан суҳбат қургани келдилар! — деди жиккак мухбир шоирга имо қилиб.

Лочин асабий кулди.

— Раҳмат! Жуда катта меҳрибонлик кўрсатибсизлар!

— Пичинг қилманг, укажон, — деди мухбир астойдил ранжиб, — мен-ку оддий бир мухбир. Аммо бу кишини танимайдиган одам йўқ жумхуриятимизда. Халқимизнинг севикли фарзанди бу киши.

Серсоқол шоир ўйғайсизланиб томоқ қирди.

— Қизишмайлик, дўстлар. Ҳақиқатан туманимиз катталари бизнинг бу ерга келишимизга рўйихушлик билдиришмади. — У шундай деб, Лочинга бир қараб қўйди. — Илоҳим юртларинг тинч бўлсин, укажон. Доим тинч бўлсин. Аммо, қандайдир тергов кетяпган эмишми?..

Лочиннинг хаёлидан «Анов ифлос Клара шунинг учун келмаган!» — деган фикр яшиндай ялт этиб ўтди-ю, ўзидан ижирғаниб кетди. У бидирлоқ мухбирчани силтаб ташламоқчи бўлиб офиз жуфтлаган ҳам эдики, Олтиной кулчадай юм-юмалоқ юзи лов-лов ёниб:

— Тухмат ҳаммаси! — деб хитоб қилди-ю кўзига ёш олди. — Яхшиликка ёмонлик. Бултур бизнинг кўра-мизга ўт тушиб олти юз қўйимиз нобуд бўлган эди. Шунда... директоримиз Суюн ака, жўжабирдай укаларимни етим қилмай деб, отамларни қаматмай эдан ёрдам сўрадилар. Эл беш юз ўрнига, олти юз қўй тўплаб берди...

— Директоримиз ўзлари юзта қўй бердилар ўшанда! — одатда кесиб-кесиб гапирадиган шаддоод Кумушбиби бу сафар ҳаяжондан энтикиб-энтикиб гапирди. Қизнинг сўзини Салим қилтириқ илиб олди.

— Агар шу директоримиз бўлмаганда бу спорт зал ҳам, клуб ҳам, ништ заводиям, янги уйлар ҳам — ҳеч нарса бўлмасди!..

Қўрбоши ер остидан шоирга кўз ташлади:

— Агар вақтингиз бўлса, тоққа чиқиб, ўша чўпонлар билан бир гаплашиб кетсангиз, ҳақиқат қилишга ёрдам берсангиз, кўп савобли иш бўларди, укажон.

Шоир, қиров қўнган жингалак сочларини силаб-силаб:

— Билмадим, — деди чайналиб. — Албатта яхши бўларди, аммо... лекин... шу кунларда Москвага кетишим керак. Қолаверса... тергов органлари нима дейишаркин? Бизнинг ишимизга аралашिशга ким ҳуқуқ берди, дейишлари мумкин улар...

Бусиз ҳам бетоқат бўлиб питирлаб ўтирган Салим қилтириқ:

— Қойил! — деб хитоб қилди-да, шартта ўрнидан туриб кетди. У тўраётганда стол қийшайиб ағдарилди, гул солинган кўза ерга тушиб чил-чил синди.

— Э, кечирасизлар!

— Майли, майли, ҳечқиси йўқ!

— Туф денглар! Келган бало шу кўза билан кетсин!— деди устоз. Мухбирча ҳам шартта ўрнидан туриб:

— Йўқ, бу аҳволда суҳбатлашиб бўлмайди! — деб ўдағайлаган эди, шоир уни қўлидан ушлаб, жойига ўтказди.

— Гапиринг, ука, гапираверинг!

Сал ҳовридан тушган Салим қилтириқ ийманиброқ гап бошлади:

— Тўғриси айтсам... гап фақат бизнинг совхозда эмас, шоир ака! Бутун элимиз оёқости бўлди-ку ахир? Ё чиқаётган мақолаларни ўқимаялсизларми? Чин порахўрлар, чин юлғичлар эмас, бутун ўзбек халқи порахўрлик касалига мубтало бўлган эмиш! Мен сизлардан сўраяпман жон акалар, ўқиганмисизлар бу мақолаларни ё ўқимаганмисизлар?

Шоир итоаткорона бош ирғаб:

— Ўқиганмиз, ўқиганмиз, — деб тан оди.

— Ўқиган бўлсангиз... сабаб, нега сукут сақлайсиз? Фақат сиз эмас, бошқа адиблар, бошқа зиёлилар қаерда юришипти? Наҳот бу шўрпешона халқни ҳимоя қиладиган бир мард топилмаса?!

Жиккак мухбир ҳамон питирлар, кўзлари бежо, ҳадеб эшикка қарар, сочлари қиров шоир эса худди шафқатсиз ҳукми кутаётган жиноятчидай бошини эгиб ерга қараб ўтирарди. Мухбир тоқати тоқ, нимадир демоқчи эди, Лочин оғзидан гапини олди:

— Йўқ, эл эмасмиз биз! — деди у бўғилиб. — Нағурур бор бизда, на иззат-нафс!.. Қани... грузинларга тегиб кўрсин-чи ўша бўҳтончи журналистлар, аллақачон кўзғалон қилиб юборарди бу халқ!

Олтинойнинг ёнида ўтирган Кумушбиби шоирга яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Мен Лочиннинг гапларига тўлиқ қўшиламан! — у нафаси етмай энтиқди. — Мана сизлар, адиб ва журналистлар, айниқса сиз, — Кумушбиби шоирнинг номини айтди, — айниқса, сиз марказий матбуотда

босилаётган бу бўҳтон мақолаларга қарши нима қилардингиз? Бирорта мақола ёздингизми?

Шоир дир-дир титрай бошлаган қўлларини қаёққа яширишни билмай:

— Ў, синглим, синглим! — деб хўрсинди. — Сиз ўйлайсизки, бизни бу ноҳақликларга куймайди деб, ачинмайди деб! Биз ҳам шу элнинг фарзандларимиз. Аммо... масала сиз ўйлагандан минг чандон мураккаб, минг чандон қийин! Ўзи шундай бўларкан. Ўрмонга ўт кетса, хўлу қуруқ баравар ёнаркан. На чора, синглим?

— На чора дейсиз? — Олтиной гапиролмай яна кўзига ёш олди. — Начора деб, қўлни қўлтиққа уриб, ўтираверасизларми? Ахир... эл-юрт сизларга суянади-ку? Бизнинг дардимизни сиз ёзувчилар, зиёлилар, журналистлар айтмаса, ким айтади?

Шоир, ҳамон боши ҳам, оқ аралаш чўққи соқолининг учларини лаблари билан ҳимариб, сукутга кетганди.

Жиккак мухбир унга ёрдамга шошилди:

— Ўртоқлар! Азиз ёшлар! Биз сизларнинг ёниб айтган бу сўзларингизга тушуниб турибмиз. Аммо-лекин бу мавзу бутунги мақсадимизга зид! Биз бутун батамом бошқа ниятда, яъни сизларнинг спорт соҳасидаги галабаларингизни бутун жумҳуриятга пропаганда, яъни ташвиқот қилгани келганмиз. Ўртоқ тренер, сиз нима дейсиз, — деб мунгайиб, бўлаётган гапларга жимгина кулоқ солиб ўтирган устозга юзланди.

Қўрбоши елкасини қисди.

— Билмадим, ука. Ҳарқалай, бу ёшлар ҳамманинг тилида ва дилида юрган гапларни айтишяпти. Тўғриси айтсам, мен авваламбор жумҳурият раҳбарларига ҳайронман, — деди у тобора қизишиб. — Марказдан келган бир гуруҳ каззоблар истаган номаъқулчиликларни қилишяпган эмиш. Одамларни уриб, майиб қилаётган эмиш! Эркаклар қолиб аёлларни, мансабдорлар қолиб, шўрлик бригадирлар, звено бошлиқларигача қамашаяпган эмиш! Раҳбарларимиз қаёққа қараб ўтиришяпти? Улар нега сукут сақлашади?

Салим қилтириқ пичинг қилди:

— Раҳбарларимиз ўзлари қалтираб юришган эмиш!

Абжир мухбирча ўтирган жойида оёғи куйган товукдай питирлаб ўрнидан туриб:

— Ўртоқлар! Раҳбарларимиз бошига ҳуда-беҳуда тош отмайлик. Булар-ку, ёшлар, сизга нима бўлди, домла? — деди.

— Мен нима ҳам дейман? — деди устоз. — Ўйлайманки, бу ёшларнинг гапида жон бор... Булар куйганидан айтишяпти бу гапларни!

— Ўртоқлар! Азиз ёшлар! — Мухбир гала-говурни босишга уриниб, қўлидаги микрофони ҳавода силкитганча ўтирганларга илтижоли нигоҳ ташлади. — Менингча, ҳурматли адибимизга отилаётган тошлар адолатдан эмас! Кеча мен ўз қуловим билан эшитдим. Бу киши сизларнинг раҳбарларингизга жуда қаттиқ гапларни айтдилар. Башарти совхоз нотинч бўлган тақдирда ҳам, яъни тергов кетаётган ҳолатда ҳам, ота учун бола жавоб бермайди, дедилар бу киши. Хуллас, мен нима демокчман, ўртоқлар! Мен демокчманки, биз ҳозир спорт соҳасида эришган галабаларингиз ҳақида суҳбат қуриб, уни магнитофонга ёзиб олайлик. Мен ваъда бераман: районингиз раҳбарлари нима демасин, бу суҳбат эфирга чиқади. Бутун жумҳурият эшитади уни!

Лочин унинг гапини шартта бўлди:

— Кечирасизлар. Мен бу суҳбатда иштирок этолмайман!

Маҳмадона мухбирнинг гапидан кўнглига ғулғула тушиб, аранг ўтирган Лочин шитоб билан залдан отилиб чиқди. Лекин майдон охирига борганда орқадан:

— Лочин ака — деган овоз келди.

Олтиной! Лочин беихтиёр тўхтади. Олтиной чопкиллаб келиб, унинг рўпарасида тўхтади.

— Тунов куни отам айтувдилар. Шу гапни... Суюн акамларга айтиб қўйсангиз...

Лочин қовоғини солди.

— Қайси гапни?

— Отам... отам айтдиларки, Суюн бургут ҳамма айбни ўз бўйнига олавермасин. Мен ҳам ўз гуноҳимга ўзим жавоб бераман, дедилар.

Яқиндаги чироқ шуъласида Олтиной боягидан ҳам нозик ва алақандай меҳрга муҳтож, ожиз кўриниб кетди кўзига. Лочин унинг илтижо билан порлаб турган маъсум нигоҳига кўзи тушди-ю гуноҳкорлик туйғуси аралаш чексиз бир меҳрдан юраги ийиб, қизнинг белидан кўрқинқираб, аста қучди. Ҳақиқатан

Олтинойнинг бели хипчиндай ингичка ва итоаткор, кўкраклари энди етилган шафтолидай юм-юмалоқ, майин, тийиз эди.

— Битта ўпсам майлими, Олтиним, Олтинойим менинг?

Олтиной ҳамон ўша маъюс кўзлари порлаб, секин деди:

— Боя айтган гапларингиз рост бўлса... Анов Кла-рахон билан ораларингда ҳеч нарса бўлмаган бўлса... майли!..

VII

Ветеран билан Бибисора момо тонг чоғи йўлга чиқишди. Ветеран бир неча йил аввал пенсияга чиқаётганида беришган янги «Волга»сининг рулига ўзи ўтирди. У машина ҳайдашни урушда ўрганган, кейинчалик катта лавозимларни эгаллаганда ҳам шахсий шофёри ўрнига бот-бот ўзи ўтириб, ўзи ҳайдашни яхши кўрарди. Лекин у пайтлар бошқа экан, ҳозир бошқа. У биринчи кун, гарчи йўлда тез-тез тўхтаб, чой ичиб, дам олса-да, кечқурунга бориб анча ҳориб қолди-ю вилоят марказида (бу вилоят Суюн бургут яшайдиган вилоятга чегарадош, лекин Маржонтовдан узоқроқ, камида яна юз-юз элик чақирим юриш керак эди) бир маҳаллар Марказқўмда бирга ишлаган ҳозир эса Ветеранга ўхшаб, фахрийлар сафига қўшилган оғайнисиникида тунади. Оғайниси Ветерандан бир неча ёш кичик, аммо ичидан пишган, бургани тақалашга қодир қари туллак эди. Отдан тушса ҳам эгардан тушмайдиган бу одам пенсияга чиққач, туман фахрийларига раҳбар бўлиб олибди. Оғайниси Ветеранни кўриб аввал аллақандай талмовсираб қолди, кейин шоша-пиша қўш табақали темир дарвозасини очаркан: «Ҳайда, машинангни! Ҳовлига қама!» деди катта кўча томонга қарай-қарай.

Ветеран оғайнисининг бу хатти-ҳаракатини кейин тушунди. Улар алламаҳалгача қулоқларини қулоқлари, оғизларини оғизларига қўйиб отамлашишди. Оғайнисининг айтишича, бу вилоятни ҳам Москов терговчилари босган, юрт беҳаловат, ҳаммаёқ алғов-далғов экан. Оғайниси шуни айтиб:

— Сен билан биз бахтли одамлар эканмиз! — деди шивирлаб. — Хўп вақтида ишни йиғиштириб, тўғри-

лаб олган эканмиз пенсиямизни, эса... мансабга қизи-
киб ўтираверганимизда ким билсин, нима бўлардик,
биродар?

Бу гап Ветераннинг кўнглига ўтирмади:

— Йўк, — деди у улкан, оппоқ бошини чайқаб. —
Сен билан биз ишлаган вақтимизда пора нималигини
билмас эдик, оғайни. Демоқчиманки, бировнинг ҳақиға
хиёнат қилмаган бўлсак, ўзимиз ҳалол бўлсак... қайси
гуноҳларимиз учун жавоб берардик?

Оғайниси кўнглида: «Э-э... ҳалиям юрган экансан
чучварани хом санаб, азизим! Буёқларда нималар
бўлаётганини билмас экансан?» — деди-ю, бироқ бу
тўпориқ одамнинг дилига озор беришни истамай,
бўғзига келган гапни ичига ютиб қўяқолди.

У кўп нарсани билар, куни кеча оғайнисининг куё-
ви — Маржонтов деган машҳур чорва совхозининг
директори қамалганидан ҳам бохабар эди. Оғайниси
ичида ундан ранжиди, ҳатто ҳадиксирай бошлади. «Ким
билсин, битта-яримтаси куёви қамалиб, шогирди шуб-
ҳа остига олинган бу қоқбош унинг уйида тунаганини
кўриб қолиб, районда изғиб юрган терговчиларга ет-
казса... улар бунга қандай қарашади?»

Шу боисдан Ветеранни бошдаёқ ҳадиксираб кутиб
олган фахрийлар бошлиғи, эртасига уни тонг отмас-
дан уйғотди, бир пиёла чойни наридан-бери ичириб,
ғира-ширада йўлга солиб юборди...

Буни пайқаб қолган Ветеран аввал оғайнисидан
ранжиди, лекин кейин ўйлаб қараса, унинг шундай
қилгани бир жиҳатдан яхши бўлган экан, Маржон-
товга барвақт етиб боришди...

Маржонтой билан Лочин Суюн бургутдан хабар ол-
гани шаҳарга кетишган экан, эшикни юзи кулчадек-
кина, истараси иссиқ бир қизалоқ очди.

Қизалоқнинг айтишича (Момо уни кўриши била-
ноқ «Айланайин Олтиним, оппоқ қизим, Олтиним!»
деб айланиб-ўргилиб қолди.) Маржонтой билан Лочин
уч кундан бери ҳар куни шаҳарга қатнар, тонг отмай
кетиб, кун ботганда қайтишар экан.

Олтинийнинг гапидан кейин Момо бирдан оҳ-воҳ-
лаб, оқсоқланиб қолди. Қизалоқ унинг қўлтиғига ки-
риб, ҳовлига бошлади.

Ветеран машинани бостирмага қўйиб, уйга кир-
ганида, Бибисора момо қизалоқни бағрига босиб, теб-

раниб ўтирар, у алланималарни айтиб, гўё ўлган одамни йўқлагандек йўқлаб йиғлар, унинг гапларига тушуниб бўлмас, бироқ овозининг ўзиёқ юракни зир титратарди.

Ветеран унинг ёнига ўтириб, тасалли беришга чоғланган эди, момо ёнига мос тушмайдиган бир чаққонлик билан қизалоқни бағридан қўйиб юборди-ю, кўзлари совуқ чақнаб:

— Бор! — деди сенсираб! — Этагимга ёпишавермай... бор анов куёвимди қамаганлара! Совет ўкиматининг устини бўлганман, босмачилар билан олишиб, шу ўкиматнинг хизматини қилгонман деб мақтанувчи эдинг. Бетарансан! Недан қўрқасан?

Ветеран икки қўлини кўксига қўйиб, ёлворишга тутинди:

— Шошма, момо, бораман. Ҳамма идораларга кираман. Худо хоҳласа...

Момо чолига ялт этиб қаради:

— Ҳа, худо бор! — деди у Ветераннинг гапини бўлиб.— Худони тилга олмас эдинг, бундан буюғи уни эсингдан шифарма, Бетеран!

Ветеран итоаткорона бош ирғади:

— Хуллас калом, бу ишнинг орқасидан тушаман, хотиржам бўл, моможон! Маржоной келсин, нима бўлди, нима қўйди, билайлик. Сабр қил, Бибисора...

Бибисора момо унинг гапларига қулоқ солмай, ерни икки қўлаб муштлаганича, яна йўқлашга тутинди:

*Айланайин, Маржоной,
Қайда қолдинг, Маржоной?
Тилаб олган ёлғизим
Сўраб олган юлдузим,
Сенга келган бу бало,
Менга келса бўлмасма,
Сўраб олган юлдузим,
Тилаб олган ёлғизим?*

Момога қизалоқ ҳам қўшилди-ю Ветеран юраги вайрон бўлиб, секин ўрнидан турди.

Ҳовли бўм-бўш, хувилаб ётарди. Ўғай бўлса ҳам туғишган қизидай яхши кўрган Маржоной, шу ерда ўнинчи синфда ўқиб юриб, Суюн билан қочиб кетганда, дод деб пешонасига урган Шербўта Норбўтаев аста-секин кўникиб кетганди. Кейинчалик эса ҳар йили

ёзда Маржонтовга келиб, куёви Суюн бургут момо иккисига куриб берадиган оқ ўтовда бир-икки ой дам олиб, қимиз ичиб, ҳордиқ чиқариб кетадиган бўлганди. Келган-кетганида момо иккиси бир кун, ярим кун шу ҳовлига тушардилар. У маҳалда саҳни камида ярим гектар келадиган бу боғ-ҳовли бамисоли жаннатдай яшнаб ётар, ўртадаги ёғоч сўри атрофига экилган хина, райхон, гултожихўрозлар ҳовлига ажиб бир гўзаллик бахш этарди. Ҳозир бу гуллар ҳам, гуллар ортига экилган памилдори ва қалампирлар ҳам — ҳаммаси куриб-қовжираб қолган, дарахтлар ҳам, худди Суюн бургутга мотам тутгандай, шумшайиб турар, териб олинмай ерга тўкилган олма, беҳи ва олхўрилар бедазорда гилам бўлиб ётарди.

Ветеран уй олдидаги ўрик тагига ўрнатилган катта сўрининг чеккасига омонатгина ўтириб, овир хаёлга толди. Одатда, ҳар сафар улар келганда, Маржоной кечқурунлари ҳовлига сув сепиб, бу сўрига гилам, устига қат-қат кўрпачалар ёзиб, юмшоқ пар ёстиқлар ташлаб қўяр, Ветеран шу ёстиқларга ёнбошлаб, ўқимаган китоби, қизиқмаган нарсаси йўқ невараси Лочин билан гурунглашишни яхши кўрарди. Шўрлик Лочин! У отасини жонидан ҳам яхши кўрар, улар ота-бола эмас, сирдош-маслақдош икки оғайнига ўхшашар эди. У ҳам онасидан бешбаттар қовурилиб, адоий тамом бўлгандир?

Ветераннинг хаёлини ёш боланинг «Ветеран бобо!» деб чақирган овози бўлди. Дарвозадан кирган жойда етти-саккиз яшар, юм-юмалоқ, хўппа семиз бир бола унга тикилиб турарди.

— Хўш болам? — деди Ветеран ҳайрон бўлиб.

— Сизни бобомлар чақиряптилар! — деди болакай, овози қўнғироқдай жаранглаб. — Ош тайёр, кеп ош еб кетсинлар, дедилар.

— Қайси бобонг?

Болакай, гўё менинг бобомни танимайдиган қанақа одамсиз, дегандай лўппи юзида аранг кўринган митти бурнини жийириб:

— Бобом-да, Мансур бобомлар! — деди.

— Ҳа... Мансур меш де, ўғлим?

— Ўзингиз меш! — болакай шундай деб тура қочди, сўнг кўчадан «Ўзингиз меш! Ўзингиз меш!» деб калака қилган овоз эшитилди.

«Бу мешқорин менинг келганимни қаёқдан билди? — ҳайрон бўлди Ветеран. — Ер тагида илон қимирласа билади бу қари тулки! Чамаси ё машинамни кўриб қолган, ё битта-яримтаси етказган!»

Ветеран Мансур мешни кўпдан буён, вилоят қўмитасининг котиби бўлиб юрган чояларидан бери яхши билар, бир маҳаллар оралари ёмон эмас эди. Кўз очиб кўрган хотини оламдан ўтиб бир қиз, бир ўғли билан бева қолганида, унга Бибисора момони топиб берган ҳам мана шу Мансур меш эди! Рост, ўрнини Суюн бургут эгаллаганидан бери у ҳар келганида меҳмон қилмай жўнатмайдиган Мансур меш кўришишни ҳам истамади.

Ветеран бир оз иккиланиб ўтиргач, собиқ директорникига чиқишга аҳд қилди. Ҳарқалай, бу қари тулки бу ердаги ҳамма ишлардан, хусусан, куёви Суюн бургутнинг бошига тушган маломатдан бохабар бўлмоғи керак. Куёвига чоқ қазиганларнинг бири ҳам шу мешқорин бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Нима бўлганда ҳам душманнинг сиртида бўлгандан ичида юрган яхши, кўнглида нима бор — билиб қўйган яхши.

Ичкаридан ҳамон момонинг дийдиёси эшитилар, бироқ энди кампирнинг овози йиғидан бўғилган, но-чорлашган эди.

Мансур меш кўча юзига қурган катта сўрисида қорнини чарм тўрвага солиб, тўрва боғичларини бўйнига осиб, қат-қат кўрпачалар устида ёнбошлаб ётар, унинг доимий ҳамроҳи, «Девонаи росттўй» деб донг чиқарган шахсий қизиқчиси, паканагина кўса сўри атрофида пилдираб хизмат қилиб юарди. Мансур меш ветеранни кўриб қўзғалмоқчи бўлганди, кўса:

— Э, қўзғалманг, хўжайин, қўзғалманг! — деб қиқирлаб кулди. — Сиз қўзғалсангиз ер курраси бир томонга оғиб, ҳаммамиз асфаласофилинга кетамиз, жон хўжайин!..

Мансур меш қовоғини уйиб ёлғондан дўқ урди:

— Қирқ йил қирғин бўлиб, ҳамма қирилиб кетса ҳам, сен тегирмондан тирик чиқасан! Бор, ишингни қил, кўса!

Ветеран, Мансур меш билан салом-алик қилишиб, ҳол-аҳвол сўрашган эди, гапга яна кўса аралашди:

— Э, хўжайиннинг ишлари ҳамиша беш! Ҳалиги... зўрники тегирмон юргизади, деган гапни биласиз-ку,

меҳмон! Хўжайин ҳам шўтта ётиб, бутун вилоятни юргизиб ётиптилар! Хи-хи-хи! Битта олдимми, хўжайин?

Мансур меш, хўжакўрсинга жаҳли чиққан бўлиб:

— Оғзингга келганини гапираверасанми, қариб қу-йилмаган, кўса! — деб ўдарайлади. — Айтдим-ку, бор, чой-пой келтир, деб!

Кўса қўлларини кўксига қўйди:

— Хўп бўлади! Пошшойи оламнинг сўзи амри во-жиб! Ҳозир гатоп қиламиз, аъло ҳазратлари!

Мансур меш кўкрагига осилиб тушган бақбақаси-ни мамнун силаб:

— Тили ёмон, эси пастнинг! — деб кулиб қўйди. — Худо уриб, пайғамбар асоси билан туртган бир қари-би нотавон! Ҳайдаб юборай дейман-ку, бекорчиликда эрмак... Ҳазил қиламан, деб ҳаддидан ошиб кетади, тентак!..

— Ҳайдаб нима қиласан? — деди Ветаран. — Ҳам-ма подшоларда ҳам бўлган бунақа масхарабозлар!

Мансур меш қорнига кийдирилган чарм тўрвачани кўтариб, бир қимирлаб қўйди.

«Ёпирай, бурунгидан ҳам семириб фил бўп кетип-ти-ку бу «пошшойи олам?» Қандай юради, қандай яшайди?»

Мансур меш «эски қадрдонига» ўғринча бир қараб қўйди:

— Хў-ўш, «Маржонтов»га кеп қоптилар. Қайси ша-мол учирди?

«Бурганинг кетини кўрган айёр! Гўё менинг нима учун сарсон бўп юрганимни билмайди!»

Ветеран юзига қон қуйилиб:

— Шу гап нима керак, Мансурвой? — деди, ўзини аранг босиб. — Ё куёвим Суюн бургутнинг бошига тушган маломатдан беҳабармисан?

Мансур меш ётган жойида бир тебраниб олди:

— Ҳа, Бургутта қийин бўлди-ёв! — деди Ветеранга қарамай. — Тунов куни Московдан келган прокурор-лар тинтув қилди кўрасини! Шу ишга аралашмай деб, жалиниб-жалварсам-да, гувоҳ бўласан, деб қўйишмай олиб чиқишди. Сенга ёлрон худога чин, биродар, сира кўнглим тортмагон эди бу ишга, аммо «йўқ», деб бўла-дима бу прокурорларга?.. Гапнинг пўсткаллеси... анча

пул чикди! Пул ҳам майли, олтин чикди куёвингди кўрасидан!

Ветеран юраги орқасига тортиб:

— Олтин! — деб хитоб қилганини ўзи ҳам билмай қолди. — Олтин қаёқдан келади уларга?

— Олтинки, бояги... оқинчоқ-тақинчоқларни айтаман! — деди Мансур меш. — Қизингга-да ҳайронман. Ақлли жувон! Қайдан ўч бўлди бу чиркин зеби-зийнатлара! Сирға-пирға деганди бирлаб ол, санаб ол! Бир тўрва чиқса-я? Камида бир кило келади! Боз устига бир халта пул! Хўп, барака топкур, шунча пул, шунча тилло жирибсан, отхона-потхонага жашир! Жерга кўм! Тилла буюмлар сандикдан, пуллар кўрпа орасидан чиқса бўлама?

«Бир тўрва олтин»ни эшитиб, ўз қулоқларига ишонмаган Ветеран, коса тагида ним коса борлигини англади-ю бирдан портлади:

— Ҳалолдирки, сандикда сақлаган! Гувоҳ бўлган одам... ёлгон гапирасан! Ўзинг сирға-пирға дейсан-у, тагин уялмайин олтин дейсан! Олтин эмас, Бибисора билан марҳум қайнонасидан қолган узук-жузук бу!

Мансур мешнинг жир босган қовоқлари тагида симобдай милтираган қисик кўзлари ярқ этиб очилди-ю, филнинг оёқларидай йўғон, калта оёқларини хонтахта тагига узатиб, аранг қаддини ростлаб ўтирди.

— Сен... Норбўтайип! Менга ўшқирма! — деди у гўдакнинг бошидай сарғиш тук босган қорамтир муштини тутиб. — Тўғри сўз туғишқанингга ёқмайди! Мен сенгаям, анов шогирдинг, вилоят қўмитасининг биринчи котибигаям бултур кўклам айтгонман: бекорга қияпсанлар бу ишни деганман! Суюн бургут, бургут бўлмоқ тугул шер бўлса-да, эплаёлмайди бу ишти, дегонман! Ёшлик қилади дегонман! Йўқ, гапимга кирмадинлар! Мансур қариса-да, ўрнини бергиси келмаяпти деб ўйладинлар ҳамманг! Мана, не бўлди энди? Охири вой бўлдима, йўқма?

Ветеран безгак тутгандай қалтирай бошлади.

— Нафасингни совуқ қилма, Мансурвой. Пок йигит, ҳалол йигит куёвим Суюн бургут!

— Пок жигит, ҳалол жигит! — Нафаси етмай ҳансиради Мансур меш. — «Алвасти сой»да кўра жониб, жетти юз кўй ўлди! Укуматдан яшириб, ёпғилиқ қозон ёпғилиқ қилиб жуборди — бу ҳалол куёвинг! Пора

бериб, мени жиқитиб, директор бўлди бу ҳалол жигитинг!

— Кимга пора беради?

— Ҳа, билмеймин де? Ҳеч нарсани билмеймин де, айёр болшебик? — Мансур меш, қат-қат бақбақаларини силкитиб, ёқимсиз кулди-да:

— Кимга бўларди? — деб хириллади. — Уни директор қилган ким? Ким бўлса, шунга берди порани! Эллик минг пора бериб директор бўлгон бул ҳалол куёвинг! Маълумот бор прокурорларда. Ҳамма маълумот! Ушал порахўр шогирдинг ҳам қамалади ҳали!

Ветеран дабдурустан гап тополмай доводи раб қолди. Миясини эса афсус-надоматта тўла аламли ўйлар шафқатсиз пармалади: «Ҳа, нега қари фирибгарнинг гапларидан дарғазаб бўласан? Нега дағ-дағ титрайсан? Илоннинг ёғини ялаган бу иғвогарни лавозимларга кўтарганлардан бири ўзинг эмасмисан? Вилоятда котиблик қилганингда қўллаб-қувватлаб, катта йўл очиб бермаганмидинг бу туллакка?»

У хонтахтадаги бир пиёла яхнани симириб, ўпкасини тўлдириб нафас олди-да:

— Ҳа, кўп хизмат қилибсан прокурорларга! — деди фигони чиқиб. — Биламан, Бургут шўрлик ўрнингни оптики, устидан юмалоқ хат ёзиб, иғво уюштириш билан оворасан. Аммо билиб қўй, Мансур, ал қасосул минал-ҳақ! Тухматнинг умри қисқа. Кимки, бировга чоҳ кавласа ўзи йиқилар, деган донолар. Қайтар дунё дейдилар бун!

— Бу нақдди билар экансан, сен ҳам тухмат қилма, эски йўлдошингга! «Маржонтов»ди қирқ йил тебратиб, наинки бир қўйи, ҳатто қўзисини жеган эмас Мансур! Мен сенга нима жомонлик қилдимки, менга маломат тошини отасан, Норбўтайип?

«Йўқ, гап топиб бўлмайдди фисқи-фужурда устаси фаранг қирриққа! Ёпирай, наҳот даври-даврон мана шунақа оғзи қон бўриларга қолган бўлса! Қирқ йил халқнинг нонини яримта қилган, унинг ҳисобига бўрдоқдай семирган бу юлғичлар ҳануз отда бўлса-ю, элнинг энг ҳалол, энг адолатли ўғлонлари тухмат балосига дучор бўлиб юрса? Майли, нима бўлгандаям унинг бу мешқорин қашқир билан баҳслашиб ўтириши ақлдан эмас!»

Ветеран хаёллари ағдар-тўнтар, ўрнидан турди:

— Бас, гап тамом, — деди у, юрагидаги ғулу билан олишиб. — Мен ҳаммасига тушундим!

— Нимага тушундинг? — ётган жойида ўдағайлади Мансур меш.

— Шунга тушундимки, куёвим шўрликка бўлаётган барча иғво, барча тухмат, барча фириб ишларнинг бошида сен турибсан! Шунга тушундим!.. Аммо-лекин ёдингда бўлсин, Мансурбек! Сен шохида юрсанг, мен баргида юрадиганларданман! Сендай оғзи қон қашқирлар билан курашишга кучи етади Норбўтаевнинг! Билиб қўй, ҳақиқат қарор топмагунча олишаман сен билан. — Ветеран шундай деди-да, худди саксонга бориб қолган қария эмас, навқирон йигитдай ерни гурс-гурс босиб, катта кўча томон йўналди.

— Менга қара, ҳой қариб қуйилмаган болшебик! — қичқирди Мансур меш. — Тўхта, яхши маслаҳатим бор!

У болдиридай йўғон, калта қўлларини хонтахтага тираб ўрнидан турмоқчи бўлди. Бироқ хонтахтанинг бир ёғи «чарс» этиб синди-ю, дастурхондаги чойнак-пиёла, мева-чева тўла тақсимчалар гиламга ағдарилди...

Ветеран, кўзига ҳеч нарса кўринмай, асфальт йўлда қоқиниб, гўё чўққа кўмилган қумғондай қайнаб, хаёлан ҳамон Мансур меш билан олишар эди. Ногаҳон хаёлига: «Маржоний билан Лочин қайтдимикин, йўқмикин?» деган фикр келиб, юраги увишиб кетди-ю, шу ҳолатда ҳовлига кириб борди.

Йўқ, отхона айвонида «Қалдирғоч» кўринмасди. Ветеран деразадан ичкарига қаради: йиғидан тўхтаган Момо ҳовлида иягини тиззасига қўйиб, мунғайиб ўтирибди. Ветеран унинг олдига киришга журъат этолмай, юраги безиллаб, «гуп» этиб сўрига чўқди.

IX

Ўша куни Маржоний билан Лочин одатдагидан сал кечроқ йўлга чиққан эдилар. «Қалдирғоч», гарчи йўрға бўлмаса-да, ҳеч бир отнинг юришига ўхшамайдиган, кишини қийнамайдиган, майда қадам юриши бор эди. Жонивор шу юришига тушиб олса, ўзини гўё енгил машинада ўтиргандай сезарди одам. Лочин эгарга ўтириб, онасини орқасига, қалин кўрпача устига ўтқазиб,

йўлга чиққанди. «Қалдирғоч» одатдагидай майда қадамга тушиб, гўё «Жигули»дай енгил учиб кетди-ю, улар соат ўн бирларга қолмай, шаҳарга етиб боришди. «Қалдирғоч»ни кўчада қолдириб бўлмас, Лочин уни кўча тугул, ўз ҳовлиларига ҳам ишонмас эди. Яхшиям, устоз «қўрбоши» шаҳарга кираверишдаги чоғроқ бир ҳовлида турар, Лочин ҳар сафар «Қалдирғоч»ни унинг ҳовлисида қолдириб кетар, устоз уйда бўлса, отга ўзи қарарди.

Марказдан келган терговчилар шаҳар ўртасидаги уч қаватли райком биносидан жой олишган, бино олдидаги майдон ҳар куни одамга тўлиб кетарди. Аксарияти хотин-халаж, мункайиб қолган чол-кампирирдан иборат бу оломон райком ёки райижроқўмга келган илтимосчилар эмас, ҳибсга олинган кишиларнинг хотин бола-чақаси, ота-оналари эди.

Терговчилар келгач, бино атрофи темир панжара билан ўралиб, рухсатнома берадиган қоровулхона ўрнатилди. Арзга келганлар аввал шу хонадан ё Шарановский, ё унинг ёрдамчисига телефон қилишар, фақат у рухсат берсагина пропуск ёзилиб, уларнинг ҳузурига кириш мумкин эди. Шу сабабдан ичкарига камданкам одам кира олар, кирганлар ҳам аксар ҳолларда йиғлаб чиқишар, худди райком биносини ёв босадигандай, итузумнинг уруғидан ҳам кўпайиб кетган милиционерлар эса, йиғилган оломонни ҳайдашгани ҳайдашган эди. Оқибатда, котиблар ва ижроқўм раҳбарларига ҳам ичкарига кириш қийинлашган, шикоятчиларнинг куни эса навбат кутиш ва милиционерларнинг ҳақоратларини эшитиш билан ўтиб кетарди!

Маржоний ҳам ўғли билан бу ерга учинчи келиши, ammo бир мартагина телефонда Шарановскийнинг ёрдамчиси билан гаплашиб, рад жавобини олганини айтмаса, ҳали ҳеч кимнинг қабулига киролмади. Бутун эса, қасдига олиб, Шарановский вилоятга кетган, у қайтиб келадими, йўқми, келса қабул қиладими, йўқми, буни ҳеч ким билмас, чунки Шарановскийнинг йўқлиги сабаб, милиционерлар ичкарига пашшани ҳам қўйишмасди.

Маржоний билан Лочин райком биноси рўпарасидаги чоғроқ боққа ўтиб, бўш скамейкалардан бирига ўтиришди. Кўпдан бери суғорилмаган боғ ярим ташландиқ бир чакалақзорни эслатар, хиёбонлар қовжи-

раган хазон, йиртилган газета, рижимланган қороз (эхтимол инобатга олинмаган шикоятлардир) парчаларига тўлиб кетган эди. Ҳали саратон кирмасдан туриб сўлинқираган, япроқлари тўкила бошлаган дарахтлар майдонда хомуш ўтирган ғамгин одамларга гўё ҳамдардлик билдираётгандай мунғайиб қолган эди.

Маржоной, худди момога ўхшаб, қўллари билан иягини ушлаганича, хаёлга толганди. Лочин ойисининг бир ҳафтадаёқ сўлиб, бир тутам бўлиб қолган юзига, киртайиб ичига ботиб кетган кўзларига зимдан тикиларкан, юраги игна санчигандай безиллаб, қўлидаги катта тутунни оёқ остига қўйди. Бу тутунда отаси яхши кўрадиган бир меш қимиз, бир тоғора норин ва беш-олтита нон, нон орасига хамирни ийлаш пайтида солинган хат бор. Улар ҳар куни тутундаги емишларни янгилаб келишар, аммо Суюн бургутта беролмай қайта олиб кетишар, Суюн бургут шу ердами ёки уни вилоятга олиб кетишганми — шу жўнгина саволларига ҳам жавоб олишолмас эди.

Лочин ойисининг нимжонгина елкасидан аста қучди:

— Нима қиламиз, энажон? Прокурорларни кутамизми ё бўлмаса...

Маржоной мунгли кўзларини бир нуқтадан узмасдан:

— Сени билмадим, — деди ранжиб. — Мен бугун ҳеч қаёққа кетмайман. Агар келмаса, шу ерда тунайман!

— Энажон! — Лочин онасининг елкасини қаттиқроқ қучиб, у юзи-бу юзидан чўлп-чўлп ўпди. — Сал ўзингизни тутинг. Сабр қилинг. Ахир отам айтганлар: энангни сенга, сени худога топширдим, деганлар...

Маржоной кўзига ёш олди.

— Сен-чи? Ўзинг-чи? Лочин деса лочин эдинг? Бир ҳафтада соянг қолди. Отанг менга айтган, жон болам. «Ўғлимни сенга, сени худога топширдим», деган...

Лочин Суюн бургутнинг қошларидай қалин қошларини чимириб, урушқоқ хўроздай ҳурпайди.

— Мен учун ташвиш чекманг, эна! Мен нима қилишни ўзим биламан! Мен ҳали кўрсатиб қўяман бу зўравонларга!..

Маржоной, гўё ўғли ҳозир бора солиб тўполон қиляяпгандай, қўлларига тирмашди.

— Жон болам! Уришмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан...

— Падарига лаънат бунақа арбобларни!..

Отаси қамалган куни айтган сўзлари! Ўша оқшом, кечкурун уйдан чиқишди: «Совриндор ёшларнинг йигини бор, мени кутманглар», деб кетган Лочин бир маҳал аллақандай ҳадиксираб кириб келди-да, даб-дурустан отасини сўради. Унгача тинтув тутаб, Суюн бургутни олиб кетишганди! Бўлмаса нима бўларди — буни Маржонной хаёлига ҳам келтира олмасди. Лочин уйга кириб, остин-устин хоналарни, меҳмонхонада юз тубан ётганча унсиз йиғлаётган онасини кўрди-ю:

— Қачон? Қачон опкетишди отамни? — деб бақирди.

— Ҳозир... ҳозиргина...

Лочин шартта бурилиб, ташқарига отилди. Маржонной оёқлари чалишиб, орқасидан чиққанида Лочин «Қалдирғоч»ни эгарламоқда эди.

Маржонной жон ҳолатда ўрлига тармашди:

— Қаёққа? Нима қилмоқчисан!

— Ҳозир қувиб етаман у аблахларни! Қутқараман, отамни.

— Жон болам...

— Қўйиб юборинг, эна! Отамни қаматиб, қандай бош кўтариб юраман бу юртда! — Лочин онасининг кучовидан чиқиб оёғини узангига қўйди. Маржонной яна дод солиб, унинг бўйнига осилди. «Қалдирғоч» ер депсиниб, кишнаб юборди.

Яхшиям, бу тўс-тўполоннинг устига Лочиннинг дўстлари келиб қолишдию ялиниб-ёлвориб, уни бу нијатидан қайтаришди.

Ўша кеча ёшлар аламаҳалгача ўзаро баҳслашиб ҳар хил режалар тузишди. Биттаси радио орқали «Маржонтов» аҳолисига мурожаат қилиб, элни оёққа турғизиш керак, деса, биттаси эртагаёқ совхоз ёшларини йиғиб, Суюн бургут ётган ҳибсхонага бостириб бориш керак, дейишди. Кейин Маржоннойдан Қуръон топиб беришини сўрашди. Уйда авлоддан-авлодга ўтиб келаётган кўк мовутта ўралган катта Китобни ўпиб, қасам ичишди. Токи Суюн бургут ҳибсдан чиқмагунча улар Лочинни ёлғиз қолдиришмайди, ҳатто Лочин ўқишга бормаса, улар ҳам боришмайди.

Маржоной қайси бир китобда, қайси бир алломанинг: «Хом сут эмган банда бошига мусибат тушгандагина худони эслайди, ундан паноҳ тилайди!» деган доно сўзларини ўқиганди.

У ёшларнинг Китобни ўпиб, қасамёд қилганларини кузатиб ўтираркан, дам меҳри товланиб, қайта-қайта кўзига ёш олди, дам ўзи ҳам Куръонни ўпиб, уларни дуо қилди.

Салим қалтириқ билан Кумушбиби худди кексалардай: «Сабр қил, Лочин. Сабр таги сариқ олтин деганлар, адолат эгилади, бироқ синмайди!» — деган нақлни такрорлай-такрорлай хайрлашишди. Олтиной эса кетмади. «Ижозат берсангиз, бирга бўлай, опажон», дея ёлбора-ёлбора Маржонойнинг ёнида қолди...

Ўша кеча Лочиннинг хонасида чироқ ўчмади. Лочин шифтга тикилганча тонг оттирди. Саҳарга яқин дўстлари келишди. Шовқин-сурон кўтаришиб, идорага кетишди-ю, сал ўтмай тарвузлари қўлтиқларидан тушиб қайтишди. Уларни радиоузелга киритиш у ёқда турсин, ҳатто бўсавага ҳам йўлатишмапти. Кечагина Суюн бургутнинг соясига салом бериб, икки букилиб турадиган идора ходимлари ёшларни итдай қопишиб, ичкарига киритишмабди.

Шу-шу, мана уч-тўрт кундирки, Лочин оғзига ушоқ ҳам олмади. Тўрт кундаёқ бурунги Лочиннинг соясига айланди, лунжлари ичига ботиб, кўзлари киртайиб, фақат устихони қолди...

Ҳозир ҳам Маржоной бир нуқтага тикилиб, хурпайиб ўтирган ўғлига зимдан тикиларкан: «Йўқ, — деди кўнгли бузилиб, — отаси суд-пуд бўлиб кесилиб кетса, мен чидасам чидарман, бу чидолмайди».

Ростдан ҳам Лочин билан Бургут ота-бола эмас, бамисоли икки тенгдош, ажралмас икки қадрдон эди!..

Она-бола, ҳар бири ўз ўйи, ўз дарди билан бўлиб, анча жим қолишди. Тўсатдан Лочин кўлидаги тугунни Маржонойнинг оддига суриб, шахт билан ўрнидан турди.

— Эна... сиз ўтириб туринг, знажон, — деди ёлворинқираб. — Мен бир жойга бориб келаман. Ётиб қолгунча отиб қол, дегандек бир одамга учрашиб келаман. Мабодо тутилиб қолсам, ҳавотир олманг.

Маржоной ўғлига ҳадиксираб қаради.

— Қанақа одам? Нега тутилиб қоласан?

— Мабодо деяпман-да, энажон! Бир амалдор одам. Тез қайтишга ҳаракат қиламан. — Лочин хиёл чайналди. — Бир гаплашай-чи, нима маслаҳат бераркин?

— Майли, болам. Ишқилиб, кеч қолма. Усиз ҳам юрагим така-пука...

— Илтмос, шунақа деманг, энажон! — Лочин ойнасининг у юзи, бу юзидан ўпди-да, хазон тўшалган хиёбондан боғ ичкарисига кириб кетди. У оёқостида қовжираган япроқлар, юмалаб ётган шишалар, қоғоз парчаларини тепиб, аста одимлаб бораркан, хаёлидаги аламли ўйлар ҳаяжон аралаш аллақандай тугён билан алмашди.

Ана, боғ ортида унча дабдабали бўлмаса ҳам, яқиндагина таъмирдан чиққан, эшик ва деразалари ҳаворанг, деворлари эса нозик пуштиранг бўёққа бўялган бир қаватли бино кўринди. Лочиннинг ўткир нигоҳи кўш қаватли эшикнинг икки томонидаги ойнаванд қутиларга бири рус, бири ўзбек тилида битилган сўзларни аниқ илғади: «Район комсомол кўмитаси».

Бу ёзувларга кўзи тушиши билан Лочин юрагидаги тугён ғулу аралаш шубҳа билан алмашди. У ҳозир тўғри қиялптимми, йўқми? Очiq чеҳра билан кутиб оладими, ё жон ширин, идора ходимларига ўхшаб терс муомала қиладими? Борди-ю, яхши қарши олиб, тунов кунгидай яна бир хилват жойга бошласа нима қилади Лочин? Олтинойнинг кўзларига қандай қарайди?

Бошларига бу мусибат тушибдики, Олтиной энасининг битта-ю битта суянчиғи бўлиб қолди. Маржоний йиғласа йиғлайди, кулса кулади. Худди улар хонадонига келин бўлиб тушгандай, унсизгина одимлаб, унсизгина хизмат қилади. Мана бугун она-бола бўёққа кетганларида уйларини қўриқлаб қолди, шу топда кўзи тўрт, йўлларига тикилиб ўтирипти...

Лочин отаси қамалган кечаси Олтинойнинг айтган сўзлари, унинг болаларча содалик билан: «Агар ўша куни ораларингда ҳеч нима, ҳеч нима бўлмаган бўлса... майли!» дея, ийманибгина ўпич бергани эсига тушди, тушди-ю, гўё қўлларида қиз қўлларининг иссиқ тафти, унинг хипчиндай ингичка итоаткор вужуди, думбул шафтолидай майин, юм-юмалоқ кўкраклари кўксига теккандай бўлди-да, эти жимирлаб, қадами беихтиёр секинлашди.

Йўқ, шу маврида Лочинни Кларахоннинг хузурига висол орзуси судраб кетяпгани йўқ-ку ахир? Уни бу бинога судраб кетаётган бирдан-бир куч — отасининг тақдири. Шундоқ экан, ҳозир бу истак, бу кучга бўйсунмоқ Лочин учун ҳам фарз, ҳам қарз эмасми, ахир?

Рост, умрида аёл зотига яқинлашмаган Лочинни ларзага солган ўша сирли оқшомдан кейин улар кўришгани йўқ. Лочинни «қалдирғочим», «тойчоққинам» деб эркалаган, уни тоабад унутмаслигини айтиб, тез-тез учрашиб туришга ваъда берган Кларахон ўшандан бери на қорасини кўрсатади, на телефон қилади, сувга чўккан тошдай йўқ бўлди-кетди, ҳатто радиочилар билан учрашувга ҳам бормади. Наҳот аёл зоти шунақа бебурд бўлса, кеча айтган гапларини, берган ваъдаларини бугун унутса?

Унутган бўлса унутгандир! Қайтанга яхши, эсидан чиққан бўлса. Олтинойнинг тирноғига ҳам арзимаёди айғирсираб юрган бу манжалақи! Ҳозир висол лаззатлари кўнглига сивармиди Лочиннинг? Фақат ўша кеча унга елимдай ёпишган, қулоғига энтикиб шивирлаган жонон яхши маслаҳатини аямас лоақал? Анов бераҳм олчоқ терговчилар москвалик бўлса, Кларахон ҳам Москов тарбиясини кўриб келган. Қуш тилини қуш билади, дегандек бир нарсани билар бу ҳам!.. Жилла қурса тергов қандай кетаётганини, отамнинг ҳол-аҳволи қандай, бирон гапи борми унинг — сўраб-суриштириб берар ахир? Лочин шунга ҳам шукр қиларди, ўла-ўлгунча миннатдор бўларди ундан. Мабодо бу ишлар қўлидан келмаса, асакаси кетармиди Лочиннинг? Ётиб қолгунча отиб қол, деган кексалар.

Комсомол биноси олдида одам уёқда турсин, пашша ҳам кўринмасди. Аммо ичкарида... куппа-кундузи чироқ ёниб турган тор, ғира-шира йўлақларида тоғни урса талқон қиладиган хушбичим йигитлар бир хонадан иккинчи хонага кириб изғиб юришар, ёпиқ эшиклар орқасида телефонлар бетиним жиринглар, машинкалар тақир-туқир қилар, хуллас, бир қарашда улкан бир маҳкамага ўхшаб кетарди.

Лочин биринчи котибнинг қабулхонаси олдида юраги беихтиёр пўкиллаб бир лаҳза иккиланиб туриб қолди, сўнг, ўз журъатсизлигидан жаҳди чиқиб, эшикни шартта очди. У эшикни очганида рўпарасидаги кўк

мовут ёпинган катта стол ортида ўтирган, майин малла сочларини чиройли турмаклаб олган, хушқад, хушбичим қиз кафтдеккина кўзгусига қараб, лабини бўяётган экан, нигоҳини кўзгудан узиб, ёвқараш қилди.

— Нега тақиллатиб кирмайсан? Қачон бу халқ... қачон сенлар маданиятга ўрганасанлар? — деди сенсираб, кейин Лочиннинг қадди-қомати, шиддатли чеҳраси, эгнидаги спортча кийими ёқди чоғи:

— Нега лаллайиб турибсиз? Эшикни очдингизми, киринг-да! — деди сал юмбаб. — Ким керак сизга? Агар Клара Қурбоновна керак бўлса, бутун қабул қилолмайдилар. Жуда-жуда бандлар у киши.

Лочин столга етмай ўрта йўлда тўхтаркан, рўпарадаги қора чарм қопланган икки тавақали эшикка кўзи тушди. Эшикка «ўртоқ К. К. Камалова» деб ёзилган эди.

— Клар... Клара Қурбоновна доим банд бўлсалар керак. Аммо сиздан жуда илтимос: менинг келганимни айтсангиз.

Котиба кўм-кўк кўзларини салгина сузиб, кулимсиради:

— Келганингизни айтишим учун... кимлигингизни билишим керакми, йўқми?

Лочин негадир қизариб кетди.

— Кечирасиз... Тойчоқов Тойчоқ. Тойчоқов келдилар дейсиз.

— Тойчоқ... Тойчоқович? — котиба қизнинг билан-биланмас сепкилли юзига табассум югурди:

— Жуда галати экан исму шарифларинг, — деди у ва лип этиб ўрнидан туриб, қора чарм қопланган сирли эшикка томон йўналаркан, «Тойчоқ... Тойчоқ Тойчоқович!» — деб яна бир кулди у.

Эшик бир зум очилиб ёпилганда Лочин тагига қирмизи гилам тўшалган, деразаларига оғир кўк дарпардалар осилган хонанинг тўрида ўтирган Кларахонни кўриб қолди. У рўпарасидаги барваста бир йигит билан барабар хахолаб кулишарди. Эшикка тескари ўтирган йигитнинг юзи кўринмас, лекин Кларахон... Кларахон аввалгидан ҳам очилиб-сочилиб кетгандай туюлди-ю юрагида рашкка ўхшаш бир нарса гимирлади.

Котиба кирганида Кларахон ялт этиб қаради, қаради-ю қабулхонада қозикдай қаққайиб турган Лочинга кўзи тушиб, теграсига кўк бўёқ суртилган кўзлари

бир зум катта очилди. У ёри нима бўлди, Лочин кўролмай қолди, эшик ёпилди. Лекин кўп ўтмади. Котиба қиз ичкарига қандай тез кирган бўлса, шундай тез қайтиб чиқди. Бироқ кираётганда Лочинга алақандай сирли жилмайиб, тикилиб-тикилиб қўйган котиба, Кла-рахоннинг хонасидан қути ўчинқираб чиқди-да:

— Йўқ, қабул қилолмайдилар сизни! — деди кўрслик билан.

Лочин нима дейишини билмай:

— Нега? — деб сўради.

Қиз энди унга ўқрайиб қаради.

— Нега эмиш! Райком котиби сизга ҳисобот бериши керакми? Вақтим йўқ, дедилар, эртага конференция. Доклад тайёрлаши керак. Гап тамом!

— Хўп! — Лочин ҳам қути ўчиб, жағ пайлари туртиб чиқди. — Ахир сиз тушунтириб айтдингизми... Тойчоқ... ўртоқ Тойчоқов келди, деб айтдингизми у кишига?

— Марҳамат қилиб, бақирмай гапиринг! Бу ер сизга от бозори эмас! — пичинг қилди котиба. — Ҳаммасини айтдим. Тойчоқ ҳам дедим, Тойчоқов ҳам дедим! Вақтлари йўқ! Гап тамом, йигитча!..

Лочиннинг миясида «Отам қамалганини эшитган!» деган фикр яшиндай ярқ этди. Ҳа, балони билади бу қанжиқ! Қамоққа олинган жиноятчининг ўғли билан учрашишдан кўрқаяптилар! Қандай замонга келдик? Қандай эл бўлди бу? Одам боласининг дардига қулоқ соладиган бир раҳбар топилмаса! Газеталар ўттиз еттинчи йилни ёзишгани-ёзишган, қоралагани-қоралаган бўлса-ю, бутун юртимизда ундан бешбаттар адолатсизликлар бўлягани билан ҳеч кимнинг иши бўлмаса?».

Лочин юрагида гужгон ўйнаган бу исёнкор фикрлардан кўз олди қоронғилашиб, қоқиниб ташқарига чиқди.

У ҳозир энаси билан учрашади. Лекин учрашганда унга нима дейди? Мунгли кўзларига қандай қарайди? Лочин шуни ўйлаб, юраги яна зирқираб оғриди. Мана, ўша хиёбон, ана, энаси ўтирган скамейка. Лекин энаси кўринмас, скамейка бўм-бўш. Лочиннинг хаёлидан: «Энажоним... энажонимни ҳам олиб кетишган бўлса-я» деган фикр ўтди-ю, Маржоной ўтирган жойга шилқ этиб тушди.

Маржоной ўз ўйи, ўз гами билан овора, жойида қимир этмай ўтирганди. Лочин келишидан атиги ўн дақиқа олдин: «Ассалому алайкум, Маржоной опа», деган овозни эшитиб, хаёл оғушидан чиқди.

Тепасида... милиционер деса милиционер эмас, ҳарбий деса, ҳарбий эмас, лекин эғнида погонли кўкимтир либос, бошида кўкимтир фуражка, ёши эликлардан ошиб қолган бир одам турарди. Маржоной уни қаердадир кўрган, лекин ҳарчанд уринмасин, қаерда кўрганини эслай олмас эди.

— Сиз мени танимадингиз чоғи? — деди формали одам. — Мен... Умрзоқов бўламан. Маржонтовда сизнинг нон-тузингиздан кўп баҳраманда бўлганман.

«Ҳа, ҳа... нобуд бўлган беш юз қўй жанжалида борган эди бу одам! Район прокурори эди-ёв!».

Маржоной гўё қалбига нур қуйилгандай енгил нафас олди.

«Эрим шўрлик айтган эди, инсофли одам, яхши одам деб!..»

— Йўқ, нега танимай, танидим, Умрзоқов ака! — деди Маржоной энтикиб.

Умрзоқов гўё Маржоной олдида гуноҳкордай, нигоҳини Маржонойнинг илтижолни нигоҳидан олиб қочаркан:

— Аттанг, аттанг, — деб қўйди. — Чамаси, эрингиз масаласида юрганга ўхшайсиз.

— Ҳа, билар экансиз, — деди Маржоной.

— Биламан. Ноҳақ қамадди эрингиз! Ҳалол одам Суюн бургут! Тухмат бўляпти унга!

Маржонойнинг кўзларида умид учқунлари милтиради.

— Раҳмат сизга! — деди энтикиб. — Бундан чиқди, эримга ҳеч нарса бўлмайди! Чиқади у, демокчисизда?

Умрзоқов ҳамон унинг юзига қарашга журъат этолмай гудранди:

— Афсуски, мен сизга таскин беролмайман. Унинг иши анов... Шарановский бошлиқ марказдан келган терговчилар қўлида! — Умрзоқов хомуш хўрсинди. — Э-э, нимасини айтай, синглим, эрингиз у ёқда турсин, бизларнинг ҳам аҳволимиз оғир. Гўё биз шу маҳалга-ча райондаги ҳамма жиноятларни яшириб келган эмишимиз!

— Вой тавба, — деди Маржоной ёқасини ушлаб.—
Наҳотки сизларга ҳам ишонишмаса?

— Начора! — Умрзоқов елкасини қисди.

Маржонойнинг дилида ярқ этиб ёнган шам «лип»
этиб ўчди-қолди. У лаблари аламли пирпираб:

— Бундан чиқди... тухмат қурбони бўп кетаверар
эканлар-да? — деб сўради.

Умрзоқов қалин қошларини силади:

— Ҳарқалай, жуда унчаликка бормас. Халқимизда
ҳақиқат эгилса — эгилади, аммо синмайди, деган гап
бор-ку! Адолат ва ҳақиқат тантана қилади охир пиро-
вардида, — деди, сўнг:

— Сиз Шарановскийни кутяписизми? — деб сўради.

— Нима қилай? Дардимга қулоқ соладиган бир
мусулмон бўлмаса...

— Шарановский вилоятта кетган! — Умрзоқов пе-
шонасини ишқаб, бир дақиқа иккиланиб тургач: —
Қани юринг-чи, борайлик-чи ўша ёққа! — деди. —
Ўша бўлмаса, муовини бордир? Балки муовин қабул
қилар? — У шундай деб, Маржонойнинг тугунини кўта-
риб олди. Маржоной, зимистон дилида яна умид шами
милтираб, итоаткорлик билан унинг кетидан эргашиди.

Умрзоқов билан Маржоной хиёбондан чиқиб рай-
ком биноси олдидаги сувсиз фонтанга яқинлашаркан,
атрофда тут ва қайрағоч соясида, бўш скамайкаларда
ўтирган аёл-эркак, чол-кампир, ҳаммаси, худди ҳур-
китилган бир гала қушдай «гурр» этиб кўтарилды-
лар-у, уларни қуршаб олишди. Савол деганингиз ҳар
ёқдан ёмғирдай ёғилди:

— Бизнинг арзимизга қулоқ соладиган бир мўмин
борми, йўқми?

— Менинг улим звеновой! Урлик* қилган раис
қолиб, уни қамашди! Гуноҳи не улимнинг?

— Менинг инимни қамашгани етмагандек, кеча ёш
келинимни-да, қамашди! Келинимнинг айби не?

— Менинг отам қамалганига уч ой бўлди! Сўров-
сиз ётир! Бунга жавоб берадиган укумат қайда?

— Қонунди айт, қонунди! Қонун биз пуқорога жа-
зилиб, укуматга жазилмаганма, қонун?

Умрзоқов қўлини кўтариб, гала-ғовурни аранг бос-
ди:

* Урлик — ўғрилиқ демоқчи.

— Ўртоқлар. Гапимга қулоқ солинглар, ўртоқлар!

— Тиш-ш...

— Жим!

— Эшитайлик, биродарлар!..

— Ўртоқлар! Сизларнинг ишларингиз, яъни қамалган қариндош-уруғларингизнинг тергов ишлари бизнинг қўлимизда эмас. Уларни марказдан келган махсус терговчилар гуруҳи текширяпти!

У гапини тугатмаган ҳам эдики, майдонни яна ғовур-ғувур тутди.

Маржоной қўллари чўқморга айланган эркаклар, серажин юзлари ёш билан ювилган кампир-чоллар, болачаларни кўтариб олиб, тинмаётган ёш-ёш келин-чакларни кўрганида ўз дарди дунёси ҳам эсидан чиқиб, қўшилиб йиғлади. Уларни қуршаган ҳалқа тобора торайиб борар, бироқ Маржоной газабдан жунбушга келган бу оломондан на ранжир, на чўчир, аксинча, улар қаттиқроқ ҳайқиришларини истарди. Ажабо: эри қамалгандан бери Маржонойнинг дили вулқон бўлиб қайнаган, лекин ҳали тилига чиқмаган дардларни мана шу оломон айтмоқда эди. Тўсатдан, бошига катта ўдана ўраган новча, қоқсуяк бир аёл икки қўлини баравар кўтариб:

— Московдан келган бўлса... уйимизни бориб кўрсин! — деб қичқирди. — Порахўрсан деб қамаган улимнинг уйида гилам тугул, намаг-та йўқ! Болалари яланг-оёқ юрипти. Уч маҳал овқати — арпа гўжа! Ўғри бўлса, ўз бола-чақасини шу аҳволга солиб қўяма?..

— Менинг келиним ўзини пичоқлаб касалхонада ётипти! Улим билан чимилдиққа кирганига бир йил ҳам бўлмади!.. Улим раис эмас, бошлиқ эмас, тракторчидан чиққан бригадир! Порани ким беради унга?

Юзлари чуваккина, мункиллаб, икки букилиб қолган қоқсуяк бир чол оппоқ соқолини селкилатиб, бутун вужуди қалтираб гапирди:

— Умрим пахтазорда ўтди! Болам-да, боламнинг болалари-да, — баримизнинг умримиз пахтазорда ўтди. Қорнимиз нонга тўймади. Айт, бошлиқ: укуматта не ёмонлик қилдик биз?

Маржоной силласи қуриб, оёғида аранг турарди. Шу пайтгача у дунёнинг ҳамма дарду ҳасрати ёлғиз менинг бошимда, деб ўйларди. Энди билса ундан бешбаттар хўрланганлар, оёқости қилинганлар сон-саноқ-

сиз экан! Бир зум унга шундай туюлдики, гўё бутун эл, еру кўк, бутун «Маржонтов» фарёд чекарди.

— Ўртоқлар! Жон биродарлар! — ёлворди Умрзоков. — Йўл беринглар! Агар Шарановский келган бўлса — айтамыз! Дардларингни етказамиз уларга!

— Чиқсин бу ёққа шулар Шаранов!

— Арзимизни эшитсин!

— Ҳақиқат қилсин!

Бу шовқин-суронни эшитиб, ёрдамга келган уч-тўртта милиционерлар қайнаб турган оломонни орқага суриб, Умрзоков билан Маржонойга йўл очиб беришди, кейин қўл ушлаганича ҳамон ҳайқираётган, йиғлаб-сиқтаётган оломонни куч билан орқага итаришиб, майдондан чиқаришди. Кимдир: «Қонунсизлик, зўравонлик бу!» — деб хитоб қилган эди, милиционерлардан бири:

— Юм оғзингни! — деб ўшқирди. — Яна бир оғиз ҳукуматга қарши гапирсанг... қонунни кўрсатиб қўямиз сенга! Қамоқни соғинган бўлсанг, опкириб тикамиз ертўлага!

Биринчи қаватга кирган жойдаги кийим ечиладиган хонада кўкраклари оқинчоқ-тақинчоқларга тўла бир мўйсафид ўтирарди. Умрзоков ундан Шарановский келган-келмаганини сўраган эди, мўйсафид:

— Шарановскийми, Барановскийми, мен танимасам буларни! — деб пўнгилади. — Ҳаммани ҳайдаб чиқариб, хўжайин бўлиб олишди бу бебошлар! Кундуз оғнаб ётишади, маишат қилишади. Кечалари тонг отгунча сўроқ қилишади! Ўзингиз кириб билинг — йўқлаган одамингиз шу ердами, йўқми?

Умрзоков мрамор полда сирпана-сирпана узун йўлақда ғойиб бўлди-да, сал ўтмай қайтиб чиқди.

— Шарановский келмапти. Лекин унинг ёрдамчилари ўзлари қидиришяпти экан сизни. Шу йўлақдан борасиз, чап қўлда ўн саккизинчи хона! — деди Умрзоков ва овозини пасайтириб шивирлади: — Ўзингизни дадил тутинг! Дўқ-пўписа қилишса... бўш келманг! Эрингиз пок инсон, ҳақиқат сиз томонда, синглим!

Маржоной (унга бир нима бўлди-ёв) боя одамларнинг арзи додига қўшилиб йиғлаган бўлса, энди Умрзоковнинг илиқ сўзлари-ю берган далласидан кўнгли бузилиб, тор йўлақ бўйлаб ўн саккизинчи хонани қидириб кетди.

Икки томонда аскардай саф тортган қатор эшиклардан одамлар бири кириб, бири чиқар, энди уйқудан турган кўзлари қизарган, қовоқлари пишган бу одамлар елкаларида сочиқ, қаёққадир шошилишарди. Баъзилар Маржонойга бепарво нигоҳ ташлар, баъзилари, аксинча: «Хўроз қичқирмасдан бу хотин нима қилиб юрибди бу ерда?» дегандек ўқрайиб қарашарди.

— «Э, худойим! — деди Маржоной ичида. — Биттасининг юзида фаришта, кўзларида хайрихоҳлик бўлмаса-я!»

Мана, ўн саккизинчи хона!

Маржоной, юраги гурс-гурс уриб, эшик олдида тўхтади, негадир рўмоли тагидан туртиб чиққан сочларини, кўйлагининг устидан кийган жемперини тутатган бўлди-да, эшикни аста тақиллатди. Ичкаридан:

— Марҳамат, киринг, кираверинг! — деган овоз эшитилди.

Сатҳи катта бўлмаса ҳам, шинамгина чорбурчак хонанинг тўрида, чамаси, ташқаридан кўринмасин учун қоқ ярмигача оқ бўёққа бўялган баланд дераза олдида стол тўла оқ, қора, кўк, қизил папкаларга кўмилиб... тунов куни тинтувга борган Миржалолов ўтирарди.

Маржоной кириши билан ўнг қўлдаги эшик очилиб, тунқора хонадан елкасида сочиқ, сепкиллик кўйлакчан бир одам чиқди. У пойгакда довдираб турган Маржонойга тикилиб қаради-да, тўрда ўтирган Миржалоловга юзланиб:

«Шуми?» — дея имо қилди. Чамаси, сепкилли юздан алақандай соддароқ, раҳмдилроқ кўринган бу одам катталардан бўлса керак, Миржалолов алақандай пиртирлаб ўрнидан турди-да, «шу» — деди. Кўйлакчан одам ўтирадиган стул қидириб, ён-верига аланглади. Буни кўрган Миржалолов:

— Ўртоқ... ўртоқ Доронин! — деди талмовсираб. — Мени кечирасиз... Махсус топшириқ бор. Хўжайиннинг махсус топшириғи...

— Ҳмм... махсус топшириқлар ҳам жуда кўпайиб кетди-да! — Доронин шундай деб пўнғиллади-да, худди аламини полдан олаётгандай, зарб билан одимлаб, ташқарига чиқиб кетди. Сепкил юзи, кўриниши, айтган сўзларидан алақандай яхшиликнинг нафасини сезган Маржоной уни илинж билан кузатиб қолди, бир

ўйи, ҳатто «Ўртоқ Доронин!» дея илтижо қилмоқчи ҳам бўлди, бироқ шу пайт Миржалоловнинг кутилмаганда мулойим, юмшоқ овози эшитилди:

— Келинг, синглим! Келинг, келинг, марҳамат, ўтиринг!

Маржоний силласи куриб, Миржалолов кўрсатган курсига шилқ этиб ўтираркан: «Э, Худо! Ўзинг инсоф бер бу туллакка!» — деди ичида.

Тунов куни кечаси тинтувга борганида қовоғи бўлут, бир оғиз илиқ сўз айтмаган Миржалоловнинг бугунги юмшоқ муомаласида кишининг дилига гулгула соладиган сирли бир шарпа бор эди. Бундан ҳайратга тушган Маржоний юраги алғов-далғов, у кўрсатган стулга ийманибгина ўтирди. Терговчи гапирмоқчи бўлиб, бир неча марта томоқ қирди, лекин, чамаси, сўзни нимадан бошлашни билмай чайналди. Ниҳоят, Маржонийнинг кўзига қарамай:

— Ҳойнаҳой, эрингизнинг иши билан келгандирсиз, синглим? — деди ҳамон ўша ғайритабиий меҳрибонлик билан.

Маржоний ҳаяжондан қулт этиб ютинди.

— Бошқа нима дардим бўларди, акажон?

Миржалолов «ҳим» деди-да, ўрнидан туриб, хонани яна бир айланиб чиқди.

— Мен сизнинг қўйингизни пуч ёнроққа тўлдирмоқчи эмасман, — унинг лабларидаги табассум аста сўнди. — Эрингизнинг иши оғир, жуда оғир, синглим!..

Маржонийнинг дилида йилт этган илинж совуқ ҳадик билан алмашди.

— Эримнинг гуноҳи нима ўзи? — деди Маржоний бўғзига келган фарёдни аранг ичига ютиб.

— Наҳот, эрингиз сизга ҳеч нима демаган бўлса?

— Айтган... — Маржоний шундай деди-ю, лабини тишлади: «Нима деган? Нима деб валдираяпсан?»

— Хўш, нима деганди?

— Эрим... Суюн акам, яратган эгамнинг олдида ҳам, бошқасининг олдида ҳам тариқча гуноҳим йўқ менинг, деган эдилар.

— Бундан чиқди... биз бегуноҳ фариштани қамабмиз-да?

— Сизлар тухмат... Сизлар айтяпган эмишсизларки, гўё эрим вилоят котибига пора бериб директор бўлганмиш. Фирт ёлғон-ку бу?

Миржалолов юришдан тўхтади.

— Нега «гўё» бўлар экан? — Унинг овозидаги мулоимлик совуқ таҳдид билан алмашди. — Гўё эмас, катта пора берган эрингиз!

— Тухмат! — Маржоний ўрнидан қандай туриб кетганини билмай қолди.

— Ўтиринг! — буюрди Миржалолов. — Сиз шуни билиб қўйингки, — деди у салмоқлаб, — эрингиз бу жиноятини, яъни директор бўлиш учун катта пора берганини алақачон бўйнига олди! Афсуски, Шарановский йўқ, бўлмаса... ҳозир унинг пора берганини тан олиб чеккан имзосини кўрсатардим сизга!

Маржоний:

— Бўхтон! — деб бақирмоқчи бўлди, назарида, шундай деб бақирди ҳам, лекин овози чиқмади. Кимдандир эшитган ваҳимали гаплар миясини бурғидай пармалади. «Калтаклашар эмиш! Ўғрилар, киссавурлар, қиморбозларнинг орасига ташлаб урдирармиш булар! Минг хил қийноқларга солиб, «иқрор» қилдирармиш! Наҳот унинг эрини ҳам, кимсан Суюн бургутни ҳам шу қўйларга солиб, дўзах азоблари билан «иқрор» қилдиришган бўлса?»

Аёлнинг кучи нимага етади? Икки кўзига етади! Маржоний, аъзойи-бадани зирқираб, яна бўғилиб-бўғилиб йиғлашга тутинди. Йиғи аралаш овлоқдан, жуда овлоқдан Миржалоловнинг хиёл юмшаган, гўё Маржонийнинг кўз ёшларидан ийган овози қулоғига чалинди:

— Бу йиғи-сизининг фойдаси йўқ, сингилжон! Ундан кўра эрингизнинг қисматини енгиллаштириш йўлларини ўйлайлик. Ўн беш йил беришадиган бўлса ўн йилга, ўн йилни беш йилга, уч йилга келтириш чораларини қидирайлик, жон синглим...

Маржоний йиғидан таққа тўхтади. Хаёлидан: «Бул одам нима деяпти? Ўн беш йил бўлса ўн йилга, ўн йилни беш йилга келтирайлик», дегани нимаси? Қандай келтиради? Бегуноҳ одамни қандай қилиб ўн беш йилга қаматади? Бу қандай кўргулик, яратган эгам?»

Бу саволлар миясидан қуюн тезлигида чарх уриб ўтдию, қандни кўриб авралган ёш боладай, умид билан Миржалоловга қаради. Миржалолов қаршисида оёқларини кериб турар, юзидаги қаҳр аломати яна

илгариги шафқат ва ҳамдардлик билан алмашганди. У нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади. Лекин Маржоной ўзини тийишга сабри етмай:

— Ахир... қайси гуноҳлари учун эрим шўрликни ўн беш йилга кесасизлар? — деб тавалло қилди. — Бегуноҳ у, акажон, ҳаммаси тухмат! Бегуноҳ у!

Миржалолов асабий кулди.

— Жуда қизиқсизлар-да, сиз аёллар! Эҳтимол, ўша вилоят котиби эрингизни йўлдан ургандир, чалғитгандир? Агар билгингиз келса... у ҳам эрингиздан пора олганига иқрор бўлди. Эрта-индин у ҳам қамалади!..

Маржоной, безгак тутгандай дир-дир титраб, бир сиқим бўлиб букчайиб қолди.

— Яна айтаман, синглим, ҳозир бу гаплардан фойда йўқ. Ҳозир эрингизнинг бошига тушган савдони енгиллаштириш йўлларини ахтарайлик. Энди кўп нарса сизга боғлиқ, синглим!

«Менга боғлиқ? Нима қилишим керак? Қўлимдан нима келади менинг?» — Маржонойнинг мияси ровлаб кетди. У харчанд уринмасин, рўпарасида қоққан қозикдай қаққайиб турган бу одамнинг дам қаҳр тулпорига миниб, дам эгардан тушиб гапираётган гапларини ҳеч илғаб ололмасди. Мақсади нима унинг? У нимагадир шама қияпти! Лекин унинг шамасида... байроғига адолат учун кураш шиори ёзилган бу ташкилот мақсадига батамом зид мудҳиш бир нарса бор эдики, Маржоной буни ўйлашга ҳам қўрқарди. Ниҳоят у:

— Акажон! — деб ёлборди. — Гапингиз... мақсадингизга тушгунолмаяпман. Очиқроқ айтинг, акажон!..

— Айтсам... — Миржалолов яна чайналди, пешонасини силаб, нимагадир тунқора хона эшигига бир қараб олди. — Аммо гап ўртамизда қолсин. Оғзингиздан чиққудей бўлса тухмат деб баҳоланади. Тухмат учун эса... жавобгарликка тортиласиз.

Маржоной шоша-пиша бош ирғади:

— Ҳа, ҳа, тушундим, акажон, тушундим...

— Тушунсангиз... бир оз пул керак! Эрингизнинг ишини тўғрилаш учун керак бу пул!

Маржоной юрагидаги ҳайрат ва саросимани аранг босиб, Миржалоловнинг ўзига ўхшаб:

— Қанча? — деди шивирлаб.

— Ҳа, шу... — Миржалолов дудуғланиб, пешонаси-ни ишқади. — Сизнинг муаллима эканингизни ино-батта олиб... кўп эмас... элик минг бўлса етади!

Маржоной қичқириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Миржалолов қути ўчиб яна бояги эшикка қа-ради.

— Нега бақирасиз? Айтдим-ку, оғзингиздан чиқ-масин бу гап деб!

— Элик минг! — деди Маржоной гўё унинг сўзи-ни эшитмагандай. — Ахир қаёқдан оламиз мунча пулни?

— Агар эрингизнинг тақдирига қайғурсангиз — топасиз! Кўрада қўйларинг бор...

— Бор эди. Юзта қўйимиз бор эди. Анов ёнғинда ўлган қўйларнинг ўрнини тўлдираман деб.

Миржалолов бетоқат қўл силтаб:

— Қариндош-уруғларинг бордир ахир? — деб сў-ради.

— Бор. Бироқ элик минг?..

— Анов отларинг-чи? — Маржонойнинг гапини бўлди Миржалолов. — «Волга»га алмашиб олган отла-ринг! «Қалдирғоч» дейсизларми уни?

— Қалдирғоч, — деди Маржоной бўшашиб.

— Сотсаларинг унга камида йигирма минг бери-шади!

— Қалдирғоч... — деди Маржоной мунғайиб. — Ўғлим шўрлик нима қилади? Жонидан ҳам яхши кўра-ди уни ўғлим!

— Жонидан ҳам яхши кўрармиш! — пичинг қилди Миржалолов. — Чамаси сизга эр, ўғлингизга ота эмас, мол-дунё керак экан! Турмуш ўртоғингизнинг қисма-тидан кўра мол-дунё балаңд турар экан сизлар учун!

Маржоной жон ҳолатда:

— Йўқ, йўқ, унақа деманг, акажон! — деб илтижо қилди. — Бойликни ўйлаётганим йўқ мен ўлгур... Шун-чаки...

— Нима шунчаки?

— Шунчаки, — Маржоной оғзи қуриб тамшанди — Сизлар... бегуноҳ бир одамни оқлаш учун пора олиш-ларингиз...

Миржалолов дағ-дағ титраб:

— Йўқол! — деб ўшқирди. — Яхшиликка ёмонлик! Мен сендай тошбағир хотинни умримда биринчи кўри-шим, чиқ кабинетдан!

Маржоной энг сўнгги умиди чил-чил синаётганини сезиб яна «акажон»лашга тушган эди, йўлақда гурс-гурс оёқ товушлари эшитилди-ю эшик шитоб билан очилиб, хонага... Шарановский билан прокурорлик либосида яна бир барваста одам кириб келишди... Шарановский бир Маржонойга, бир Миржалоловга савол назари билан қаради-да, полни ларзон-ларзон қилиб, тунқора хона томон юрди. Маржоной апил-тапил ўрнидан турди.

— Ўртоқ Шарановский!..

Шарановский қайрилиб ҳам қарамади. У жингалак соч бошини баланд кўтарганча виқор билан юриб, тунқора хонага кириб кетди. Миржалолов қаҳр билан Маржонойга қаради.

— Бор, — у қўлини бигиз қилиб ташқари эшикни кўрсатди. — Чиқ бу ердан? Чиқасанми ё милицияга топширайми?

Маржоной куйилиб келган кўз ёшидан ҳеч нарса-ни кўрмай, сармаст одамдай гандираклаб хонадан чиқди.

Х

«Маржонтов» туманида тергов ишларига бошчилик қилаётган Вячеслав Шарановский вилоят марказидан ниҳоятда кўтаринки руҳда, боши осмон бўлиб қайтди. Бунинг бир сабаби жумҳурият миқёсидаги тергов ишларини бошқараётган генерал кеча, вилоят марказида ўтказилган махфий кенгашда Шарановский ва унинг қўл остидаги терговчилар қўллаётган услуб, яъни бирор жиноятчини ҳибсга олишдан олдин унинг жиноятларини исбот қилувчи фактларга суяниш эмас, балки аввал ҳибсга олиб, кейин тергов давомида гуноҳини бўйнига қўйиш услубига юқори баҳо берди, бу услубни адлия фанига қўшилган улкан янгилик деб эълон қилди.

Терговчи ва прокурорлар орасида «генерал» деб ном чиқарган ва алоҳида ваколатларга эга бўлган бу одам гарчи «важоҳатидан ит хуркийдиган»лардан бўлмаса ҳам «ҳақиқат учун жонини ҳам аямайдиган, ҳеч нарса ва ҳеч кимдан қўрқмайдиган, қайтмас ва музаффар курашчи»лардан эди. Мана бир неча йил-дирки, у ўзи шу услубга суяниб, бутун жумҳуриятни

зир титратар, одамларнинг айтишича, вилоят катталари у ёқда турсин, балки жумҳурият раҳбарлари ҳам ундан чўчишар, бу элда аллақачон унинг айтгани-айтган, дегани-деган, хуллас, оғзидан чиққан сўз қонунга айланган эди. Бошда бу ерга келиб иш бошлаганида ўзини камтаргина тутган, «Волга» ва «Жигули»ларда юрган бу одам, кейинги йилларда бронетранспортёр ва ҳатто танкларда юришни одат қилганди.

У кеча ҳам вилоят марказига бронетранспортёрда келди. Элда тобора авж олиб бораётган қама-қамалардан юраклари безиллаб қолган халойиқ вилоят кўчаларидан тариллаб ўтган бу баҳайбат машинани кўрганида сичқоннинг ини минг танга бўлиб, ўзларини дуч келган тешикка уришди. Ватан уруши ҳақидаги кино бўлганда ўзларини томдан ташлайдиган болакайлар эса, «варойиб жонивор» кетидан югуришиб, айюҳаннос солишди, бири уни «танк» деса, бири бронетранспортёр дея баҳслашиб, муштлашишгача боришди.

Махфий кенгаш область партия қўмитасининг кичик залида ўтди. Эшиклар тақа-тақ ёпилди. Раҳбарлардан биронтаси ҳам таклиф қилинмади, тўғрироғи, ўнларча мотоцикллар қуршовида кириб келган бронетранспортёрни кўрганларида улар ўзлари, чамаси, ин-инларига кириб кетишди.

Эгнига ўзига ярашган кулранг костюми ичидан ўқ ўтмас қалқон кийиб олган генерал катта, сермазмун нутқ сўзлади. У жумҳуриятда авж олган порахўрлик, пахта соҳасида йўл қўйилган кўзбўямачилик, қисқаси, чуқур иддиз отган салбий ҳодисалар ва бу ҳодисаларга қарши кураш йўллари ҳақида батафсил маъруза қилди.

— Албатта, — деди генерал ўтирганларга синовчан тикилиб, — биз ўз ишимизни қонун асосида олиб боришимиз даркор. Қонун — ўз номи билан қонун! Лекин биз курашаётган бу юртда давлат киссасига қўл солиб, ватанимизга миллион-миллион зарар етказган юлғичлар, мудҳиш мафияга айланган қаллоблар ва кўзбўямачилар ўз қабиҳ мақсадлари йўлида ҳар қадамда қонунни бузишаётган бўлса-чи? Умуман қонун деган нарса бус-бутун ёдларидан чиқиб, унга туфлаётган бўлсалар-чи? Ва шу йўл билан давлатимиз ва халқимизнинг миллион-миллион пулларини ўмаришиб, мисли кўрилмаган бойлик орттиришган, шоҳона

хаёт кечираётган бўлсалар-чи? Биз бу ҳолда нима қилишимиз керак? Хиёнат йўлига кирган мансабдорнинг қилмишлари ҳақида етарли фактларга эга эмасмиз, яъни, қонун бузилиши мумкин, дея қўл қовуштириб ўтираверамизми ё бирор қатъий йўл-йўриқ қидирамизми?

Генерал шундай деб, залда йиғилганларга синовчан тикилди. Шунда ҳар жой-ҳар жойдан:

— Йўқ, биз эски йўл билан ўғирлик ва кўзбўямачиликка чек қўёлмаймиз,— деган хитоблар эшитилди.

— Бизнинг бўшанглигимиз ва журъатсизлигимизни кўриб, қаллоблар ҳаддидан ошиб кетяпти!

— Қонуннинг ҳар бир сатрига риоя қиламиз десак, давлатнинг яна миллион-миллион пуллари ўша қаллоблар чўнтагига кетади!..

Генерал мамнун бош ирғади.

— Масалан, — деди у ғовур-ғувур босилгач, — сиз билан биз кўриб турибмизки, жуда кўп хўжалик раҳбарлари, партия ва совет ходимлари, айниқса, савдо ташкилотларидаги қаллоблар... нари борса икки юз-икки юз элик сўм маош олганлари ҳолда шундай яшайдиларки, бундай ҳаёт инқилобдан аввалги бойлару беклар у ёқда турсин, ҳатто унча-мунча ҳокимларнинг тушига кирган эмас! Ўзи бек, ўзи хон дейсиз! Уйлари уй эмас, дабдабали қаср! Ўзлари қолиб, фарзандлари ҳам «Жигули»-ю, «Волга»ларда юришади...

Ён-веридан яна боягидай жўр хитоблар янгради:

— Фарзандлари деб қўяқоласизми, невара, звараларигача «Волга» минишади.

Мажлис шу ерга келганда Вячеслав Шарановский ортиқ чидаб туролмай ўрнидан туриб кетди.

Генерал унга алақандай илиқ, оталарча меҳр билан тикилиб:

— Ҳа, Вячеслав? — деб сўради. — Бир нарса демоқчимисан?

— Демоқчиман! — Шарановский севиқли устозининг алоҳида эътибор берганидан болаларча қувониб кетди. — Мен бу кенгашда айтилган барча гапларга тўлиқ қўшиламан. Марказий газеталарда тўғри эътибор қилинаётганидек, бу ўзи шунақа... ичидан чирий бошлаган юрт экан. Баъзиларнинг уйига кирсангиз... битта намати йўқ! Аммо чопонини тинтисангиз пахта-си орасидан юз минг чиқади!

Орқадан кимнингдир журъатсизгина ожиз овози эшитилди:

— Жудаям унчалик эмас, ўртоқ Шарановский!

Шарановский овоз келган томонга кескин бурилиб қаради. Кичкина залнинг энг охирида беш-олтита маҳаллий элат вакиллари кўзга ташланар, улар энг орқада аллақандай қисиниб, гўё шерлар даврасига тушиб қолган қуёнлардай қимтиниб ўтиришар, олазарақ кўзларида гуноҳкорларча ифода шундоқ акс этиб турарди. Шарановский узунчоқ чиройли юзига қон қуйилди.

— Мен ўз кўзим билан кўрган нарсаларим ҳақида гапиряпман! Сўзимда ҳеч бир муболага йўқ. Керак бўлса жавоб бераман! — У буюк ҳақиқатни кашф этгандек, виқор билан ўрнига ўтирди.

Шарановскийнинг дарғазаб бўлиши бежиз эмас, ҳозир нима деган бўлса — бунинг ҳаммасини у чуқур эътиқодига суяниб гапирганди.

Вячеслав Шарановский бу ерга келишдан аввал Россиянинг энг шимолий вилоятларида ишларди. У генерал билан ўша ерда танишган. Гарчи у маҳалда генерал ҳали бунақа доврўқ қозонмаган, аммо қаттиққўл, деб ном чиқара бошлаган, Шарановский эса ҳақиқий прокурор шундай бўлиши керак, деган эътиқодда эди. Шу боисдан генералнинг эътиборига сазовор бўлиб, вилоят прокуратурасига таклиф қилинганди.

Шундан бери генерал уни кўз остига олиб қўйган, ҳатто марказга кўтарилиб доврўқ қозонганидан кейин ҳам эсидан чиқармаган эди. Эсидан чиқармаган эканки, икки юз кишидан иборат терговчилар гуруҳини тузиб, бу жумҳуриятта десант ташлаганида, Вячеслав Шарановскийни ҳам ўз қўшинига таклиф этди, ҳозир текширув кетаётган райондаги терговчилар гуруҳига раҳбар қилиб тайинлади.

Шарановский шаҳаргача келиб, ундаги райком, ижроқўм, универмаг, ресторан ва техникум биноларини, асфальт кўчаларни кўриптики, аламли бир ўй кеча-ю кундуз унга ором бермайди: «Нега булар бундай талтайиб кетишган? Негача буларда ҳамма нарса бор? Негача бизда йўқ? Негача бизнинг аҳволимиз бунча хароб? Бунинг акси бўлиши керак-ку аслида?»

Кейинчалик, Миржалолов билан яқинлашиб, шанба ва дам олиш кунлари колхоз ва совхозларга бориб маишат қилишга одатлангандан кейин, Шарановский-

нинг миясини бетиним пармалаган бу аламли ўйлар бешбаттар авж олди.

Одатда бу ўтиришлар энг катта, энг бадавлат хўжаликларнинг энг хилват, энг гўзал жойларида, серсоя боғларида, ховуз бўйларига қурилган шоҳона шийпонларда ўтарди. Бу ўтиришларда хўжалик раҳбарлари, бош ҳисобчи, бош агрономлар ёш болалардай чопқиллашиб хизмат қилишар, олий нав шароблар дарёдай оқар, дастурхонга бўрдоқи гўшtidан пиширилган оқ шўрва, қулинг ўргилсин палов ва жигар кабоблар тортиларди. Аввал бошда бу шоҳона ўтиришлар ҳам Шарановскийнинг кўзига ёмон кўриниб юрди, аммо сал ўтмай кўника бошлади, фақат зиёфатлар эмас, зиёфат орқасидан кийдириладиган зарбоф тўнлар, қимматбаҳо совға-саломларга ҳам ўрганиб кетди. Лекин энг баҳаво, энг кўркам боғларда маишат қилган пайтларида ҳам унинг хаёлидан ўша аламли ўй, юрагига бигиздай қадалувчи ўша савол кўтарилмас эди: «Нега булар бунчалик ошиб-тошиб кетган? Нега бизникиларнинг аҳволи бунчалик хароб?»

Рост, гулгун ўтиришлар бўладиган бу кўркам боғларга етгунча Шарановский тушган машина ўнларча кўримсиз қишлоқлар, қийшайиб қолган, тиргак қуйилиб, аранг турган ғариб кулбалар, қинғир-қийшиқ тор кўчалардан ўтарди. У жазирама иссиқда кетмон чопаётган қариялар, кетмонларининг оғирлигидан икки букилган қиз-жувонлар, бўйи гўза бўйига етар-етмас ногирон болаларни ҳам кўрар, лекин улар эсида қолмас, «даҳшатли меҳнат-ку бу» деган фикр хаёлига ҳам кириб чиқмас эди.

Кеча ҳам унинг эсига ўша «сарсон бош»лар тушди, салқин ҳовузлар, дарё бўлиб оққан коньяк ва жигар кабоблар хаёлида жонланди-ю, ўйлаган ўйларини мардона айта олгандан мамнун бўлиб, жойига ўтирди.

Вячеслав Шарановскийнинг оташин нутқидан кейин залда ғала-ғовур кўтарилган эди, генерал бепишанд, бетоқат қўл силтаб, уни босди.

— Биз бу ерда шўрлик чўпон-чўлиқ, қашшоқ деҳқонлар ҳақида гапираётганимиз йўқ, — деди у «генерал» деган номига муносиб бир қатъият билан. — Демокчиманки, баъзан вазиятга қараб иш юритмоқ лозим. Ҳадеб ҳадиксираб қонунга қарайверсак анов... катта қашқирларни қопқонга қандай туширамиз?

Генерал шундай деб, қаттиққўликнинг энг яхши намунаси сифатида Вячеслав Шарановский гуруҳи тутган йўлни яна бир қўллаб кетди.

— На чора? — деди генерал, овози хиёл маъюс тортиб. — Албатта, бирор фуқарони жавобгарликка тортишдан аввал унинг жиноятларини фош этувчи фактлар тўплаш лозим. Бу, биз адолат посбонлари учун оддий ҳалқа, албатта. Лекин баъзан шундай вазиятга дуч келасизки, жиноятчини дарҳол қамоққа олиб, гуноҳларини тергов давомида исботлашга тўғри келади. Мана, масалан, Вячеслав Шарановский. У бу услуга суяниб жуда катта натижага эришдики, унинг бу тажрибасидан кенг фойдаланмоқ зарур!..

Бутун бир жумҳуриятни ларзага солаётган машҳур генералнинг мақтовидан қанот ёзмай бўладими? Вячеслав Шарановский ўз маконига шу қанотда учиб келди-ю, Миржалоловнинг додираб-дудуғланиб берган «рапорти»га кулоқ ҳам солмади.

— Кейин... кейин гаплашамиз бу гапларни! — деди у мастона жилмайиб. — Ҳозир ҳамма ходимларни йиғинг. Мажлис эмас, зиёфат ташкил қилинг! Гап бор.

— Ресторангами? — деди Миржалолов енгил тортиб.

— Йўқ. Ресторан директорининг ўзини чақириб, топшириқ беринг. Шу бинода... биринчи котибнинг хонасига дастурхон ёзсин! Айтиб қўйинг: дастурхон жойида бўлсин! Омборида яшириб қўйган нимаики яхши нарса бўлса — ҳаммасини чиқарсин! Коньяклар... фақат арман коньякларидан бўлсин!

Миржалолов аскарчасига роз туриб, қўлларини кўксига қўйди:

— Бугун жаа... кайфингиз чов. Яхши гап бўлганми дейман, Вячеслав Александрович?

— Бўлганда қандоқ! Ювадиган гап! Яхши йигитсан-у, аммо мана шу... қўлларингни кўкракларингга қўйиб гаплашиш одатларингни қачон қўясанлар? Қулик давридан қолган одат бу!

— Хўп, хўп. Бу гапингизни инобатга оламиз. Вячеслав Александрович!

— Боринг! Буйруқни бажаринг!

Бир соат ҳам ўтмадики, район партия қўмитаси биринчи котибининг танобий хонаси чинакам зиёфатхонага айланди. Шундоқ райком биқинидаги ресторан

ходимлари турнақатор бўлишиб, оёқлари ерга тегмай хизмат қилишди: тоғора-тоғора гўшт, сомса, арман коньякларини қўлдан-қўлга бериб ташишди, столларни гуллар билан безатишди.

Соат саккизда ҳаммаси бир хил кўкимтир либос, оҳори тўкилмаган оқ кўйлак кийиб, гулдор галстукларни тақиб олган, қора туфлилари сақичдай ялтираган адолат посбонлари — Шарановский группасида улар йигирмадан ошарди — биринчи котиб қабулхонасида жамулжам бўлишди. Куни кеча вилоят марказида бўлиб ўтган махфий кенгаш ва бу кенгашда Шарановский бошлиқ терговчилар гуруҳига берилган юксак баҳо алақачон етиб келган, устига-устак, ичкарида уларни ажойиб зиёфат кутарди. Шу боисдан қабулхонада кўтаринки руҳ ҳоким, ҳамманинг лабида кулги, кўзлари мамнун порларди.

Шарановский қабулхонага роппа-роса соат саккизда кириб келди. У ёлғиз эмас, ёнида ўзидай хушқад, хушсурат ёрдамчиси, Галя деган кўҳликкина ёш котибаси ва Миржалолов бор эди. Ҳамманинг орзи қулоғида, фақат Миржалолов нимадандир безовталаниб, ичкарига мўралаб қўйди.

Оҳори тўкилмаган оқ кўйлак устидан янги кулранг костюм-шим кийган (у кийимда ҳам севимли генералига тақлид қиларди) чехрасида камтарин табассум, ҳозир у нозир бўлганларнинг шодон олқишлари остида рўпарасидаги қўш тавақали эшикни ланг очди, очди-ю, дастурхондан мамнун бўлиб, ёнидаги Миржалоловга ўтирилиб қаради:

— Молодец, Миржалолов! Ишончимни оқлабсан бу сафар. — Шарановский бошқарган йигирмадан ортиқ адолат посбонлари орасида руслардан ташқари беш-олтита кавказликлар, яҳудийлар, бир нечта ўзбек ва ҳатто битта бошқирд ҳам бор эди. Руслар вазмин ва салобатли, ўзбеклар алақандай тортинчоқ, журъатсиз, кавказликлар эса аксинча бу ернинг асл хўжайинларидек манман, сергап, сершовқин, сервиқор эдилар...

Президиум столининг ўртасидан жой олган Шарановский ўрнидан турди, туриши билан кулги ва хазила-мутойибалар аста-секин тинди.

Шарановский, авваламбор, бу камтарин ўлтиришда ҳозир бўлганларга адолат йўлига ўзини бағишлаган

довюрак генералнинг оташин саломини етказди. Қар-
саклар билан қарши олинган бу хушхабардан сўнг
Шарановский бирдан жиддийлашиб кенгаш тўғрисида
батафсил ахборот берди. Кенгашда унинг қўл остида
ишлаётган терговчилар гуруҳига, хусусан, улар қўлла-
ётган услубга, яъни жиноятчиларни қўлга олишдан ав-
вал фактлар тўплаш билан бир қаторда, шубҳали қал-
лобларни аввал ҳибс қилиб, кейин тергов давомида
қилмишларига икром қилдириш услубига юксак баҳо
берилганини алоҳида уқдириб ўтди. Шарановский бу
ҳақда қувончини ичига яшира олмай, мамнуният би-
лан гапираркан, ўнг томондан жимгина ерга тикилиб
ўтирган муовини Михаил Доронинга бир неча бор
ғолибона қараб қўйди. Ёш бўлса ҳам жуда қайсар
Михаил Доронин бу масалада Шарановский тутган
йўлга кўпдан бери қатъий эътироз билдириб келарди.

Гарчи кўзи ерда бўлса ҳам, Шарановскийнинг ғоли-
бона қарашларини сезиб ўтирган Михаил Доронин
асабий йўталиб қўйди. Унинг рангпар юзи лоларанг
тус олди. Ёш, қайсар, ўзига ишонган одам, бошқа ва-
зиятда эҳтимол, бу масалада ўз фикрини дангал айтар
ёки ораларидаги нифоққа лампамой қуймаслик учун,
шартта туриб зиёфатдан чиқиб кетарди. Ҳозир эса...
биринчидан, жанжалнинг ўрни эмас, иккинчидан,
тўғриси айтганда, ўзи ҳам генералдан пича ҳадик-
сирарди.

Зиёфат бошланди. Биринчи қадаҳ албатта, совет
тергов соҳасида янги саҳифа очган, жамиятда иддиэ
отган мудҳиш ҳодисаларга қақшатқич зарба бераёт-
ган, ҳар хил қаллоблар, юлғичлар, корчалонлар, чи-
риб-бижғиб кетган порахўрларнинг пайини қирқаёт-
ган адолат посбони — генерал учун кўтарилди. Ик-
кинчи қадаҳни эса буюк устоз ишини жорий этишда
ҳаммага намуна кўрсатаётган Вячеслав Шарановский-
нинг муваффақиятлари учун ичилди. Кейин бу ишда
чинакам жонбозлик кўрсатаётган терговчилар учун,
ниҳоят, қилаётган хизматлари унча кўзга ташланмаса-
да, ўз камтарин меҳнатлари билан умумий ишга катта
ҳисса қўшаётган котибалар, хуш муомалалари, ширин
лутфлари, ҳусн-жамоллари билан уларнинг оғир, ха-
тарли ҳаётларини безаб келаётган гўзал қиз-жувон-
лар шаънига алёрлар айтилди. Қадаҳларда кўпирган
шароблар ва шаънларига айтилган алёрлардан яйраб-

яшнаб кетган киз-жувонлар, биринчи бўлиб даврага чиқишди ва эркакларни рақсга таклиф қилишди. Рақсни, ёш ва энг чиройли котиба Галяхон бошлаб берди. У полни тешиб юборгудек депсинганича, ёқимтой нозу карашма билан қилпилаб бориб, Шарановскийни даврага тортди...

Шундан кейин нима бўлди, Шарановскийнинг ёдида йўқ ҳисоб, Галя уни ўз хонасига бошладими, ё Шарановский ўзи уни ётоғига таклиф қилдими, мутлақо эсида йўқ. Чамаси унинг хонасига боришган бўлса керак, чунки эрталаб уйғонса... ўз ётоғида ётарди. Афтидан тепада бошланган зиёфат унинг хонасида давом этган: Шарановский ётган диван ёнидаги хонтахтада чала-чулпа ейилган бир товоқ қовурдоқ, ярим-ялчи ичилган бир-икки шиша коньяк, лаган-лаган мевачева, очилган ва очилмаган «Боржоми», «Есентуки», «Тошкент» сувлари солинган шишалар аскардай саф тортган.

Боши тарс ёрилиб кетаётган Шарановский лоҳасликдан қутулиш умидида бир пиёла коньякни нафас олмай сипқорди-да, газাগига тоқати бўлмай, яна бошини ёстиққа ташлади.

Коньяк томоғини ёндириб ўтди, салдан кейин гўё томирларига сеҳрли малҳам қуйилгандай, мияси равшанлашиб, кўнгил озишлари тўхтади.

Шарановский ёстиғи тагидан қўл соатини олди: вой-бў, соат ўн иккидан ошибди!..

У ўрнидан туриб, энди кийина бошлаган эди, эшик очилиб, кеча рақсга тушавериб, ҳолдан тойдирган ёш котибаси Галя кирди ва салом бериб, қиқирлаб кулди:

— Айиқ бўп кетинг-э, Вячеслав Александрович. Одам деган ҳам шунақа ухлайдими?

Шарановский шўхлиги тутиб Галянинг бўлиқ думбасини шапатилади:

— Кечаси сен билан олишавериб ҳолдан тойгандирманки, қотиб қопман.

Ўйинқароқ Галя қаҳ-қаҳ отиб кулди...

— Кошкийди олишган бўлсангиз? Ётоғингизга кирмасдан туриб, учиб қолдингиз-ку, ўртоқ прокурор!

Шарановский қулочини кенг очди:

— Ке бўлмаса бу хатони тузатайлик!

— Жиннилик қилманг! Одамлар кутяпти сизни. — Галя шундай деб, деразага тутилган дарпарданинг по-

пукли боғичини тортди: дарпарда «шар» этиб очилди. Осмондан қуйилган бир тоғора нур хонани чароғон қилиб, Шарановскийнинг кўзларини қамаштириб юборди.

Аёллардай жони қаттиқ жонзот йўқ экан! Балоям урмапти бу ўйинқароқ шўх қизга! Гўё бир қултум ҳам шароб ичмаган, гўё рақсга тушавериб Шарановскийни ҳолдан тойдирмаган! Кечагидан ҳам очилиб, қилпилаб турибди. Унинг нафас олишлари, бўялган кўзларини сал сузиб эркаланиб туришлари Шарановскийнинг ҳирсини кўзғади-ю, котибасининг «одамлар кутяпти» деган сўзлари эсига тушиб, энсаси қотди:

— Одамлар кутяпти дедингми? Қанақа одамлар?

— Кечирасиз. Одамлар эмас, битта одам!

— Бугун қабул куни эмас-ку?.. Бу одамга ким рухсат берди киришга?

— Муовинингиз... Доронин!

— Доронин?

Шарановский муовинининг номини эшитиши билан беихтиёр афт-башараси бужмайиб кетди. Шарановский гуруҳига яқиндагина қўшилган бу ёш, аммо ўлгудек қайсар терговчи, биринчи кунданоқ унинг иш услубига қатъий эътироз билдира бошлади. Айниқса, анов «Маржонтов» совхозининг директорини қамашда кўп қаршилик кўрсатди. Шунинг учун ҳам кечаги зиёфатда Шарановский генералнинг гапларини жўрттага такрор-такрор қайтарди, такрорлар экан, Дорониннинг кўзларидан кўзини узмади. Лекин шундай қилса ҳам ўзига бино қўйган бу олифта бўш келмади (у прокуратурадан эмас, ҳаммани назорат қилувчи нозик ташкилотдан келган, акс ҳолда Шарановский уни аллақачон ҳайдаб юборган бўларди), Шарановский нутқини тугатар-тугатмасданоқ зиёфатни намойишкорона тарк этди.

Шарановский буни эслади-ю энсаси қотиб:

— Доронин рухсат берган бўлса, ўзи қабул қилсин у одамни! — деди тутакиб. Галя пешонасига шалолатай қуйилган тилларанг сочларини назокат билан орқасига ташлади.

— У одам кўнмаяпти! Доронин билан эмас, фақат сиз билан гаплашармиш, Вячеслав Александрович!

Шарановскийнинг лабларидаги табассум аста сўнди, гўё бу гапларга котибаси айбдордай, қовоғини уйди.

— Қанақа одам эканки, прокуратурага бўйсунмайдиган?

— Қахрамон! — деди Галя. — Ҳаммаёғи орден-медал! Костюмининг этагигача оқинчоқ-тақинчоқ!

— Биламиз унақа қахрамонларни! Ўғрилиқ ҳисобига юлдуз таққан кўзбўямачилардан биридирда! Хўп! Нима масалада кепти? Суриштириб билдиларингми?

— Билдик. Ҳалиги... «Маржонтов» совхозининг директори бор-ку — Сувонқулов! Ушанинг иши бўйича...

«Доронининг иши! Жўрттага қиялпти бу ишларни! Аблах!» — Асабий одимлаб дераза олдига борди, вужудини чулғаб олган титроқ билан олишиб, бино олдидаги кенг, аммо қаровсиз майдонга, сувсиз, ўлик фонтанга тикилиб турди. Ҳар кунгидек, майдон оломонга тўляпти. Яна ҳар кунги йиғи-сиғи, арз-дод бошланяпти. Қўлларида тўрва, елкаларига хуржун осиб олган бу ипринди-сипринди одамлар доим унинг жинини кўзғар эди! Ҳозир ҳам шундай бўлди-ю, Шарановский шартта орқасига қайтиб диванга чўқди.

Сўнги бир йил давомида у шахсан тергов қилаётган, ўзи кўзғаган йигирмадан ортиқ ишнинг ичида энг оғири, энг асаббузари мана шу... Суюн Сувонқуловнинг иши бўлди. Тўғриси айтганда, бошда Суюн Сувонқулов устидан тушган бир-иккита юмалоқ хатлар, ёнғинда қолган қўйлар ҳақидаги гаплар уни кўп ҳам қизиқтирмаган эди. У кўпроқ устози генерал йўлидан бориб, осилгандан кейин катта дорга осилиш пайида эди, чунки, шундагина доврўқ чиқаришига амин эди. Шу ниятда у бу ерга келиши биланоқ вилоят катталари, хусусан биринчи котиб Жамол Нажмиддинов ҳақида маълумот тўплай бошлаган эди. Бахти бор экан, ниятини худо ўзи қўллади. Усиз ҳам атрофида гап айланиб қолган Суюн бургут ҳақида: «У директор бўлиш учун Нажмиддиновга катта пора берган!» деган устма-уст хат тушди-ю Шарановский муовинининг: «Бу гапларни аввал секин текшириб кўрайлик», деган гапига қарамасдан Сувонқуловни шартта қамади. Нажмиддиновни эса, ҳибсга олишга журъат этмади-ю, аммо зимдан иш кўзғади...

Ростини айтганда, Шарановский Суюн Сувонқуловни (одамлар уни «бургут» дейишар экан, унга қол-

са «шер» дейишмайди!) бир-икки кунда шундоқ синдираман, синдирмоқ тутул оёғим тагида эмаклаб юрадиган қиламан, деб ўйлаган эди! Аммо бир қарашда вазмингина, ёввошгина кўринган бу йигит ўзбекнинг эшшагидан ҳам қайсар чиқди!

Шарановский уни минг кўйга солиб кўрди. Биринчи кунлари бир маҳаллар молхона бўлган кана тўла ертўлада ушлаб, кунига бир коса сув, битта арпа нон билан боқтирди. Авраб ҳам кўрди, пўписа қилиб ҳам. Лекин синдирмоқ у ёқда турсин, ҳозирча бир оғиз гап ололмади! Доронин, чамаси, бунга хурсанд! Йўқ, Доронин нима демасин, Шарановский уни синдиради! Керак бўлса, ҳозиргидан бешбаттар кўйларга солади, керак бўлса, отасини ҳам пичоқлашдан қайтмайдиган киссавурлар, қиморбозлар, каллакесарлар орасига ташлайди. Кеча у Миржалоловга Бургутнинг хотинини чақириб, элик минг сўрашни топширди.

Шарановский кимни қоп деса, қопадиган, бос деса босадиган бу эшакмия Миржалолов, унинг нияти пул эмас, батамом бошқа нарса эканини ўйлаб ҳам ўтирмай енг шимариб ишга киришиб кетди.

Ҳақиқатан, Шарановский учун элик минг сўм — пул ҳам эмас! Қизиқ халқ бўлар экан бу ўзбеклар. Булар ҳаммаси ўғри деса хафа бўлишади-ю... Шарановский қайси колхоз, қайси совхоз, қайси жойга бормасин, киссаси пулга тўлиб қайтади. Ким, қачон чўнтагига солди бу пулни — ўзиям билмай қолади. Шу боисдан у сўнги пайтларда меҳмонга дипломат кўтариб борадиган бўлди. Дипломати боришда бўш бўлади-ю, қайтиб келиб очса... даста-даста пул! Ҳозир йиғилган пули миллионга яқинлашиб қолди, ярмини генералга бергандаям... ўзига ярим миллион қолади! Ярим миллион турганда элик минг пул бўптими? Пул эмас, сариқ чақа! Шарановскийнинг нияти батамом бошқа! Мақсади, Бургутнинг хотини кўнса, пул, яъни пора бераётганда шартта босиш! Керак бўлса, анов эшакмия Миржалоловни ҳам қўшиб, пора олаётган қўларини шартта кишанлаш. Ана унда Нажмиддинов устидан кўзғалган иш ҳам жадаллашади. Ахир Москов терговчиларига элик минг сўм таклиф қилган Суюн бургут Нажмиддиновга миллион сўм берган бўлиши мумкинмиди?! Мумкин! Бу эса Шарановскийнинг обрўсини Иттифоқ миқёсига олиб чиқар эди.

Агар Шарановскийнинг бу нияти иш бермаса — охирги чора қолади. Шарановский яхши билади: камоққа олинган маҳбуслар орасида шундай қайсарлари борки, улар ҳар қандай тазйиққа бардош берадилар, аммо битта нарсага — хотинларининг қамалишига дош беролмайдилар! Ҳатто Сувонқуловга ўхшаган энг қайсарлари ҳам ўша куниёқ гуноҳларини тан олиб, терговчилар истаган ҳужжатга қўл қўйиб беришади.

Миржалоловнинг айтишича, Бургутнинг хотини гапига кирмапти! Жуда соз! Эр-хотин ўзларидан кўришсин. Шарановский охирги чорани кўришга мажбур бўлади!

Шарановский кеча зиёфатдан кейин Миржалоловнинг таъзирини бериб, она сутини оғзидан келтирди. Аммо ўзиям асаби бузилиб, уст-устига ичди. Учиб қолишининг боиси ҳам шунда. Чунки... биринчи йўл, ҳарқалай, бехатарроқ, осонроқ йўл эди! Аммо... тўхта! Эҳтимол бу чолнинг келиши бежиз эмасдир! Эҳтимол кеча Бургутнинг хотини қайтиб боргач, қариндош-уруғлари маслаҳатлашиб, Миржалоловнинг шартини қабул қилишгандир. Эҳтимол шуни айтгани келгандир бу мўйсафид. Эҳтимол у Доронин билан эмас, Шарановскийнинг ўзи билан юзма-юз гаплашмоқчи бўлаётгани ҳам шундандир. Акс ҳолда... дардини Доронинга айтиб қўя қолмасмиди?..

Шарановский ногоҳон миясида ярқ этган бу фикрдан кўнгли сув ичгандай ёришиб, ўрнидан туриб кетди-ю Галянинг елкасига шалоладай қўйилган сочларини тўзғитиб, эркалади:

— Жа ширин забон бўп кетдинг-да, сен пучуқ! Таслим қилдинг яхши гап билан. Бор, айт қаҳрамонингга! Ҳозир чиқади де, мени!

XI

Ветеран Маржонойни қанчалик яхши кўришини энди билди. Шаҳардан кеч қайтган Маржоной дам кўзига ёш олиб, дам бўғзига келган фарёд билан олишиб, гапириб берганида, чол ҳам ўзини тутолмади. Маржоной билан Бибисорага тасалли беришга мадори етмай узоқ вақт гунг бўлиб қолди. Лекин Маржоной сал ўпкасини босиб, Бургутни озод қилиш учун эллик

минг пора сўраганларини айтганида Ветеран бирдан ҳушёр тортди:

— Нима-нима? Эллик минг пора? Ким айтди буни? Ўша, Москвадан келган прокурорларми?

— Йўқ, ўзимизни ўзбек. Шарановскийнинг ёрдам-чиси. Улар бирга келиб тинтув қилишганди уйимизни!

— Оқ қарға, қора қарға — бари бир қарға, — деди Бибисора момо.

— Шошма, мсмо, шошма! Исми шарифи нима, пора сўраган бу корчалонни биласанми?

— Исмини билмайман-у, фамилияси Миржалолов.

Ветеран, кителининг ён чўнтагидан муқоваси сарғайиб кетган қалин дафтарчасини олиб, қалтироқ қўллари билан алланималарни ёзаркан:

— Кучинг фақат икки кўзингга етганидан фойда йўқ, болам! — деб Маржонойни койиди. — Ветеран бобонг ўлгани йўқ ҳали. Бобонг тирик экан, тагига етади бу қинғир ишларнинг! Асло бўшашма, қизгинам!

Маржоной алам билан тебранди:

— Улар тан олишармиди пора сўраганларини, бобожон?

— Тан олишадими, йўқми, у ёғини бобонгга қўйиб бер, болам! — Ветеран шундай деб ўрнидан туриб, меҳмонхонага ўтди, ўзини диванга ташлаб узоқ хаёлга толди. Маржонойнинг айтгани, куёви Бургутни ҳибсдан чиқариш учун эллик минг сўради, деган гапи, ҳарчанд уринмасин, сира ақлига сиғмасди. Бу мудҳиш гапни бу ердаги эски қаллоблар айтишса ҳам майли, ветеран бунга ажабланмас эди, аммо Масковдан пора-хўрликка қарши курашиб, ҳақиқат ўрнатамиз деб келган адолат посбонларининг бундай шарт қўйишлари... йўқ. Ветеран ҳамма нарсага тоқат қилса қилади-ку, бундай фириб, бундай малъунликка тоқат қилолмайди!

Ветеран котиблик давридан қолган катта чарм папкасини очди. Папка тўла жангир-жунгир орден-медал эди! Ветеран, гарчи янги костюми бўлса ҳам, урушдан қолган, рангини ажратиб бўлмайдиган эски кителени олиб, ҳаммасини битта-битта тақиб чиқди. Энг юқорисига Олтин юлдузни — бу юлдузни у Днепр дарёсини кечиб ўтишда кўрсатган қаҳрамонлиги учун олганди — қадади, унинг тагига қўш Ленин ордени,

битта жанговар Қизил Байроқ ва битта Меҳнат Қизил Байроқ орденларини, уларнинг остига Биринчи ва Иккинчи даражали Улуғ Ватан уруши, Қизил Юлдуз орденлари ва ўн чоғли ҳар хил медалларни қадади, эринмай, шошмай, ихлос билан битта-битта қадаб чиқди. Ҳар бир орден, ҳар бир медални қадаркан, уларни олишда кўрсатган жанговар ишлари, салкам қирқ йил тинчлик замонида қилган хизматлари эсига тушиб, гоҳ аллақандай жўшқин эсдаликлардан дили равшан тортиб, гоҳ нимагадир хўрлиги келиб, ўксиб олди. Кимдан ҳам яширади? Сўнгги йилларда кўплар, айтиқса, ёшлар орден, медалларни тақиб олган кексаларни кўрса бурунларини жийирадиган, ошкора масхара қиладиган бўлишди. Агар кексалар дўкон-пўкондан бирор нарса олмоқчи бўлса, гарчи ҳаммаёққа «инвалидлар ва Ватан уруши иштирокчилари навбатсиз олишади» деб ёзиб қўйилган бўлса ҳам, уларни навбатсиз қўйишмайдиган, ҳатто «Ватан уруши иштирокчилари аллақачон у дунёда юрипти, сен ҳалиям бу дунёда ивирсиб юрибсанми», дея ҳақорат қилиш одатини чиқаришган эди. Шу боисдан Ветеран бирор дўконда навбат турган одамларни кўрса, гарчи у ерда текинга олтин улашилаётган бўлса-да, ёнига йўламайдиган бўлди. На чора, давр ўзгарди, Ветеранга ўхшаган минглаб қариялар мана шунақа шафқатсиз, меҳрмурувватсиз бир замонга қолишди.

Ветеран кейинги пайтларда бундай гаплардан кўп ҳам ранжимайдиган бўлиб, уларга кўникиб ҳам қолганди. Бирор мактаб-пактабга чақириб қолишса, орден-медалларни кўриб, лол қоладиган чурвақаларга ўзи билганича яхши гапларни айтар, гул-пул беришса, уларни опкелиб, Бибисора момога берар, чақиришмас... унга ҳам ранжимас, шўрлик момо олдига нима қўйса шуни еб, бирда ёзса, бирда узоқ муддат эсидан чиқиб кетадиган «кундалиги»ни биттан бўлиб, ўзини овутиб тинчгина юрарди. Аммо энди... йўқ, эндиликда бу ноҳақликларга тоқат қилиб бўлмайди. Пичоқ суякка бориб тақалди. Вожабо: ахир тўрт йил урушда этик билан сув кечиб, қаҳратон қиш кунлари белбоғдан қор кечиб жанг қилганларида, душман ўқидан вужуди илма-тешик бўлиб, жон олиб, жон берган мавридларда, бир кун келиб мана шу аҳволга тушаман деб ўйлаганмиди? Юртнинг битта гугуртига, қўраси-

нинг битта кўзисига кўз олайтирмаган куёвим ноҳақ камалиб, кексалиқда топган меҳрибон, оқ кўнгиш, соддадил ҳалолимнинг фарёдини эшитаман. Суюкли қизим ва неварамнинг изтиробларига гувоҳ бўлман, деган ўй хаёлига кириб чиққанмиди? Салкам саксон йил умр кўрган бўлса, унинг олтмиш йили шу Шўро ҳукуматининг хизматида ўтди! Аммо мана, қариган чоғида, кўзидан нури, белидан қуввати кетган бир маҳалда, қилган шунча хизматлари эвазига қайтган яхшилик шу бўлдимми? Келиб-келиб энди, инқилоб бўлганига етмиш йил ўтгандан кейин, Шўро ҳукумати ўзига қулдай хизмат қилган садоқати зоҳир бир фарзандининг гапи, кафолати, далилларини инobatта олмаса? Унинг гапи қолиб, порахўрликни фош қилиш ниятида Марказдан келган ўша устаси фаранг порахўрларга инонса бу ҳукумат? Бу аҳволда келгусида кимга таяниб, кимга суйнади бу раҳбарлар?

Йўқ, Ветеран бундай ёвуз ишларга лоқайд қараб туролмайди. У нопоклик, ноҳалолликка қарши ҳамшиша курашиб келган, энди ҳам курашади.

Ветеран шу гўхтамга келди-да, барвақтроқ туриш азмида эртaroқ ётди. Лекин қани энди кўзига уйқу келса-чи? Миясини бурғидай пармалаган бу нохуш, беҳаловат ўйлар чангалидан қани қутила олса-чи.

У гоҳ эртага прокурорларга айтадиган гапларини ўйлар, хаёлан улар билан баҳсга тушар, гоҳ, аксинча, жумҳуриятда бошланган ва тобора авж олиб бораётган қама-қамаларни, ҳозиргина қизи Маржонойдан эшитган мудҳиш гапларни эслар, шунда юрагида вулқондай қайнаган исёнкор туйғулар аллақандай шубҳа ва ишончсизлик билан алмашарди. Бу ҳақда ўйларкан, негадир марҳум раҳбар эсига қайта-қайта тушарди...

Йўқ, Ветеран баъзиларга ўхшаб, марҳум хўжайинни ҳеч қачон фаришта деб ҳисоблаган эмас.

У марҳумдан кўп яхшиликлар ҳам кўрган, қаҳрига учраган даврлари ҳам бўлган. Катта хизматларини ҳам тан олади. Аммо хатоларини ҳам билади. Айниқса, пахтачилик соҳасида олиб борган сиёсатини, гарчи ошкора айтолмаган бўлса ҳам, ҳеч қачон дилдан қўллаб-қувватлаган эмас. Мана, ахийри бошига етган нарса ҳам шу пахта бўлди бу катта одамнинг!

Майли! Ўлган одамни ёмонламоқ — гуноҳи азим! Фақат калтабин одамларгина тош отади марҳумларга!

Ветеран эса... ораларидан қанчадан-қанча яхши-ёмон гаплар ўтган бўлмасин, марҳумнинг вафотидан кейин, сал ўтмай, унинг жасадини қабридан чиқариб ташлаш ҳақидаги фармонни ўқиб, титраб кетди! Уни ҳаммадан кўп ларзага солган нарса шу бўлдики, инсон деган номга номуносиб бу ишга собиқ хўжайиннинг энг яқин шогирдлари ташаббускор бўлишди! Ўлсам ишимни давом эттиришади, юзимни ерга қаратишмайди, деган, инонган сафдошлари қўли билан қилинди бу иш!

Ветераннинг назарида, Сталин ўлгандан кейин унинг бошига мағзава тўкиш нақадар тубанлик бўлса, марҳумнинг гўрини жойидан кўчириш ҳам, худди шундай виждонга хилоф иш бўлди. Шу боисдан у жаҳл устида раҳматликнинг жойини эгаллаган шогирдлари ва «садоқати зоҳир» дўстарига бир-иккита аччиқ хат ёзди. У хатларига жавоб ололмади, аммо «саломларини» одамлар унга етказишди. Бу саломлардан кўрққулик эди! Мана ҳозир ҳам Ветеран қоронғи уй — меҳмонхонада шифтга тикилиб, ўз ёғига ўзи қовурилиб ётаркан, бошига тушган бу кўргулик билан ўша мактублари орасида мудҳиш бир алоқа бордек туюлиб, бир лаҳза юраги увишиб кетди.

...Ветеран кирганда Вячеслав Шарановский бир кучоқ чиройли гулдаста қўйилган (Галя ҳар куни эрта-лаб гулларни янгилаб турарди) катта ёзув столи атрофида қўлини орқасига қилиб, асабий айланиб юрарди.

Маржонийнинг кечаги гапларидан кейин Ветераннинг тасавурида Шарановский важоҳатидан от ҳуркигулик, юзидан заҳар томиб турган бир жаллод бўлиб туюлган эди. Йўқ, унинг рўпарасида чехраси тиниқ, қалин малла сочларини силлиқ тараган, эгнига оҳори тўкилмаган оқ кўйлак кийиб, бўйнига гулдор қизил галстук тақиб олган, новчагина, бўй-баста келишган бир одам, тўғрироғи, хушбичим бир йигит турарди!..

Юришда давом ётаркан, Шарановский Ветеранга ер остидан бир қараб қўйди-да, бегазаб, бироқ совуқроқ товушда:

— Хўш, хизмат? — деб сўради.

Унинг совуқ овози ҳам, ўғринча қарашлари ҳам хушсурат чехраси, келишган бўй-бастига мос тушмас эди.

«Прокурор прокурорлигига борар экан-да!» — Ветеран ҳаяжонини босиб, аста йўталиб олди.

— Агар ижозат этсалар... ўтирсам...

— Марҳамат! — деди Шарановский юришдан тўхтамай. — Агар арзга эмас, дўстона суҳбатга келган бўлсангиз — ўтиринг, — киноя қилди у.

Унинг нозик, аммо ҳақоратомуз кинояси, бот-бот ўғринча тикилиб қарашлари, хонани бетиним айланишлари Ветераннинг юрагидаги ғалаёнга ғалаён кўшди.

У оёқлари дармонсизланиб, эшиқдан кирган жойдаги стулга гурс этиб ўзини ташлади, ташлаганда кителининг кўкрагидан этагигача қадалган орден-медаллари бир-бирига тегиб, хонани жаранг-журунг овозга тўлдирди. Шарановскийнинг лабларида яна бояги масхараомуз табассум пайдо бўлди-ю «лип» этиб сўнди.

— Хўш, қулоғим сизда, оқсоқол!

Ветеран ғазабдан дик-дик сакрай бошлаган қўллари тиззаларига босди. У кўп йиллик ҳаёт тажрибасидан жаҳл келса ақл қочишини яхши билар, агар ҳозир юрагини ларзага солаётган ғазабни жиловлай олмаса ишни бузиб қўйишини сезиб, вужудини қамраб олган исён билан олишар эди.

— Мен, — деди у, ниҳоят, — мен куёвим, яъни ўғлим Суюн бургут... Сувонқулов масаласида келдим.

Шарановский юришдан тўхтади. Унинг қалин сарғиш қошлари асабий чимирилди:

— Сувонқуловнинг иши терговда. Ҳозир жиддий тергов кетяпти. Тергов тугамагунча бир нарса дейиш қийин, оқсоқол!

— Ҳар қалай мен, Сувонқуловнинг отасиман! — деди Ветеран. У гапининг калавасини йўқотиб қўймасликка уриниб шошар, шошганидан дудуғланар, ўтирган жойида каловланар эди. — Биз ўзбеклар куёвни ўғил ўрнида кўрамиз. Бизда куёвни пайғамбар сийлаган, деган гап бор, ўртоқ Шарановский. Демокчиманки, мен, ота сифатида, ўғлимга қўйилган айбларни билишга ҳақдим борми, йўқми?

— Тергов тугамагунча ҳаққингиз йўқ! — Шартта кесди Шарановский. — Лекин ёшингиз хурмати... айтишим мумкин. Ўғлингиз Сувонқулов — порахўр! Ҳам пора олган, ҳам пора берган. Порани халқдан, фуқародан олган, пулни катталарга, жумладан вилоят котибига берган!

— Фирт тухмат бу! — Ветеранни қалтироқ босдию, овози дўриллаб кетганини ўзи ҳам билмай қолди.

Шарановский беписад кулди.

— Тухматми, йўқми — буни тергов кўрсатади! Аммо... ёшингиз бир жойга борган одам... ёшингизга ярашмайдиган иш қиялсиз. Ўзингизни гўлликка сол-ялсиз! Гўё куёвингизнинг кирдикорларини билмайсиз! Нима ишлар қилганидан, кимдан қанча пора олиб, кимга қанча пора берганидан беҳабарсиз! Туя кўрдингизми, йўқ! Бия кўрдингизми — йўқ! Аммо... мени афв этасиз, оқсоқол! Сиздай ёши улур одам эмас, ёш боланинг гапи-ку бу! Виждонли одамнинг сўзи эмас-ку бу, оқсоқол!

— Нима, нима дединг? — Ветеран ёшига зид бир чаққонлик билан сапчиб турди? — Мен виждонсиз?.. Мен... бизлар... Совет ҳукумати учун курашганда... сен... сен мишиқи ҳали онангнинг курсовида ҳам йўқ эдинг!

Шарановский Ветеранга қараб бир қадам ташлади-ю, оёқларини кериб тўхтади. Унинг юпқа қонсиз лаблари пирпираб уча бошлади:

— Сиз!.. Ўз вазифамни ўтаётган бир вазиятда ҳақорат қиялсиз мени... буниг учун жавоб берасиз!

— Аввал сен жавоб берасан, кейин мен! — Ветеран ҳаво етмай тамшанди-ю, гап тополмай талмовсирай бошлади.

Ё алҳазар! Кечаси ўйлаб қўйган ҳамма аламли ўйлари, айтмоқчи бўлган ҳамма аччиқ гаплари эсидан чиқди! Ҳаммаси! У худди ноҳақ қамчи еган отдай ҳамон дир-дир титрар, титраганда орден-медаллари бир-бирига тегиб, жаранг-журунг қиларди!.. Ҳа, хотирига келди кечаси ўйлаган ўйлари!

— Яхши! Мен жавоб беришга тайёрман! Аммо сен ҳам жавоб берасан! Ҳақиқат қилгани келиб, ҳақиқатни топтаяпсанлар сенлар! Ўйлайсанларки, билганимизни қиламиз, оёқости қиламиз бу юртни деб! Қайтар дунё бу! Ҳали жавоб берасанлар бу қилмишларинг учун! — Ветеран эсига тушган гапларни қайта унутиб қўйишдан қўрқиб, тили курмалаб бўлса ҳам давом этди. — Сен... Сенлар бу элга порахўрликка қарши курашгани келгансанлар-у, ўзларинг порахўрлик билан машғулсанлар. Асл порахўр сенлар! Сен!

Шарановский оёғи куйган товукдай жойида пирлаб қолди. У мяси айниган бу чолдан ҳар нарса-ни кутса ҳам, бу гапни кутмаган эди.

— Сен... бўҳтончи чол! — деди у, қонсиз, рангпар юзи бўғриқиб. — Нима деяпганингни биласанми ўзи? Бу гапинг, бу тухматларинг учун ҳозир обориб севимли куёвинг ёнига тиқиб қўйишимга ақлинг етади-ми-йўқми, эсини еган чол! Хўш, кимдан пора олибман мен? Гувоҳинг борми? Исбот қила оласанми бу бўҳтонларингни?

— Исботим йўқ! Аммо биламан!

— Шунақа де? Исбот йўғ-у, аммо биладилар! — Шарановский енгил тортиб жойига бориб ўтирди. Унинг бўғриққан юзига табассум югурди. — Менга қара бобой? — Тўсатдан сенсираб заҳарҳанда қилди у. — Сен бу темир-терсақларингни кўп жаранг-журунг қилаверма! Уларни тақиб келиб қўрқитмоқчи бўляпсанми бизларни? Сен бу сийқаси чиққан ўйинчоқларингни қанақа қилиб олганингни билмайди деб ўйлайсанми бизни?

«Тўхта, тўхта? Нима деяпти, бу аблаҳ? Ўйинчоқ? Тақинчоқ? Қанақа қилиб олганингни билмайди деяпсанми бу ўйинчоқларни? Ҳа, сенга ўхшаб ҳаром йўллар билан олганман у «ўйинчоқлар»ни! Нопок йўллар билан эришганман бу иззат-эътиборларга!..

Иззат-эътибор? Нима деб валдираяпсан, мяси айниган қоқбош? Олтмиш йил бу ҳукуматга хизмат қилиб, тариқча ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлганингда мана шу... нопок порахўр олдида ҳор бўп ўтирармидинг ҳозир?»

Ветеран томоғи гип бўғилганича, улкан оппоқ бошини қуйироқ эди.

— Сизга рухсат, оқсоқол, — деди Шарановский сал юмшаб. — Бир-иккита гувоҳларни чақириб бояги бўҳтон гапларингизни протокол қилдирмагунимча жўнаб қолинг!

Ветеран яна дир-дир титрай бошлади:

— Жуда соз. Ёздир ўша протоколларингни! Сен учун Ленин... Ветеран «орден» сўзи эсидан чиқиб, яна дудуғланди. — Сен учун бу юдуз, бу орден-медаллар темир-терсақ бўлдимиз ҳали? Ўйинчоқ бўлдимиз?

Шарановский лабларидаги беписанд киноя шўх, ўйноқи табассум билан алмашди.

— Менга қаранг, бобой? Наҳот сиздай кўпни кўрган одам... Бу сафсаталарнинг даври ўтганини билмасангиз? Қўйинг бу алмисокдан қолган писандаларингизни! Кўриб турибмиз, билиб турибмиз, ҳамма нарсани. Кимки кўзбўямачилик, ўғрилик билан қўлга тушмасин, ҳаммасининг кўкраги мана шунақа темир-терсакка тўла! Хўш, сизнингча қайси хизматлари учун олган бу тақир-туқирларни!

— Ҳаммани тенг қилма!

— Тилимни қичитманг! Ҳамма бир гўр бу элда! Бўддими? Менинг бошқа гапим йўқ сизга. Кабинетни бўшатиб қўйинг, оқсоқол!

Ветеран қимир этмади! У ҳамон титрар, ҳамон юраги бигиз суқилгандек безиллаб оғрирди.

«Аблаҳ! Бутун бир элни ўғрига чиқаришга, ҳақорат қилишга ким ҳуқуқ берди сенга? — деб бақиргиси келар, лекин тили ғулдираб, овози чиқмас эди. Хўрланган, таҳқирланган бир ҳолда хаёлида яна ўша ўй, ўша аламли ўйлар ғужғон урарди.

Йўқ, бу таҳқир, бу хўрлик бу адолатсизликлар бежиз эмас! Ёшлигида қилган адолатсизликлари учун қайтяпти бу хўрлик, бу адолатсизлик?.. Аммо элнинг айби нима? Қайси гуноҳлари учун бу кўйларга тушди бу эл? Пахта деган балои азим туфайли қулга айлангани етмасиди бу эл!.. Қани энди унинг ёшлиқдаги кучи? Елкасида пулемёт, Элба дарёсини биринчи бўлиб сузиб ўтгандаги йигитлик шиддати бўлсаю рўпарасида қаққайиб турган бу бетакалуф, сурбет махлуқни тилка-пора қилиб ташласа!.. Йўқ, у куч, у шиддат қайда энди? Ёшлиқдаги бор кучинг, бор иродангни шўролар ҳукумати учун, энг ҳақгўй, энг адолатли жамият кураман, деб исроф этгансан! Юрак кўрингни шабадада совурилган буғдойдай созуриб тамом қилгансану, хор бўлиб ўтирибсан мана! Ҳа, меҳр-шафқат нималигини билмаган бу жаллод билан олишишга қурбинг етмайди энди!

Дарҳақиқат, қайтар дунё экан бу дунё! Ҳар ким эканини ўрар, деб бежиз айтмаган экан донолар! Мана, сен ҳам эканингни ўрдинг! Умидларинг ушалди! Интилган ҳақиқатингга эришдинг мана! Нимани кутяпсан тагин! Тур ўрнингдан, қоқбош!»

Ветеран, юрагини кемирган маҳзун ўйларидан гапиришга ҳам мажоли йўқ, ўрнидан аранг турди. Шу

пайт кимдир эшикни шахт билан очиб ичкарига кирди. Бу — Дмитрий Доронин эди. Ҳали замон у билан одамга ўхшаб гаплашган бу йигитни кўрганида Ветеран қайта ўтиргиси келди жойига, бироқ тўсатдан ўпкаси тўлди-ю, пиқиллаб йиғлаб юборишидан қўрқиб, гандираклаганича хонадан чиқди.

Доронин чолга йўл берди-да, ер остидан Шарановскийга қаради. Шарановский мийиғида бир кулиб кўйди.

— Намунча урушқоқ буқага ўхшаб, ўдағайлаб турибсан?.. Ке, ўтир!

— Урушқоқ буқа менми ё сенми? — деди Доронин. — Бутун бинони бошингга кўтармасдан секинроқ гапирсанг ҳам бўлади-ку! Эшитган одамдан уял!

— Бақирган мияси айниган бу чолми ё менми? — деди Шарановский.

— Ҳарқалай, ёши бир жойга борган мўйсафид экан. Жилла қурса ёши ҳурмати.

— Сен аввал ёши бир жойга борган бу қоқбошнинг гапларини бир эшитгин эди! Илон пўст ташлайди унинг гапларига!

Доронин жавоб бериш ўрнига кўлидаги қора папкани Шарановскийнинг ёзув столига тап этиб кўйди. Сўнг унинг юзига қарамасдан:

— Танишиб чиқдим бу иш билан, — деди секин.

Шарановский алақандай тоқатсизлик билан:

— Хўш? — деб сўради.

— Мен сенинг бу ишингга бошдаёқ кўшилмаган эдим, ҳозир ҳам кўшилмайман! Олдиндан айтиб қўяй: Сувонқуловга кўйилаётган айблар асоссиз!

— Шунақами? — деди Шарановский қути учиб. — Айби йўқ, де! Агар ўзи иқрор бўлса-чи?

Бу сафар Доронин ҳам заҳарханда қилди:

— Гўё мен одамларни қандай иқрор қилдирияпганигни билмайман!

Шарановскийнинг кўзлари чақчайиб кетди.

— Сен эса... гўё менинг иш услубимни кимсан... генерал ёқлаётганини билмайсан!

Доронин кўзларини Шарановскийнинг пирпирай бошлаган лабларидан узиб:

— Мен... — деди секин. — Мен Сувонқулов билан гаплашдим.

Шарановский гўё даҳшатли бир воқеа содир бўлгандек, бир дақиқа бақрайиб қолди, сўнг:

— Мендан берухсат... ким сенга рухсат берди у билан гаплашишга?

— Ахир иш билан танишиб чиқишни топширдингми менга, ё топширмадингми? Топширган бўлсанг, у билан гаплашишга ҳам ҳаққим бор эди. — деди Доронин ва Шарановский гапани бўлишга уринаётганини кўриб;

— Мени кечирасан! — деб шартта сўзини кесди. — Бу папкада менинг аризам ҳам бор.

— Қанақа ариза?

— Сен билан ишлашни истамайман. Ижозат берсанг — шу бутун жўнаб кетаман.

Шарановский бир ўйида: «Бор, боравер, тўрт томонинг қибла!» деб бақиргиси келди-ю, ўзини аранг босиб жойига бориб ўтирди, дир-дир титраган қўллари билан Дорониннинг аризасини олди-да, унга узок тикилиб қолди.

Йўқ, Шарановскийнинг калондимоғ, ўзини адолат-парвар ва инсонпарвар қилиб кўрсатишига уриниб юрган бу ёш терговчидан кўрқадиган жойи йўқ! Агар Доронин ўзини ҳақпарвар қилиб кўрсатмоқчи бўлса, Шарановский бу юртда иддиз отган мудҳиш жиноятларга чек қўйишга бел боғлаган.

Эҳтимол у бу олижаноб мақсад йўлида, баъзи-баъзида қонундан жиндай чекинаётган бўлса — чекинаётгандир? Аммо нияти жиноятнинг пайини қирқиш унинг! Зотан Шарановский бу нарсани яхши сезиб турибди ҳозир: ё у ҳам устозига ўхшаб, гоҳида қонундан жиндай чекиниб бўлса-да, бу ўғрилар, юлғичлар, қаллобларни қийратиб, генерал каби мамлакатга донг чиқаради, ёки Доронинга ўхшаган сохта ҳақиқатпарвар йўлини тутади-ю, бир умр ипринди терговчи бўлиб ўтиб кетади! Бундай омад умрида бир марта кулиб боқади кишига! Орқасида генералдай суюнчиғи бор экан, нимадан кўрқади у! Кетаман деса... нега ундан нарига бормайди. Тўрт томони қибла!

Шарановский шу тўхтамга келди-да, ўрнидан турди. Аммо Дорониннинг гапларидан афсус чеккан бўлиб, уф тортди.

— Ўйин қилиб нима қиласан, Дима? — деди. — Сени бўшатиш ё бўшатмаслик менинг ихтиёримда эмас, бу — генералнинг вазифасига киради.

— Қўрқма, мен генералингда бориб арз қилиб юра-
диганлардан эмасман. Сен имзо чекиб беравер! Шу-
нинг ўзи кифоя менга!

«Қани, арз қилиб кўр-чи генералга!» — ичида кул-
ди Шарановский.

— Майли, ихтиёр ўзингда!

— Хайр, кўришгунча.

Шарановскийдан садо чиқмади.

XII

Лочиннинг бошига иш тушиб, ўқишга бориш-бор-
масликлари чўзилиб кетгач, Олтиной ота-онасининг
олдига бориб келишга аҳд қилди.

У эрталаб кийим-кечаклари, укаларига олган сов-
ға-саломларини йиғиштирди, уларни серчўнтак сер-
занжир чарм халтачасига битта-битта жойлади.

Мактабда ҳамма қизлар ҳавас қиладиган бу бежи-
рим чарм халтачани ўқишни битирувчилар оқшомида
унга Лочин ҳадя қилган, Лочинга эса уни машҳур
Ветеран бобоси инъом этган. Шу боисданми, бошқа-
ми, ҳар сафар Олтиной бу тасмали серчўнтак халта-
чани кўлига оларкан, гўё Лочин уни қайта ҳадя қилаёт-
гандай, юраги беихтиёр жизиллаб кетади. Бу сафар
бу туйғута алақандай нотинч безовта ўйлар кўшилиб,
кўнглига ғашлик тушдию, тоққа ем-пем опкетаётган
машина бўлса, шунгу бутуноқ жўнашга аҳд қилди. Бу-
нинг учун идорага бориши керак, идорага борса, бола
баҳона деганларидек, спортзалга ҳам ўтади. Шояд Ло-
чинни, жилла қурса Кумуш билан Салим қилтириқни
кўрса, Лочин билан бир оғизгина гаплашса!

Олтиной Лочинларникига борганида у билан гап-
лашишга ҳарчанд уринмасин, бунга журъат этолмади,
бирламчи — юраги ўйнайверади, ўйнайверади, икки-
ламчи — Маржоний опадан тортинади.

Лочин дадаси қамалганидан бери спортзалга қадам
босмай кўйган, у ҳар куни онаси билан шаҳарга қат-
найди. Бир-икки кун муқаддам Тошкентдан Ветеран
бобоси келган. Бутун вилоятга донг таратган бу одам
келиши биланоқ совхозда: «Мана энди ҳақиқат қарор
топади, шўролар ҳукумати учун жон бериб, жон ол-
ган бу одамнинг айтгани-айтган, дегани-деган, у
ҳақиқат қилмагунча қўймайди!» — деган миш-миш-
лар тарқади. Шояд бу миш-мишлар рўёбга чиқса!..

Устига-ушак, бугун Олтинойнинг ўнг кўзи учяпти, бетиним учяпти. Яхшиликка бу! Худо хоҳласа, шу бугун Лочинни кўради. Балки Лочиннинг ўзи ҳам уни кўриб ёрилар, тунов кунги шоирлар келган оқшомда-гидай юрак дардларини тўкиб солар? Шунда Олтиной ҳам кўнглини очади. Лочиннинг изтиробларини кўриб, ундан ҳам кўпроқ эзилиб кетаётганини айтади. Йўк, ўз изтиробларини айтиб, Лочиннинг дилини баттар оғритмайди, фақат тасалли беради, таскину тасалли! Ана, тоғда дадаси ҳам ташвишда. «Агар Суюн бургут ёнғиндан нобуд бўлган қўйлар учун қамалган бўлса, биз терговчиларга тушиб борайлик», бу ишда у эмас, биз гуноҳқормиз, қамашса бизни қамашсин, уволига қолмайлик унинг», деб салом устига салом йўллаяпти. Олтиной бу саломларни эшитиб, дам ичида дадасини ифтихор қилса, дам «отам қамалса энам нима қилади, укаларим нима бўлади?» деган ваҳимадан оёқ-қўлларигача музлаб кетади. Майли, нима бўлгандаям Олтиной Лочинни кўрмай тоққа кетолмайди кетмайди!.. Ахир ўша оқшом Лочин айтган сўзлар қулоқлари остида ҳануз янграб турган бўлса, лабларида лабларининг ҳарорати, уни қучган, сочларини, пешонасини силаган метин қўлларининг тафти ҳамон вужудини ловуллатаётган бўлса-ю, уни кўрмай қандай кетади? Ўша кеча Лочин айтди, кўр ҳассасини бир марта йўқотади, деди. «Мен сени йўқотишимга оз қолди, лекин энди ҳеч қачон йўқотмайман, Олтиним, бебаҳо жавоҳирим менинг!..» — деди иссиқ лаблари билан қулоқларини ловуллатиб.

Олтиной бу эсдаликлардан энтикиб, пипираб учаётган кўзларини силай-силаё бувасиникидан чиққан эди, кўчада эшик очилиб, Кумушбиби кирди.

Калта қирқилган сочлари тўзғиган, юзи бўғриққан, узоқдан чолиб келган бўлса керак ҳансираб нафас оларди. У Олтинойни бир чеккага етаклаб, ён-верига қарай-қарай сирли шивирлашга ўтди. Кумушбибининг айтишича, Лочиннинг Ветеран бобоси ҳам Суюн бургутнинг жонига ора киролмапти. Қайтага иш аксига юриб, яна бир хавф туғилибди. Лочин жонидан ортиқ кўрадиган Қалдирғочни ҳукумат ҳисобига тортиб олиш хавфи пайдо бўпти!

Кечаси улар маслаҳатлашиб, ҳар эҳтимолга қарши Қалдирғочни совхоз марказидан анча йироқдаги Са-

лим қилтириқнинг дадаси ишлайдиган қорамол фермасига олиб бориб яшириб қўйишибди. Аммо мол фермаси яқин, у ерда сир сақлаш қийин, қолаверса, Мансур меш кўпдан бери Қалдирғочга кўз тикиб юрган эмиш. Шунини ўйлай-ўйлай улар охири Қалдирғочни ёмон кўзлардан йироқроқ, чўпон-чўлиқдан бошқа ҳеч кимнинг оёғи етмайдиган пинҳоний жойларга яширмаса бўлмайди, деган фикрга келишибди. Бу иш ёлғиз Дарвеш дудуқдан бошқа (Кумушбиби уни Дарвеш бувавлар деб айтди) одамнинг қўлидан келмайди дейишибди-да, Кумушбибини Олтинойга юборишибди. Чунки салдан кейин қорамол фермасидан тоққа туз ортилган машина кетаркан. Агар Олтиной хўп деса, шу машинада бориб, отасидан маслаҳат сўраб келиши керак. Агар отаси рози бўлса шу бутуноқ Қалдирғочни обориб, яшириб қайтишга аҳд қилишибди...

Олтиной Кумушбибидан ортиқча ҳеч нарсани сўраб-суриштириб ўтирмади, қўйлаги устидан туя жундан ўзи тўқиган жемперини кийиб, бошига илдиқ тивит рўмолини ташлади, бувисига «ҳавотир олманг, кечроқ қайтаман», деди-да, сумкасини елкасига ташлаганча Кумушбибига эргашди. Кўчага чиқишса, Ветеран бобосининг эски «Волга»си кутиб турибди. Рулда Лочин, ёнида Салим қилтириқ.

— Қани, кўп имиллайвермасдан тезроқ чиқақолинглар, жононлар, — деди Салим қилтириқ. — Вақт зиқ!

Лочин лом-мим демай, машинани ҳайдаб кетди. Сал ўтмай қишлоқ орқада қолиб, кафтдай дала бошланди. Офтоб эндигина чиққан, оламни алақандай ҳарир оқиш туман чуллаган, туман орасидан олдиндаги қир бағрига жойлашган молхона қўрғони элас-элас кўзга чалинарди.

Қўрғон дарвозаси олдида сувсиз ҳовуз, ҳовуз бўйида икки туп мажнунтол сув соясидан сарғайган сочларини ёзиб, ҳазин эгилиб турарди.

Лочин машинани ҳовуз бўйида тўхтатди. Салим қилтириқ эшикни шарақлатиб очди-да, машинадан сакраб тушди. Унинг кетидан Кумушбиби (чамаси Лочин билан Олтинойни ёлғиз қолдириш ниятида) тушиб, баробар қўрғон томон югуриб кетишди. Лекин Олтиной Лочиннинг ёнида ёлғиз ўтиришдан ийманиб, машинадан чиқди. Кетма-кет Лочин ҳам тушди. У ер остидан Олтинойга қараб-қараб қўйди-да, ногаҳон овози дарз кетиб:

— Олтин! Олтиной!.. — деб чақирди.

Бамисоли ёш келинчақлардай рўмолини кўзига тушириб, бош эгиб турган Олтиной алақандай кўрқибгина унга қаради, қаради-ю яна кўнгли вайрон бўлиб, дарҳол кўзини олиб қочди. Йўқ, бу илгариги, бирда ўта пўх, ўйинқароқ, ҳазилкаш, бирда унча-мунчани писанд қилмайдиган, суюкли Қалдирғочидан ҳам мағрур, қайсар Лочин эмас, кўзларига мунг чўккан, қаноти қайрилган бир қуш эди.

— Тунов кунги гапларим эсингдами, Олтин? — деди Лочин паст, бўғиқ овозда. — Эсингда бўлса... нега ўзингни четга олиб юрибсан? Ё ҳануз кечирмадингни мени?

Ҳа, Олтиной янглишмаган эди, бу сўзлар қаноти синган, юрагини ўқ тешиб ўтган йигитнинг сўзлари бу! Қоқинган, сурилган тулпорнинг нидоси бу! Йўқ, Олтиной уни бу ҳолатда кўргандан ўзи ўқ егани яхши. Ўзи қоқиниб, ўзи йиқилгани минг марта яхши бундан!

— Қўйинг, Лочин ака, — Олтиной кўз ёшлари билан олишиб, култ-култ ютинди. — Билиб қўйинг, мен... сиз нима қилманг, нима деманг... мен ҳеч қачон, ҳеч қачон сизни тарк этмайман! Сиз омон бўлсангиз, сизни кўриб юрсам... узоқдан бўлса ҳам кўриб юрсам бўлди, шунгаям шуқр қиламан. Бошқа ҳеч нарса, ҳеч нарса керак эмас менга...

— Олтиним! — Лочин қизнинг пешонасига тушган оппоқ тивит рўмолини кўтарди, унинг нам киприкларига, катта-катта қуралай кўзларига тикилдию қорамтир қирмизи юзларидан, пир-пир учган лабларидан ўпди. Олтинойнинг нозик баданидан вужудига худди тўлқин янглиғ қаттиқ титроқ ўтди-ю, кўпдан буён йиғилиб қолган сассиз фарёд юрагини бир силкитди.

— Сиздан ёлғизгина илтимосим бор, Лочин ака...

— Айт, Олтиним! Тила-тилагингни!

— Истагим, тилагим шуки, бунақа... бунақа бўлманг, Лочин ака! — аранг дея олди Олтиной.

— Қанақа бўпман?..

— Худди.. қаноти қайрилган қушга ўхшайсиз. Қоқинган тулпорга ўхшайсиз! Қўйинг, сиз йиқилгунча мен йиқилай! Сиз қоқинган куни ўлди деяверинг Олтинойни! Ўлди деяверинг!..

Ёпирай, бу ўша Лочин яқин-яқинларгача назарига илмай, ичида унинг севгисидан гоҳ кулиб юрган уятчангина, тортинчоққина Олтинойми бу ё кўпни кўрган, кўпни билган доно қизми? Нима бўлмасин, Лочиннинг қучоғида ёниб, титраб турган бу маъсума қушчанинг юраги Лочиннинг юрагидан, суяги суягидан, эти этидан яралган! Лочиннинг кўзига тушган чўп гўё унинг қуралай кўзларига тушади, товонига кирган тикон унинг товонига киргандай вужуди зирқирайди бу қизалоқнинг.

Лочин юрагига қуйилиб келган чексиз меҳрдан кўнгли бузилиб, Олтинойнинг юзларидан қайта-қайта ўпди. У ҳозир қизни сира қучоғидан чиқаргиси келмас, назарида, ундан бир дақиқа ажралса ёмон бир кори ҳол рўй берадигандек туюларди.

— Аттанг, — деб уф тортди у. — Бу қуриб кетгур қирчанги «Волга» «Алвасти сой»дан ўтолмайди-да. Бўлмаса тоққа шу машинада бориб келақолсак бўларди.

Олтиной Лочиннинг қўлларини аста ёзиб, қучоғидан чиқди.

— Асти Қалдирғочга мингашиб кетаберсак ҳам бўларди, — деди у. — Отам нима ҳам дердилар? Бизга қилган шунча яхшиликларингиз эвазига битта отингизни асраб бермасак нима деган одам бўламиз? Асраб беради. «Алвасти сой»нинг тўқайзорига қўйиб юборса, одам боласи тополмайди!

— «Алвасти сой»да қашқир кўп.

Олтиной секин кулди.

— «Қалдирғоч» ўзини қашқирга олдириб қўймас?

Лочин нафас етмай, томоғини силади:

— Ана, келгинди қашқирлар юртни талаётир. Юртнинг қўлидан нима келди?..

Олтиной қошиқдеккина кафтини Лочиннинг оғир кафтига қўйиб:

— Кўп куйинаверманг! — деб ёлворди. — Ҳаммаси яхши бўп кетади ҳали. Сўзимга инонинг, Лочин ака, яхши бўп кетади ҳаммаси!

Шу пайт кўрғонда мотор гувиллади-ю дарвоза очилиб, ўқирганча кўк қашқа* чиқиб келди. Машина вағиллаганча «Волга»нинг рўпарасига келиб тўхтади, кабина эшиги очилиб, аввал Салим қилтириқ билан Ку-

* Кўк қашқа — самосвал.

мушбиби сакраб тушишди, уларнинг кетидан эгнига қалин фуфайка, бошига эски қоракўл телпак кийган паканагина, аммо миқти шофёр йигит тушди.

Олтиной ёш бўлса ҳам қорин сола бошлаган бу юм-юмалоқ йигитни кўрганда юзи ловуллаб кетди. Тонда чўпонларга хизмат қилиб юриб, отасига ёқиб қолган бу йигит, бултур ёзда Олтиной тўққизинчи синфни битириб, энди таътилга чиққан маҳалда унга совчи юборган, ота-онаси ҳам йигитга рўйхушлик билдиришиб, Олтинойни кўп қийнашган эди.

Шофёр Лочинни ёқтирмай, ёвқараш қилди-да:

— Кабинага бир одам оламан, бошқа жўқ! — деб тўнғиллади.

— Ўзиям бир одам боради, — деди Салим қилтирик. — Кабинага чиқ, Олтиной.

Олтиной баҳона қидириб, талмовсиради:

— Йўқ, йўқ, кабинада бошим айланади, юқорига чиқа қоламан.

— Вой, нима деяпсан, дутонажон, — гапга аралашди Кумушбиби. — Тонда қорбобо бўлиб яхлаб қоласан!..

Шофёр йигит оппоқ тишларини кўрсатиб кулди:

— Балоям урмайди! Қатиннинг жони қирқта, деганлар, синглим. Қани, чиқ, борадиган бўлсанг! Юкнинг устида эски кўрпа, қоп-қанор бор. Ўраниб оласан!..

... Очиқ машина устида совуқ шамол гувиллар, «кўк қашқа» тезлашгани сайин шабада кучайиб борарди. Олтиной, пакана шофёр айтсин-айтмасин, устига қоп-қанор ёпинди, кейинроқ эса, ўғит ҳиди келган эски кўрпа тагига кириб олди. Яхшиям, сал ўтмай, эрта-лабки туман тарқаб, осмонда офтоб кўринди, офтоб кўриниши билан овлоқда Маржонтовнинг худди салладор мўйсафидни эслатувчи оппоқ, улуғвор чўққилари ярқиради. Чўққилар устида паға-паға оқ булутлар сузиб юрарди. Олтинойнинг назарида кўҳна Маржонтов булутларни хушламай: «боринглар, менинг салламга ёпишавермай, даф бўлинглар! Мен, қари чол, офтобга муҳтожман, офтобга!» дея уларни ҳайдар, паға-паға оқ булутлар эса гўё унинг қаҳрли ҳукмига итоат қилгиси келмагандай, қайта-қайта айланар эди.

Олтиной бу манзарани ҳайрат билан кузатиб бораркан, тўсатдан Суюн бургут қамаладиган куни эрхотин айтган ўлан ёдига тушиб, яна кўзига ёш қалқиди:

*«Маржонтов, Маржонтов,
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов,
Эл бошига мусибат,
Келганида хусумат,
Қалқон бўлган, Маржонтов!
Фарзандларнинг бошига
Иш тушганда шер бўлиб,
Наъра тортган Маржонтов,
Ёв келди-ку қошингга?
Ўғлонларинг бошига
Нечун сукут сақлайсан,
Бугун нечук мудрайсан?»*

Олтинойга баъзан шундай туюладики, у туғилмасдан олдиноқ Маржонтовни кўрган, туғилмасдан турибоқ «Маржонтов» ҳақида ўлан қулоғига қуйилгану тоабад вужуд-вужудига сингиб кетган.

Олтиной нари борса уч-тўрт ёшлар чоғида отаси узун киш кечаларида улкан ўчоқ атрофига бири биридан митти, урушқоқ, кир-чир жўжахўрозларини йиғарди-да, бобосидан қолган эски дўмбирасини олиб, ўлан айтишни яхши кўрарди. Бу ўланларни эшитганида Олтиной ийиб кетиб, дадасининг пинжига кириб оларди-да, лаблари пичирлаб, уларни ёдлар эди. Ҳануз эсида: ўша ўланларда ҳам одамлар Маржонтовга мурожаат қилиб, ундан паноҳ сўрашар, яхшиларни қанотига олиб, ёмонларнинг додини беришини илтижо қилишарди. Ҳамон аҳвол ўша-ўша! Ҳамон ёмонлар отда, яхшилар доғда! «Ҳой, Маржонтов, нечук бу адолатсизликка чидаб, дамнингни ичингга ютиб ётибсан? Нечук сукут сақлайсан? Айланайин, боботомим?»

Олтиной бўғилиб кетаётгандай бўлиб, устига ёпинган эски кўрпани отиб юборди...

Машина тобора ўрлаб, тобора ўнгга бурилмоқда, оқ саллали «Маржонтов» чаңда қолмоқда эди. Олтиной болалигидан билади: Маржонтов этагида, унинг серсув сойлари, кўм-кўк яйловларида кўпроқ йилқи ва қора мол боқилади, ушоқ мол, кўй-эчкилар эса Маржонтовнинг ўнг қанотидаги беҳисоб адирлар, серўт, сергиёҳ сайхонликлар, янтоқзор далаларда боқилади. Ҳар баҳор бу қир ва адирларни атри нозик доривор гиёҳлар, илдизлари ер қаърига кетадиган янтоқлар,

ёвшанлар қоплайди, қир оралиғида эса сердон, сермағиз шувоқлар ўсади, шувоқзорга баҳорда бир шўнги-ган қўзи кузда қўй бўлиб, думбасини аранг кўтариб чиқади. Ёзга бориб, ҳамма гиёҳлар қуриб-қовжираб қолганда беҳудуд сайҳонликлардаги янтоқлар белбоққа келиб фарқ пишади, шунда унинг танасига йиғилган шарбат вужудига сифмай, чарс-чарс ёрилади-ю кўз илғамас янтоқзорлар гўё оппоқ нишолдага ўхшаш оқ кўпикка чўмилади.

Янтоқ пишгач, унга туялар қўйиб юборилади. Бир ҳафта ўтмасданок бу туялар ўрқачлари диркиллаб, янтоқ шарбатидан маст бўлади-ю, бутун Маржонтов маст-аласт туяларнинг ҳайқириғидан ларзага келади...

Олтиной кичкиналиғида анов янтоқзорга уч-тўртта оқ ўтов тикилиб, уларга энг ёш, энг озода, қўл-оёғи чаққон қиз-келинчаклар кўчиб келишарди. Улар орасида Олтинойнинг энаси ҳам бўларди. Бу махсус тўрт ўтовнинг ихтиёрига ўн-ўн бешта энг сара оқ туялар ажратилар, уларни совадиган хотинлар ҳам, худди дўхтир хотинларга ўхшаб оқ либос кийишар, туяларни соғишдан аввал қўллари ва челақларни ўн мартадан ювишар эди!..

Олтиной кейин билса: бу ерда соғиладиган қимрон махсус идишларга солиниб, Мансур мешнинг ихтиёрига юборилар, Мансур меш эса уларни энг юқори идоралар, вилоят ва ҳатто жумҳурият раҳбарларига жўнатаркан.

Кейинроқ, Олтиной саккизинчи синфни битирганида унга ҳам бир-биридан шўх, бир-биридан ўйноқи иккита оқ туя беришди. Соғин пайти яқинлашганда ўтовларга «бўх-бўх»лаб ўзлари келадиган бу туялар Олтинойга оқ либос кийган ёш келинчакларни эслатарди.

Олтиной бу туяларнинг сал дағал, йирик маммаларини қафтларига олиб, шиг-шиғ соваркан, хаёлан:

«Буниси Лочинга, буниси қайнатамга, буниси қай-нанамга!» — деб қайта-қайта такрорлар, бу ўй, соғаётган қимронини Лочин ичади, деган хаёл дилини илиқ бир нурга тўлдирадди.

Айтадиларким, йўловчи йўлнинг биринчи ярмида қолдирган жойларини ўйлармиш, иккинчи ярмида борадиган жойларини. Олтинойнинг хаёли аста-секин бу ерлардан узилиб, ўзи борадиган Кўкқўтон яйловига кўчди.

Маржонтовнинг кун ботиш томонида «Алвасти сой» тепасида жойлашган Кўкқўтон энг кўркам, энг сергиёх яйловлардан бири, чексиз-чегарасиз бу сайхонликларда явшан, шувоқ, кийик ўти ўсади, пастдаги «Алвасти сой» ўзанларида эса қамишлар ёзда девордай тиралиб қолади. Бу ерда дадаси бошлиқ уч оила ҳар бир қўра қўйни боқиб, қишин-ёзин, шаҳар нима, поезд нима, самолёт нима билмай кун кечиришарди. Айтишларича, отаси Дарвешали ёшлигида елкаси ерга тегмаган полвон, осмонда учиб кетаётган қушни кўзламай урадиган мерган бўлган. Кунлардан бирида отаси тоғдаги арчазорларга қўйган тўрларини айланиб юриб қарайдики, туядай бир жонвор тўр ичида алпанг-талпанг ағанаяпти. Яқинроқ борса — айиқ!

Ўша пайтларда тоғда чўпон-чўлиққа тинчлик бермаётган бир айиқ пайдо бўлган экан. Дарвешали тўрига тушган бу айиқ ўша, ҳаммага кун бермай юрган айиқнинг ўзгинаси эканини билади-ю уни нишонга олганича яқинроқ боради. Тўр ичида алпанг-талпанг ағанаятган айиқ уни кўриб, тоғларни ларзага солиб ўкириб юборади-да, тўрни тилка-пора қилиб отасига ташланади.

Отаси қарсиллатиб икки марта ўқ узади-да қочишга тушади. Бир пайт одамдай ҳарсиллаган овозни эшитиб қайрилиб қараса... ўн қадам нарида, чамаси, чап оёғидан ўқ еган айиқ оқсолана-оқсоқлана қувиб келаяпти!

Отаси яна бир марта ўқ узади-ю, жон-жаҳди билан қочади, лекин айиқ ҳам ўкирганича орқасидан қолмай қуваверади. Отаси қочаверади, айиқ қуваверади. Ахийри тепада ўтовлар кўрингунча қувиб келади-ю, кўрғондан чиққан итларни кўргандагина орқасига қайтади. Отаси кўрғондан чиққан хотин-халаж, бола-чақа, чол-кампишларга: «Ой-ой-ойиқ! Ққора-оойиқ! Отдим! Ққув-ди!» дейди-ю юзтубан йиқилади. Шу-шу, дудуқланиб гапирадиган бўлади. Одамлар эса... Дарвешалининг ёшлиқда донг таратган паҳлавон, машҳур мерган бўлганлигини тезда унутиб унга Дарвеш дудуқ деб ном қўйишади. Майли, бошқалар нима деса деяверсин, Олтиной учун отаси дудуқ эмас, дунёда энг ширинзабон, энг танти, энг ҳалол инсон!

Қизик, ўн йил дудуқланиб юрган отаси бултўр кузда қўрага ўт кетганида ҳаммани лол қолдириб, тўсатдан

тили ечилиб кетди-ю бир неча кун туппа-тузук гапириб юрди. Кейин-кейин тергов бошланади-да, яна дудуғланиб қолди...

Қиз қалбини нурга тўлдирган болалик эсдаликлари хаёлини тобора узоқларга олиб қочиб, «Кўк қўтон»дан «Алвасти сой»га кўчади... «Алвасти сой» деганлари — бир дарё сув шовуллаб ётган кенг ўзан. Ўзанининг тупкариси — одам қадами етмаган чакалакзор, чакалакзор арчазор қирларга, қирлар аллақандай ёрларга туташиб кетади...

Олтиной кичкиналигида бу даралар, қоронғи ёрлар ҳақида ваҳимали гапларни кўп эшитарди. Гўё «Алвасти сой»нинг тупкарисида одам борса қайтиб чиқолмайдиган чакалакзорлар, кирган киши орқасига йўл тополмайдиган зимистон ёрлар бўлармиш, бу ёрларда сочлари ер супурган алвастилар яшармиш... Улар гўё йиғлоқи гўдакларни пойлаб юриб, опқочиб кетармиш...

Олтиной бу алвастилар тушига кириб, чинқираб йиғлаб уйғонган пайтларини эслаб бир кулиб қўйди. Ажаб эмас, отаси «Қалдирғоч»ни яширса-ю Лочин билан унга сал берироқдаги хилват жойларга ўтов қуриб берса... Лочин кундуз «Қалдирғоч»ни боқса, овчилик қилиб тоядан каклик отиб тушса. Олтиной бўлса хамир қориб, уни кутиб ўтирса. Лочин отиб келган какликларни қозонга солиб, иссиқ кулчатой пишириб берса, кечалари эса, радиони вадаванг қўйиб, ёнма-ён жимгина ётиб, мунгли қўшиқлар (Олтиной негадир ҳазин куй, ғамгин қўшиқларни кўпроқ хуш кўрарди!), ўланлар, лапарлар эшитишса!

Қиз ширин хаёллар сеҳрида кўзи илинганини билмай қолди. Тўсатдан айиқдай оғир бир нарса устига гурс этиб тушгандагина сесканиб кўзини очди. Бу — Қоринбой шофёр эди.

Олтиной кўзини очганини кўриб, Қоринбой телбанома ишшайди.

— Ҳа, гўзал какликча, ахир қўлимга тушдингми? — У шундай деди-да, чамаси Олтинойда ҳирс уйғотиш истагида кўйлагининг ёқасини шартта йиртиб, офтоб тегмаган оплоқ сийнаси, етилган шафтолидай майин, маъсум кўкракларини ўпишга тутинди.

Олтиной тузоққа тушган беданадай питирлаб:

— Акажон! Қўйиб юборинг, огажон! — деб ёлворди.

— Топибсан кўйиб юборадиган аҳмоқни! Шунча хўрлаганларинг, тегмайман деб ноз қилганларинг етмасмиди? Ҳозир... хотиним бўласан!

Олтиной йиғлаб юборди:

— Оғажон! Кўйиб юборинг! Бари бир... тегмайман сизга! — У жонҳолатда Қоринбойнинг кучоғидан чиқишга уриниб куч билан талпинди.

— Ҳозир кўрамыз, хотин бўласанми-йўқми? — Қоринбой Олтинойга бутун оғирлигини ташлаб, ҳирс билан кўйлагини йиртишга уринди.

Олтиной икки кўллаб унинг кўкрагидан итарди-ю, гимнастикада пишган оёқларини йиғиб, бор кучи билан шофёрнинг қорнига тепди.

Қоринбой: «Ҳм! Ўлдирдинг-ку, даюс!» деганича, ёнбошига ағдарилиб тушди. Олтиной мушукдай абжирлик билан сакраб ўрнидан турди-да, ўзини машинадан отди. Машина ёйилиб оқаётган жилғада турган экан, усти-боши шалаббо бўлди.

Олтиной худди Қоринбой орқасидан қувиб келаётгандай, шалоп-шалоп сув кечиби, адир томон чопаркан, орқасидан шофёрнинг аллақандай аянчли аламли овози қулоғига чалинди:

— Ҳой, Олтиной! Сўзимга қулоқ сол, шаддод қиз! Анов қамалган директорнинг улига тегаман, деб умид қилма! Ули-да қамалади, хотини-да, қамалади. Менга тегасан!.. Отанга юз бош кўй бераман. Қўлингни совуқ сувга урдирмай, ўтовимнинг тўрига ўтқазиб қўяман. Қуйруқ бериб, қази-қарта бериб боқаман. Ҳой, тўхта, тентак қиз!..

Овоз ўчди, кетма-кет машина мотори гувиллади. Олтиной кўрқиб кетиб, ўзини ўнг кўлдаги қалин жийдазорга урди. Жийдазорнинг орқаси қамишзор эди. Олтиной жийдазор билан қамишзордан ўтгунча кўллари, юзлари шилиниб кетди. Хайрият, қамишзор баланд жарликка бориб тақалар, жарлик тепасида бултур ҳашар йўли билан қурилган янги қўранинг деворлари элас-элас кўзга чалинарди.

Ҳа, мана, яхши баҳона ҳам топилди. Нимага бу аҳволга тушдинг? Юзларингни ким тимдалади, кийимларинг нега шалаббо, деб сўрашса — жавоб тайёр! Билмасдан мана шу сертикон жийдазорга, жийдазордан қамишзорга кириб қолибман дейди. Шундай бўлди-ку ўзиям!

Олтиной қамишзордан ўтиб, баланд жарликка чиққанида, кўрадан берирокда, улкан тош устида хаёлга чўмиб ўтирган одамга кўзи тушди. Яқинроқ бориб қараса — отаси! Қўлидаги узун таёғи билан ер чизиб ўй ўйлаб ўтирибди. Эҳтимол, Суюн бургутнинг бошига тушган кўргуликдан эзилиб, ўзини кўйишга жой тополмай, юраги қон бўлиб ўтиргандир?! Шўрлик отаси, тили бир ечилиб, кўрқувдан яна қайта дудуғланиб қолган қари отаси!

Олтиной хўрлиги келиб томоғи гип бўғилди. Дарвеш дудуқ қизини кўриб, каловланиб ўрнидан турди.

— Ҳой болам! Не бўлди сенга? Бу аҳволда қайдан келаётирсан?

Олтиной бирдан ўпкаси тўлиб, ўзини отасининг кучоғига отди.

ХIII

Ҳибсга тушишдан аввал Суюн бургут бир кун ҳам қамоққа бардош қила олмасам керак, деб ўйларди. Йўқ, бошга тушганни кўз кўрар, деганлари рост экан! Авваламбор бошга тушмасин экан, бошга тушгандан кейин дош берар экан, ҳаммасига дош берар экан одам боласи!

Тўғриси, уни қамоқ азоблари эмас, қамалганидан кейин эл орасида тарқалиши муқаррар гаплар кўпроқ эзарди. Бургут билар, у қамалган куниеқ совхозда: «Шамол бўлмаса теракнинг учи қимирламайди, биз сутдай пок деб юрган директоримизнинг ҳам аҳволи шу экан-да, унинг ҳам миси чиқди-ку, оқ ит, қора ит — бари бир ит экан-да!» — деган гап тарқаларди. Суюн бургут буни яхши англади. Англагани учун ҳам «Гуноҳим нима, қайси ёзуқларим учун қамашди мени?» — деган ўй жисмоний азоблардан ҳам кўпроқ қийнарди уни!

Дастлабки уч кеча-кундуз Суюн бургутни ўз ҳолига ташлаб кўйишди. Умида қамоқ турсин, қамоқхонанинг ёнидан ҳам ўтмаган одам, уни қамашган жой ҳақиқий ҳибсхонами, бошқами — бунинг фарқига ҳам боролмади. Бургут ҳибсхона деб ўйлаган жой — ҳеч қачон одам зотини кўрмаган, тор ва зимистон бир ертўла эди. На нур тушадиган туйнути, на ҳаво кирадиган тешиги бор, бу «қамоқхонада» титилиб кетган бир парчагина бўйра, чоклари сўкилиб, пахтаси чиқ-

қан увада кўрпа билан оғир чўян қумғондан бошқа ҳеч вақо йўқ эди. Бу замонавий зиндоннинг фақат битта яхши томони бор — у жуда кенг эди.

Суюн бургут дастлабки дақиқаларда худди ногаҳон икки кўзидан баравар айрилган одамдай, деворларни пайпаслаб, ҳар қадамда бир қоқилиб, ертўлани айланаиб чиқди, кейин эса (инсон боласи ҳар нарсага кўникар экан!) ертўланинг у бошидан бу бошига бориб келишга ҳам ўрганди. Шу-шу уч кеча-ю уч кундуз бир зум тўхтамай муттасил юриб чиқди. Ҳатто «Нега қамашди, гуноҳим нима менинг?» деган савол миясига келиши билан ўрnidан сапчиб турди-ю, яна ертўлани айланишга тушганини ўзи ҳам билмай қоларди!.. Фақат тонг чоғи бир дақиқа, икки дақиқа кўзи илинарди, холос. Шундай пайтларда негадир доим яхши тушлар кўрарди. Бирда Маржонтой тандирдан узган иссиқ нонларни шарқираб оққан сойга ташлаб, тутиб еб юрган онлари, бирда тўй ва маъракаларда эр-хотин ўлан айтиб олқиш олгани, яна бирда эса сурон солиб, аросат даврадан улоқни юлиб чиққан дамлари тушига кирарди унинг. Аммо бу тушлар қанчалик ширин бўлса, уйғониб кетган онлари шунчалик аччиқ бўларди. Туғилибдики, Маржонтов бағрида йилқи боқиб, от суриб, не-не айғирларни жиловлаб, ўлан айтиб юрган Суюн бургут шундай пайтларда худди сиртмоққа илинган асов тулпордай ер депсинар, тоқати тоқ бўлиб эшикни тепар, ўзини ерга ташлаб, ертўланинг у бошидан бу бошига ағанар эди.

Ниҳоят, ҳар бири бир йилга татиган уч кеча-ю уч кундуздан кейин уни илк дафъа терговга чақаришди.

Тун ярмидан ошган бўлса керак, йироқ-йироқларда хўрозлар қичқираб, осмон тўла юлдузлар орасида «темир қозиқ» ярқираб турар, қоқ пешонасида эса бир ҳовучгина ҳулкар митти тилла сирғалардай жи-мирларди.

Суюн бургут, икки ёнида икки милиционер, катта ҳовлидан ўтиб, рўпарада қоядай қаққайиб турган жимжит бинога яқинлашаркан, иккала милиционерни икки мушт билан ағдариб, девордан сакраб қочсаммикан деган фикр хаёлида чақмоқдай чақнади. «Ёпирай, Маржонтов қай томонда? Ўнг қўлдами, сўл қўлдами? Уни кўрадиган кун ҳам келармикан эй, Яратган Эгам?»

У ҳозир, бутун вужуди кўпқари пайтидагидай та-ранг тортиб, қаҳри қайнаб турганида, ёнидаги милиционерларни бир уриб йиқитишга, сўнг бир ҳатлаб девордан ошиб тушишга қурби етишини биларди. Аммо... бундай қилиб бўлмайди, бундай қилса, жазодан кўрқиб қочган, яъни гуноҳига иқроор бўлган бўлади. У эса... гуноҳи нима унинг?

Мана, рўпарада қора кўлагадай қаққайиб турган қора бинога ҳам етиб келишди.

Уни жимжит, нимқоронғи йўлақлардан олиб ўтиб, ёп-ёруғ, улкан хонага олиб киришди.

Суюн бургут хонага кирди-ю чироқдан беихтиёр кўзи қамашиб, пойгақда тўхтади. Кўзини очганда кўрди: деразаларига қора дарпардалар тутилган, бўм-бўш, шип-шийдам хонанинг тўрида, кўк мовут ёпилган стол орқасида ўша, тингувга борган ёш, хушсурат, хушбичим прокурор... Шарановский ўтирар, бурчақда эса майин сомонранг сочлари елкасини, юзини қоплаган ёш жувон бошини ёзув машинасига қўйиб мудраб қолганди.

Суюн бургут дабдурустан нима қилишини билмай, Шарановский томон бир қадам ташлаган эди, у алақандай ҳадиксираб:

— Яқинлашма! — деб буюрди ва эшик ёнидаги стулга имо қилди. — Ўтир!

Суюн бургут ногаҳон юрагини чангаллаган хўрлик туйғусидан вужудини титроқ босди. Қамалгандан бери ором бермай келаётган, «бу не ҳақорат, бу не хўрлик? деган ўй миясини яна бурғилади, кейин ўзини сал босиб, стулга оғир чўқди. Шарановский аста ўрнидан турди ва қирмизи гилам тўшалган полни унсиз босиб Суюн бургут томон юрди, бироқ уч-тўрт қадам йироқда тўхтаб, унга узоқ тикилди-да, машинкадан бошини кўтарган ёш жувонга буюрди:

— Ёзишга тайёрлан, Галя!

Жувон, итоаткорлик билан машинкасини тарақлатиб қўйди.

— Хўш, уч кун мириқиб ҳордиқ чиқардинг! «Меҳмонхона» ёқдимиз? Дам олиш яхши ўтдимиз? — деб пичинг қилди.

Суюн бургутнинг хаёлидан «жуда яхши жой экан, бирга ётсак бўларди», деган гап ўтди. У шундай деб

киноя қилгиси ҳам келди-ю, бу хушқад, аммо сўхтаси совуқ билан пачакилашиб ўтиришни истамади.

— Ҳа, офизларига талқон солиб олдиларми, гунг бўп қолдилар? — овозини кўтарди Шарановский. — Жағингни оч! Бу уч кун ичида тунов кунги гаплар устида ўйладингми, йўқми?

— Ўйладим, — деди Бургут истар-истамас.

— Хўш?

— Ўшанда нима деган бўлсам — шу! Ҳаммаси тух-мат!

— Шунақами? — асабий кулди Шарановский. — Бундан чиқди, меҳмонхона ёқиб қопти-да! Ёқиб қолган бўлса, тоабад қолдирайлик ўша жойда?!

Суюн бургут жавоб бермади. Ертўладан совқотиб, дағ-дағ титраб чиққан одам, тирноқларидан сочларига-ча исёнга айланиб, вужудидан гўё ўт чиқа бошлади. Чамаси, буни сезган Шарановский нима дейишини ўйлаб стол атрофини бир неча марта айланиб чиқди. Ниҳоят, Галяга қарамай, «ёз» деб буюрди-да, Бургутга юзланди:

— Мен умримда сен ўзбеклардай қайсар халқни кўрмаганман. Хўкиз бўп кетинглар-э!

Суюн бургут кескин бурилиб қаради:

— Агар прокурор бўлмоқ тугул... генерал бўлсанг ҳам ҳақорат қилма, Шарановский!

Шарановский, гўё Бургутнинг гапини эшитмагандай, аввалги алпозда давом этди.

— Аммо бу қайсарликдан зиғирча фойда йўқ сенга. Ўзинга жабр қиялсан, холос. Минг ўжарлик қилма, қилган қилмишларингни инкор этолмайсан. Ҳамма фактлар бор бизда!

— Бор бўлса кўрсатинг!

— Вақти келади — кўрасан!

— Нимани кўраман?

— Шуни кўрасанки... Сен бу ерда қайсарлик қиялсан, ҳолбуки... ҳомийинг алақачон тан олди!

Суюн бургут кўзлари чақнаб:

— Қайси ҳомийим? — деб сўради. — Нимани тан олади?

Шарановский яна заҳархандалик билан лабини ҳимарди:

— Ўтир, ўзингни гўлликка солавермай! Мен ўша, сендан уч юз минг пора олиб, совхозга директор қилган вилоят котибини айтяпман!

Суюн бургут ўзини қанчалик босишга уринмасин, ногаҳон «Бўхтон!» деб қичқириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Ҳаммаси тухмат бунинг! Йўқ нарсани қандай тан олади у одам?

Шарановский, аксинча кулимсиради.

— Йўқ эмиш, бор эканки тан олди у одам! — деди кутилмаган босиқлик билан. — Хотиржам бўл, йигит. Ҳаммаси маълум бизга! Порани қаерда бергансан, кимлар кўрган, ҳатто неча сўмликлар бўлган — ҳаммасини миридан-сиригача биламиз! Яна айтаман: иқроп бўлиб кўяқол ҳали ҳам бўлса!

«Ё, Парвардигор! Нима деяпти — раҳм-шафқат деганнинг кўчасидан ҳам ўтмаган бу аблаҳ? Нима қилмоқчи у? Нияти нима маккорнинг? Пора бермоқ тугул, пора нималигини билмаган бир авом эканимга ўзинг шоҳидсан-ку, Яратган Эгам». Эл «бир сув балосидан кўрқ, бир ўт балосидан, бир тухмат балосидан», деб бекор айтмаган экан! Аммо, тухматдан ниятлари нима бу жаллодларнинг? Ҳаммани бадном қилиб, ҳибсда чиритиб юборишми, ё бошқа ёвуз муддаолари борми?

— Яхши! Бугунги терговни шу билан тугатамиз! Бу ёғини ёзмасанг ҳам бўлади, Галя, — Шарановский юришдан тўхтаб, кўм-кўк кўзларини Бургутга қадади:

— Охирги марта сўраяпман: гапингдан қайтмайсан?

— Қайтмайман!

— Кўрамиз ҳали: қайтасанми, қайтмайсанми? — Шарановский шитоб билан одимлаб бориб, стол чеккасидаги тугмачани босди. Дарҳол мультфильмлардаги кўғирчоқ солдатлардай, остонада бояги иккита милиция кўринди.

— Маҳбусни ўн олтинчи хонага элтиб қўйинглар!

— Тушунарли, ўртоқ прокурор!

Суюн бургут, икки ёнида икки милиционер, ҳозиргина ўтишгани тор, ғира-шира йўлакка чиқди. Чиқши билан — йўлакнинг нариги бошида, ўзи каби икки милиционер куршовида унга томон келаётган бир маҳбусга кўзи тушди. Шу заҳотиёқ милиционерлардан бири унга:

— Юзингни деворга бур! — деб ўшқирди ва елкасидан ушлаб уни деворга қаратиб қўйди.

Бир дақиқадан кейин гурс-гурс оёқ товушлари эшитилиб, маҳбус милиционерлар қуршовида унинг ёнидан ўтиб кетди.

Суюн бургут, гарчи милиционерлар уни деворга тираб туришган бўлсалар-да, маҳбусни кўз қири билан кўриб қолди, кўриб қолди-ю, юраги орқасига тортиб кетди. Азбаройи озиб, эти устихонига ёпишиб, эгнидаги кийими хомага осилгандай осилиб қолган бу одам... ўша, Шарановский айтган, Бургутдан гўё уч юз минг сўм пора олган... собиқ вилоят котиби Нажмиддинов эди!

Нажмиддинов уни кўрдими, кўрса танидими-йўқми, Суюн бургут бунга билолмай қолди: маҳбус милиционерлар қуршовида ёнидан ўтиб, ҳозиргина у чиққан хонага кириб кетди. Суюн бургут фақат бир нарсани англади: Нажмиддинов шунчалик хор, шунчалик ночор-нотавон эдики, у олмаган нарсасини олдим деганига шубҳа қилмаса ҳам бўларди.

Суюн бургут кўзига ҳеч нарса кўринмай, текис ерда қоқиниб-суқиниб борарди. Бу сафар уни боя нимаси биландир унга қора калхатни эслатган мудҳиш қора бинонинг ўзида олиб қолишди. Бургут ҳамон тасодифий учрашувдан карахт, фақат хонага киргандагина, тўғрироғи, ичкарига кириши билан: «Э-э, хуш кепгилар, азиз меҳмон!» деган жўр қийқириқлардан ўзига келди.

Катта бўлмаса ҳам, ҳарқалай, икки қаватли иккита темир каравот қўйилган, эски намат тўшалган бу хонани... ажабо, Суюн бургут уч кеча-кундуз ётган ертўла олдида жаннатнинг ўзгинаси деса бўларди!

Ерга тўшалган намат устида бир-биридан забардаст уч йигит чордона қуриб, қарта ўйнаб ўтиришар, ўртада кир-чир рўмолчада бир даста пул уюлиб ётарди. Йигитлардан бири, белигача яланғоч, киндигидан кўкрагигача бир эмас, бир неча жононлар сурати солинган 30—35 ёшлардаги шопмўйлов одам, моҳирона терилган фишздай текис, оппоқ тишларини ярқиратиб:

— Муллажирингдан борми, оғайни? — деб сўради. — Бўлса ўтир. Ҳурмат-эҳтиром билан аъзо қиламиз даврамызга!

Суюн бургут унинг гапига жавоб бериб улгурмаган ҳам эдики, мўйловнинг ўнг томонида ўтирган, бўйи паканароқ, аммо ўзи йўғон, миқти йигит (бўрсиқнинг

ўзгинаси, хаёлидан ўтди Бургутнинг) тамакидан саргайиб кетган чиройли мўйловчасини ғалати қимирлатиб:

— Қизиксан-а, Левон, — деб кулди. — Уст-бошларига бир қараб қўй, акамларни! Бошидаги бўрки билан оёғидаги хром этигининг ўзи ўн минг туради. Қоёйил! Ўтиринг, ака! Қиттай-қиттай қилиб, ўзингизга келиб олинг, акажон! Кейин қўшиласиз даврага!

Суюн бургут яна жавоб беришга улгурмади. Учинчи қиморбоз: қош-кўзлари сурма тортилгандай қопқора, лабларига қизил бўёқ сурилган, хипчабел нозик йигитча.

Суюн бургутга қараб кўзларини сузди-да, Бўрсиққа юзланиб:

— Сира қўполлигинг қолмади-қолмади-да, Бўрсиқ! — деб жеркинди. — Яхши мезбон меҳмонни шундай қарши оладими даюс! Аввал бундоқ ҳол-аҳвол сўрайди. Исм-шарифларини, касб-корини, насл-насабини суриштириб, танишади-билишади... Ана ундан кейин муллажирингдан гап очади, Бўрсиқ!

— Оғзингни юм маликаи айёр! — ўшқирди Бўрсиқ. — Нима бало, бир қарашдаёқ ошиқу беқарор бўп қолдингми бу гўрсўхтага, ҳез?

Маликаи айёр Бўрсиқнинг гапига пинагини ҳам бузмай, Суюн бургутга қараб, бўялган кўзларини сузди:

— Келинг, ёнимга ўтиринг, жоним, бирга олишамиз пулга тўймас бу калакесарлар билан!

Суюн бургут кутилмаган бу манзиратдан аранг ҳушини йиғиб:

— Мени кечиринглар, йигитлар! — деди мулойимлик билан. — Гапимга ишонинглар, ўтиришгайм, туришгайм мадорим йўқ. Жойимни кўрсатсаларинг, бирпас чўзилиб олсам...

Бўрсиқ Маликаи айёрга қараб ўдағайлади:

— Етим қўзини асрасанг оғзи бурнинг мой бўлур, етим болани асрасанг оғзи бурнинг қон бўлур... Бу нонкўрни меҳмон-меҳмон, деб азизлайвериб бошимизга чиқариб олмайлик тагин. Ҳей, бу ёққа қаранг, акаси! Бу сим каравотларни ё зўр олади, ё зар! — деди у устара билан қиртишланган тақир бошини силаб. — Сиздақа мулла мирқуруқ гадолар эса... ана! — Бўрсиқ эшик ёнидаги каравотнинг тагига ишора қилди. — Ана ўша жойда ётадилар, тўғрими, Левон?

Левон бир-бирига туташиб кетган мўйловсимон қалин қошларини учириб, таҳдид билан пўнғиллади:

— Ҳайронман! Бу хона гадолар эмас, пулдорлар хонаси эканини билишарди-ку, каллаварам прокурорлар! Нега киритишди экан бу ялангоёқни?!

Суюн бургут индамай ўнг қўлдаги икки қаватли темир каравотга ўтди, этигини ечгиси келмай кирчир чойшаб ёпилган кўрпанинг оёқ томонини сал буклаб қўйди-да, бир сакрашда юқори қаватга чиқиб олди.

Пастдан аввал ҳайратомуз ҳуштак эшитилди, кейин Бўрсиқнинг:

— Ҳо-о, ўйин кўрсатяптилар-ку, акамлар! — деган овози келди. — Ҳой, сурбет! Ҳибсхона хўжайини Левон шернинг жойи бу! Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан, деганлар-а?

— Майли, қўявер, — деди Левон тантилик билан. — Бирпас дам олсин. Ҳисоб-китобни кейин қиламиз.

— Қойил! Шер деса дегудек, жа-а, танги йигитсан-а, Левон! — хитоб қилди Маликаи айёр.

— Хўш, қани, банкага урадиган мард борми? — деди Левон, чамаси, Маликаи айёрнинг мақтовидан ийиб.

— Банкага урадиган мард мана биз бўламиз-да, Левон шер.

— Фирромлик қилма! — хириллади Бўрсиқ. — Банкани уришга яна бир қўл керак.

— Қайта созла, қартани!

Шундан кейин овозлар алақандай пасайиб, сирли шивир-шивирга ўтди:

— Пули бор-йўғини билмадим-у, аммо пўстини билан қалпоғи зўр экан, акамларнинг!

— Пўстинига кўз олайтирма! Кўзингни ўйиб оламан!

— Кимга тегсаям, бари бир ўзим ютиб оламан қиморда!

— Кўрамиз!

— Этигини аканг қарагай оламан!

— Майли! Менинг тақир бошимга қундуз телпаги-ям бўлаверади!

— Ажабо, ақлинг етмадими, каллаварам! Лаш-лушини атайин бизга қолдиришган!..

— Яна битта карта берайми ё бас қиласанми?

— Бер!

— Куясан!

— Куйсам мен куяман, ишинг нима сенинг, ҳез?

«Кимларнинг ичига тушиб қолдим? Қанақа қашқирларнинг орасига олиб келиб ташлашди мени? Нима мақсадда бунақа қилишди?»

Суюн бургут шунчалик ҳолдан тойган эдики, бошим ёстикқа тегмасданок қотиб қоларман, деб ўйлаган эди, бўлмади. Бир-биридан беҳаловат, бир-биридан совуқ, ваҳимали ўйлар яна хаёлини занжирбанд этди. «Йўқ, у ҳеч нарсадан тоймайдиган бу каллаке-сарлардан, қиморга хотинларини ҳам тикишдан тоймайдиган бу шақоллардан қўрқаётгани йўқ. Бир йигитта бир ўлим! Аммо... аммо нега уни бу кўйларга солишяпти? Уни эгиб олишга кўзлари етмагандан кейин бу каллакесарларга рўбарў қилишяптими? Улардан фойдаланиб тақаётган айблари, иғво-ю бўхтонларига иқроқ қилдиришмоқчими?..»

Қаердадир қулоғига чалинган эди Бургутнинг: гўё Шарановскийга ўхшаган нопок терговчилар ўжар маҳбусларни — тақилган айбларни бўйнига олмайдиган, изнларига юрмайдиган қайсарларни мана шундай қаллобу қиморбозлар, туққан онасини ҳам аямайдиган каллакесарлар, умрлари ўтирлигу фаҳшбозлик билан ўтадиган муттаҳамларнинг орасига ташлармиш. Дунёга келмасдан турибоқ тубанлик ва хунхўрликни касб этган йиртқичлар эса ҳар қандай одамнинг иродасини букиб, бир неча кундаёқ мусичадай қилиб, ноҳалол терговчиларнинг оёқлари остига ташлармиш!..

Суюн бургут бу мудҳиш миш-мишларга бирда ишонса, бирда ишонмай юрарди. Мана энди ишонса бўлади. Майли, бошга тушганини кўз кўрар. Йигит кишининг бошига нелар келиб, нелар кетмас, дейдилар. Суюн бургут ҳам бошга тушганини кўрар. Ким билсин, балки одамлар олдида гуноҳқор бўлмаса-да, Парвардигор олдида гуноҳқордир? Эҳтимол, ўзи билмаган ўзи ҳам сезмаган гуноҳлари бордир унинг?..

Ёшлик — бебошлик экан. Ёшлик чоғларида Суюн бургут у дунёни гоҳ ўйлаб, гоҳ ўйламай, Оллоҳ таолога бирда ишонса, бирда ишонмай куврони неъматга йўл кўйган чоғлари ҳам бўлган эди, мана, энди дилдандан ишонди! Ростки, эски шубҳалар, «қудратли Эгам нечун мени бу кўйларга солди, қайси гуноҳларим учун

бу уқубатларга гирифтор этди?» деган хаёллар ҳам бот-бот кўнглида ғимирлаб қоларди. Лекин сал ўзига келгач, бу шубҳаларни дарҳол хаёлидан қувиб, яна кўкка тавалло қила бошларди. Шунда ёшлигида марҳум отаси қанча насиҳат қилмасин, ундан намоз ўқишни ўрганмагани эсига тушиб, афсус чекарди. «Агар раҳматли падарининг насиҳатига кирганида ҳозир бу фарзни бажо келтириб, юрагини каламушдай кемираётган тизгинсиз ғам-андуҳларни бир лаҳзага бўлса-да, хаёлидан чиқарармиди? Андуҳ тўла нотинч дили таскину тасалли топмасмиди? — деб ўйлади у. Аммо сал ўтмай афсус-надоматлардан яна исёнкор саволларга кўчганини ўзи ҳам сезмай қоларди. Ахир бу қандай ҳокимиятки, қўл остидаги энг беғубор одамларни, ёмонлик, қаллоблик, тулкилик, шумлик нималигини билмаган, гўдақдай пок фарзандларини бу ҳаромхўр қузғунлар ҳукмига ташлаб қўйса? Ҳалол инсонлар дўзах азобига ташланса-ю, бу адолатсизликдан осмон ағдарилиб ерга тушмаса!..

Суюн бургут бу ўйлар гирдобида қанча қоврилмасин, чарчоқ ўз ишини қилди. У вафлат уйқусига кетган экан, бир маҳал кимдир этигини тортаётганини сезиб, уйғониб кетди. Хона ҳамон кундузгидек ёп-ёрув. Боя ерда қарта ўйнаб ўтирган калакесарлар Суюн бургут ётган каравотни ўраб олган, шоп мўйлов Левон шер жон-жаҳди билан унинг этигини тортар, Бўрсик билан Маликаи айёр кўзлари ёниб, унинг бу ишини кузатиб туришарди.

Суюн бургут бир силтаниб оёғини Левоннинг қўлидан тортиб чиқарди-да, каравотга чўккалаб олди.

— Нима қиялсан, оғайни?

Левон ўз кучига ишонган одамларга хос белисанд совуққонлик билан:

— Этикни еч! — деб маслаҳат берди. — Каминадан бошқага муносиб эмас бунақа этик!

Суюн бургут юрак уришини босишга уриниб:

— Ечмасам-чи? — деб сўради.

— Ечмасанг, иккала оёғингни қўшиб шартта кесиб оламан! — Левон шер шундай деб қўлини қўйнига тикди-ю, ярим газ келадиган пичоқ суғуриб олди. — Ким билан ўйнацияпсан, овсар? Еч дедим, еч этикни!

Суюн бургут билакларига чўяндай бир нарса қуйилиб келганини сезиб, темир каравот қирраларини

маҳкам чангаллаб олди. Вужудини эса қандайдир ўзгача, фақат даврадаги улоқни рақиблари қўлидан узиб чиққан пайтлардагина қувонч аралаш шафқатсиз шиддатли бир туйғу қамраб олди, хаёлидан эса: «Ўлсам шу бугун, шу каллакесарлар қўлида ўлиб қўяқолай!» деган бир фикр қуюндай чарх уриб ўтди-ю бор кучини йиғиб, пичоқ ўқталганича совуқ иппшайиб яқинлашаётган Левоннинг пешонасига тепди.

Тепкиси Левоннинг пешонасига эмас, оғзига тўғри келди чоғи, унинг моҳирона терилган гиштдай текис тишлари қарсилаб кетди-ю яраланган айиқдай бўкирганича эшик олдидаги ҳожат учун қўйилган чўян идиш устига йиқилди.

— Хўжайинни ўлдирдинг-ку, аблах! — хириллади Бўрсиқ. У орқага югуриб ўтиб, «хап сеними?» деганича Бургутнинг бошига бир мушт туширди. Бўрсиқнинг қўли чўяндай оғир эди. Телпаги бошидан учиб кетган Бургут, бир силтаниб, эгнидаги пўстиндан «озод» бўлди-да, сакраб ерга тушди. Икки каллакесар, худди хужумга шайланган икки қоплондай, қадрларини сал эгиб, рўпарасида муштларини тутиб туришар, иккиси ҳам кўзлари қисилган, вужудлари қалтирар, важоҳатларидан одам қўрққулик эди.

Левон эса ҳамон пойгақда бўкириб, кавказча сўкиниб ётарди.

Суюн бургут ҳам қадини эгиб, олишишга шайланди. Вужудини ларзага солган бояги ғазаб, тўғрироғи, фақат Маржонтовда бериладиган улоқларда ёки полвонлар билан беллашган чоғларидагина уйғонадиган бир шиддат юрагини боягидан ҳам жўшқин бир завққа тўлдирган, гўё рўпарасида Бўрсиқ билан Маликаи айёр эмас, Шарановский билан Миржалолов деган анов муттаҳам турар, уларни янчиб ташлашга тайёр эди.

Суюн бургут билар, агар рақибининг бошини ўнг қўлтиғига ола олса, бас, ҳар қандай полвон, полвон у ёқда турсин, туяни ҳам йиқитар эди. Ҳозир шуни эслаб, Бўрсиқнинг бўйнидан олишга шайланди. Бўрсиқ гўё буни сезгандай, Левонга ўхшаб қўйнидан шартта пичоқ суғурди.

— Яқинлашма, даюс! Нақ ичак-чавоғингни ағдариб, телпагинг ўрнига салла қиламан! — у шундай деб, тўсатдан ғалати ишвалар қила бошлаган Маликаи айёрга юзланди:

— Оёғидан ол, ҳез, оёғидан!

Бўрсиқ гални тутата олмади. Суюн бургут бир те-
пиб, унинг қўлидаги пичоқни учуриб юборди-ю бир
ҳамла билан бўйинини ўнг қўли билан қисиб олди.
Бўрсиқ, гўё боши сиртмоққа илинган асов тулпордай
тапир-тупир қилиб, Суюн бургутни чалиб йиқитишга
уруниб кўрди. Лекин Бургут Маржонтовда ўтадиган
курашлардагидек, юраги мислсиз бир шавққа, йигит-
лик нурурига тўлиб, «Ҳаҳ!» деб бақирди-да, ҳамон зўр
бериб типирлаётган Бўрсиқни гурсиллатиб ерга ағдарди.

Юмалаб бориб каравот тагига кириб кетган Бўрсиқ
аллақандай йиғламсираб:

— Бўйнимни уздинг-ку, даюс! — деб хириллади.
Унинг нидоси Левоннинг зорли инграшига қўшилиб,
хона аччиқ фарёдга тўлди.

Суюн Бургут Бўрсиқ билан олишаман деб Маликаи
айёр эсидан чиққан экан, бир маврид унинг: «Э, қо-
йил!» деб ҳиринглаб кулганини эшитиб, ялт этиб қара-
ди. Маликаи айёр бурчакка тикилиб олган, у сурма
қўйилган кўзларини сузиб, бўялган лабларини ҳима-
риб, шодон ишшайиб турарди.

— Қойил! — такрорлади у, кўзини ҳамон ишва
билан сузиб, — аммо ўзлари ҳам йигитмисан йигит
эканлар-да, — Маликаи айёр қошларини ноз билан
учуриб, гўё рақсга тушмоқчи бўлгандай қўлларини
ўйнатиб қилпанглади:

— Биз таслим! Шу бутундан бошлаб ҳам қалбан,
ҳам жисман шайдойингиз бўлдик, жонидан! Аммо йи-
гитмисан йигит экансиз, укаси ўргилсин!

Суюн бургут ижирғаниб тескари бурилди. Хаёли-
дан эса, «Нима бало, чиндан ҳам анавинақа... ҳезлар-
данми бу?» деган фикр ўтди.

Шу пайт, йўлақда гурс-гурс оёқ товушлари, ғала-
говур овозлар эшитилиб, занглаб кетган темир эшик
ғичирлаб очилди. Хонага бир йўла икки милиционер
кириб келди.

— Хўш, нима тўполон бу? Нима қилиняпти бу ерда?

Бўрсиқ бўғилиб-бўғилиб сўкинди. Левон шер инг-
раб ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, яна шилқ этиб йи-
қилди.

Ҳибсхонага биринчи бўлиб кирган кексароқ мили-
ционер, қовоғини уйиб Суюн бургутга қаради:

— Сенинг ишингми, бу, Бургут?

Маликаи айёр битта-битта терилган қошларини ишва билан чимириб кулди:

— Иш эмас, моҳирона ўйин бу! Жаноб миршаб, цирк, театр! Қойилман бу акажонимга! Отнинг калласидек юраги бор экан аммо! Юрагига мафтунман акажонимнинг!

— Сен ҳез... сен ҳезалақдан ҳеч ким гап сўраётгани йўқ! — кекса милиционер уни жеркиб ташлаб, Суюн бургутта юзланди:

— Кал-катта одам, кимсан... Маржонтов совхозининг директори... Нима бало, одам ўлдиргани келдингми бу ерга?

Суюн бургутнинг қалбида ҳамон жўш урган завқ илгариги исёнкор туйғу билан алмашди.

— Бир бўҳтон етмовди, иккинчисини бошламоқчимисиз? — бўғилиб деди у ва оёқ остида ярқираб ётган иккита пичоқни кўрсатди: — Аввал сўраб-суриштиринг — бу пичоқлар кимники? Ким қамоқхонада ётган каллакесарлар қўлига пичоқ бериб қўйди? Мақсадларинг нима? Бўҳтонга учраган ҳалол инсонларни буколмагандан кейин уларни мана шу ифлос қиморбозлар ёрдамида тиз чўктиришми нияларинг? Мени бу қиморбоз киссавурлар орасига ташлашга ким рухсат берди сизларга? Инсоф борми сизларда?

Маликаи айёр ҳайратдан дик-дик сакраб, хушнуд қийқирди:

— Яшанг! Мана шунақа гап билан Ғажиб ташланг бу жаллодларни! Садағангиз бўлай сиздай хўроз йиғитнинг! — у беҳаё ҳаракатлар қилиб шундай қилпангладик эшикда турган ёш милиционер беихтиёр кулиб юборди, мўйсафид эса муштини тутиб, айёрга таҳдид қилди:

— Ертўлани соғиниб қопсан-да, ҳез? Чакагингни тий, аҳмоқ, бўлмаса бир ўзингни зиндонга тиқиб қўяман!

— Худо хайрингизни берсин, дўзахга тиқсангиз ҳам шу акажоним билан бирга тиқинг, жон гражданин милиционер!

Кекса милиционер унга жавоб бермай Суюн бургутта:

— Ўғриси зўр келса, қози муттаҳам бўлур... — деди. — Оғзингдан чиққан гапларни қара! Уят сенга, Бургут, уят. Қани олдимга туш, Суюн!

Суюн бургут ерда ётган пўстинини елкасига ташлаб, қалпоғини бошига қўндирди-да, индамай эшик томон юрди. Йўлакка чиққанида орқадан Маликаи айёрнинг ингичка, зорли овози эшитилди:

— Каминани ҳам опкетинглар. Гўрда бўлсаям шу акажоним билан бирга ётай, жаноб миршаблар!

XIV

Дунёда мавҳумликдан ёмон нарса йўқ экан. Маржоной буни мана энди бошини юз эшикка уриб, эри тўғрисида бировдан бир офиз аниқ гап эшитолмаганидан кейин билди. Боз устига қишлоқда Суюн бургут «Маржонтов» совхозига бошлиқ бўлиш учун хўжайинларга катта пора берган экан, деган миш-мишлар тарқади. Чамаси бу гапни Мансур мешнинг ўзи ва ҳамон оддан тушса ҳам эгардан тушмай юрган югурдаклари тарқатишди. Эри Мансур мешнинг ўрнини эгаллагандан кейин Маржоной билан саломлашмайдиган бўлган собиқ директорнинг бу малайлари энди ҳар сафар тўхтатиб салом берадиган одат чиқаришди, «Бай-бай-бай, ёмон бўпти-да Бургутга!» дея ҳамдардлик билдиришадиган, тасалли берадиган бўлишди. Аммо улар Маржонойдан кўнгила сўраш учун эмас, билъакс, дилини хуфтон қилиш ниятида шундай қилаётганлари кинояларидану гапларининг сохталикларидан шундоқ кўриниб турарди. Ахир, Суюн бургутнинг қамалганидан улар хурсанд бўлмай, ким хурсанд бўлсин! Бургут ҳибсга олинган куннинг эртасигаёқ унинг ўрнига келган Мансур мешнинг жияни Суюн бургут ҳайдаб юборган бу югурдакларнинг аксарини аввалги лавозимларига қайтарди, улар яна собиқ директорнинг «шахсий чойхонаси»да елиб-югуриб, дастурхонида пашша бўлиб олишди.

Шу-шу, Маржонойнинг кўзига олам тор кўриниб, уйдан чиқишга ҳам ийманадиган, гўё эри эл-юрт олдига чиндан ҳам катта гуноҳ қилгандай, одамлардан ҳайиқадаган, ҳеч кимни, ҳатто таниш-билишларни ҳам кўргиси келмайдиган, уларнинг таскину тасаллиларини ҳам эшитишни истамайдиган бўп қолди. Рост, ёмонлар бор жойда яхшилар ҳам бўлар экан. Чин юракдан куйиниб гапирувчилар ҳам оз эмас эди. Лекин, барибир, кўнгила бир синса ёмон экан, гўё дарз кетган

кўзадек, ўрнига келтириши қийин экан уни! Ким билсин, эҳтимол эрининг боши узра айланган қора булутлар тарқаса яна ҳеч нарса кўрмагандай бўп кетар. Аммо ҳозир... бор кучи икки кўзига етадиган, сал нарсагаёқ ўзини туюлмамай, ўқсийдиган бўп қолди. Яхшиям, момоси билан Ветеран бобоси кеп қолган экан. Бибисора момо, гарчи, қизи билан набирасининг ҳолини кўриб, ич-ичидан эзилса ҳам кўпни кўрган кампир, Маржонийни ёнига ўтқазиб қўйиб, бот-бот қўйирди. «Сабр қил, болам, сабр таги сариқ олтин» деганлар, ҳаммаси яхши бўп кетади, ҳақиқат эгилса эгилди, бироқ синмайди, ҳали кўрасан, бўтам, бутун қувониб юрган душманларинг юзи шувит бўлади, бутун куйинган дўстларингнинг боши осмонга етади, сабр қил, қизим!» — деб тинимсиз насиҳат қиларди. Лекин бардошли момонинг бу насиҳатлари Маржонийни кўп ҳам овута олмас, биъакс, кўнглидаги ярани баттар тирнар, она-боланинг дардлашуви ҳар сафар кўз ёши билан тугарди, холос. Бу ҳам етмагандай Ветеран бобоси шаҳарга бориб прокурорлар билан учрашиб қайтганидан кейин юраги ёмон бўлиб, тўшакка ётиб қолди...

Авваламбор, бандасининг бошига иш тушмасин экан, иш тушса, бир-бирини судраб келаверар экан!.. Ветеран бува бир ҳафта гоҳ нари қараб, гоҳ бери қараб дегандай, уларни жуда қаттиқ шоширди. Яхшиям дўхтирлари жуда тажрибали кекса одам эди, чолнинг бошидан кетмай, бир ҳафта деганда уни «бери қаратиб» берди.

Эри билан бувасининг ташвишлари етмагандек, Лочин ҳам Маржонийни кўп қийнади. Йўқ, у кучи фақат икки кўзига етган онасидек, йиғлаб сиқтамади. Маржонийга ўхшаб, ўзини ҳар томонга урмади. Ургиси келган тақдирда ҳам, ҳали ёш, қаёққа ҳам борарди, кимга арз қиларди? Бироқ, отаси қамалди-ю гунг бўлди-қолди!..

На энаси, на момосига дарди дунёсини айтиб ёрилар, на уларнинг панду насиҳатларига қулоқ соларди! Тўғрироғи, қулоқ соляптими, йўқми, агар қулоқ солаётган бўлса, уларнинг гапларига розими, рози эмасми — ҳеч нарсани билиб бўлмас эди. У бобоси билан момосининг панду насиҳатларини, Маржонийнинг илтижоларини жимгина эшитарди-ю, лом-мим демасдан

ўрнидан туриб кетаверарди. Ўзиям, сал кундаёқ кўзлари ичига ботиб, ранги сомондек сарғайиб, оғайниси Салим қилтирикдан бешбаттар озиб кетди! Яхшиям шу оғайниси-ю анов... умрлари узоқ бўлсин, икки қизалоқ — Олтиной билан Кумушбиби бор экан! Шулар келгандагина Лочинга хиёл жон киради, гунг ҳолатдан чиқиб, гапга қулоқ соладиган бўлади. Улар бирдан Лочиннинг хонасига яшириниб олиб, сирли режалар тузишади, чамаси, юқори ташкилотларга хатлар ёзишади, бирдан қаёққадир гумдон бўлишиб, тонготар қайтишади. Кейинги пайтларда ота ташвишига яна бир ташвиш қўшилди: ҳукумат «Қалдирғоч»ни тортиб олармиш деган гап тарқади-ю тўрталови (илоё Оллоҳ қўлагай уларни!) кеча-ю кундуз бирга бўп қолишди. Гўё ҳукуматнинг қўли етмайдиган жой бордек, «Қалдирғоч»ни қайгадир обориб яшириб келишди, сўнг бу ишларидан ҳам кўнгиллари тўлмай, Олтинойни тоққа, Дарвеш дудуққа юборишди.

«Қалдирғоч» атрофида гап айланиб қолгандан бери Маржоной Миржалоловнинг айтганларини кўп эслайдиган бўлди. Эслаши билан ўшанда бу сўхтаси совуқ одамнинг таклифини рад этиб тўғри қилдимми, йўқми, деган ўй кеча-ю кундуз миясидан чиқмай, оромини йўқотди.

Рад этгани ҳам майли, бу гапни Ветеран бувасига айтиб нима қиларди? Буваси бу гапни эшитиб, қони қайнаб кетди-ю эртасигаёқ шаҳарга отланиб, чамаси, ишни бешбаттар чалкаштириб келди.

Ундан кўра Маржоной ўшанда Миржалоловга: «Майли, оғажон бир ўйлаб кўрай, қариндош-уруғларим билан бир маслаҳатлашиб олай, бир-икки кун муҳлат беринг менга, оғажон!» деб қўя қолса бўлмасмиди?!..

Бироқ ундай деса... сўраган пулинг кафанлигинга буюрғай Миржалолов ўн минг, йигирма минг эмас, эллик минг деди-я, уялмай-нетмай. Бу пулни эшитган одам эси чиқмай бўлармиди? Бироқ, кейин ўйлаб қараса, ҳақиқатан, Миржалолов айтгандай бу ёқда «Қалдирғоч» ҳам бор экан. Уни ўттиз мингта олишса, қолган йигирма мингини қолган-қутган қўй-пўйларни, сигир-пигирини сотиб, қолаверса, қариндош-уруғларидан қарз кўтариб бўлса ҳам, тўпласа бўлар эди-ку! Рост, бу гапни Лочинга қандай айтади? Буни Маржо-

ной ўзи ҳам билмайди! Бироқ наҳот тулпорини отасидан афзал кўрса Лочин? Наҳот тушунмаса? Йўқ, тушунади! Отаси учун битта эмас, мингта «Қалдирғоч»дан ҳам воз кечади ўғли! Ахир отаси бу бўхтонлардан соқит бўлиб, қамоқдан чиқса... бунақа тулпорлардан битта эмас, ўнтасини олиб беради ўғлига! Отаси молдунё у ёқда турсин, жонини ҳам аямайди-ку Лочиндан?

Маржоной ўйлай-ўйлай, ахийри ўғлига кўнглини очишга аҳд қилди. Бироқ ўғлига ёрилиб, унинг розилигини олишдан аввал Миржалоловга учрашмасдан илож йўқ. Ким билсин, бургага тузоқ қўйишга қодир бу одамга инонса бўладими ё унинг айтганлари шунчаки бир илмоқми? Айниқса, Ветеран буvasи бориб келгандан кейин... нима гап бўляпти у ёқда? Ўз сўзларида туриптими улар ё айниб қолишдими?

Маржоной кечаси шуларни ўйлаб, мижжа қоқмай тонг оттирди. Эрталаб, ўғлига буvasининг эски «Волга»сида шаҳарга бориб келишини илтимос қилди.

— Авваламбор, отангдан хабар олайлик, бугун овқат оладиган кун, у-бу бериб келайлик, қолаверса, анов прокурорларга яна бир учрашсам, дейман, ўғлим, — деди Маржоной.

Лочин онасининг гапини ёқтирмай:

— Тунов куни учрашиб, қон бўп чиққаннгиз ози-ми? — деди кўрслик билан. — Яна нима гапингиз бор у ифлосларга айтадиган?

— Энди... ётиб қолгунча, отиб қол, дейдилар. Туяга «чўх» деган ҳам мадад, болам.

— Сиздан кейин бувамлар бориб, қай аҳволда қайтдилар? Аранг опқолдик бир ўлимдан. Сабоқ бўлмапти-да, бу? — Лочин шундай деб ўдағайларди-ю, Маржонойнинг лаблари пирпираб уча бошлаганини кўриб, сал юмшади:

— Отангдан хабар оламан десангиз, майли, эна! Бироқ, анов... прокурор-прокурор деганларингизни қўйинг! Бас! Шунча ҳақоратлаганлари ҳам етар! Кеча Ветеран бувамлар айтдилар, Московга бораман, дедилар, ҳақиқатни ўша ёқдан қидираман, дедилар. Агар рози бўлсангиз мен ҳам бирга бориб келардим, энажон!

Маржоной алам билан бошини сараклатди:

— Московидан ҳам ўргилай! Москов-Москов деймиз-у, ҳамма бало ўша томондан келяпгани билан иши-

миз йўқ! — деди у ва ўглининг отасиникига жуда-жуда ўхшаб кетадиган шиддатли, қайсар нигоҳидан нигоҳини олиб кочди:

— Майли, болам, бобонг билан яна бир маслаҳатлашиб кўрайлик. Борсанг бориб келарсан. Ишқилиб, бугун мени шаҳарга обориб келақол, ўғлим.

Лочин ниманидир ўйлаб, пешонасини ишқади.

— Эртага қилсак-чи шу ишни, эна?

— Нега? Бугунги ишни эртага қолдирма, дейдилар-ку, болажоним.

— Чунки бугун... Олтинойни кутяпмиз. Тоққа кетган. Кеча келиши керак эди, келмади. Биласиз-ку, «Қалдирғоч»ни бу ерда асраб бўлмайди, эна.

Маржоной бошини қуйироқ эгди. У эндигина, «Қалдирғоч» деганда ўглининг овози алам аралаш аллақандай чексиз бир меҳр билан янграб кетганини эшитганидагина, боя ўйлаган ўйларини унга айтиш қанчалар қийин бўлишини англади, англади-ю: «Отаси-чи? Отасининг қисмати нима бўлади, бу аҳволда?» — деган ўй юрагини ўқдай тешиб ўтди.

«Йўқ, Суюн бургут шу дамда қафас ичида қовурилиб ётганида, Маржоной Москвадан ҳақиқат кутиб, тақдирга тан бериб ўтиролмайди бу ерда! Майли, «Қалдирғоч»га тегмаса тегмас, ҳовли-жойи бор, бисоти, топган-тутгани бор — барини сотиб бўлса ҳам қутқариб олади, уни!»

— Майли, болам, у ёғи бир гап бўлар, — деди у ёлвориб. — Нима бўлсаям, бориб келақолайлик шу бугун...

Лочин индамай бош ирғади: «Майли...»

Шу пайт дарвоза аста, журъатсизгина тақиллади. Лочин энгилгина одимлаб бориб, дарвозани очди.

Остонада... Олтиной турарди!

Оёғида пошнаси баланд, бежирим этикча, эғнида энгил оқ кўйлак устидан кийилган хипчабел қора барқут нимча, учлари елкасига ташланган оқ шойи рўмонли негадир қошларигача тушириб олибди!

Ҳар сафар (сўнгги пайтларда, айниқса) Маржоной бу истараси исикқина, уятчан қизни кўрганида, дили ўз-ўзидан гўё шугъла тушгандай ёришиб кетарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди-ю:

— Ке, қизим, — деди унга далда бериб. — Келақол бу ёққа!

Лочин эса сохта дағаллик билан;

— Намунча бошингни эгасан? — деди, мийиғида кулиб, — намунча яширасан юз-кўзингни? Еч рўмолингни!

Олтиной икки юзи лов ёниб:

— Кўра ёнидаги жийдазордан ўтаётиб... ҳаммаёғимни тирнаб олдим. — деди болаларча соддалик билан.

— Хайрият, бошинг омон қопти! — кулди Лочин.

Олтиной Маржонойнинг ёнига келиб сўрига омонаттина ўтирди. Унинг айтишича, отаси бутун кечқурун келадиган бўпти, келиб, «Қалдирғоч»ни ўзи олиб кетадиган бўпти. Маржоной билан Лочинга салом айтибди, фақат отаси эмас, тоғдаги барча чўпон-чўлиқ Суюн бургутнинг вамида куйинаётган эмиш. Керак бўлса борайлик, дейишипти. Суюн бургут бошимизга иш тушганда бизга кўкрагини қалқон қилиб тутган эди, энди биз ҳам бу яхшилиғига яхшилик билан жавоб берайлик, дейишипти... «Қалдирғоч»ни бўлса... «Ал-васти сой»нинг тупкарисида одам тугул, қашқир боролмайдиган чакалакзорлар бор. Ўша жойларга оёриб ўзимиз боқамиз, ўзимиз қараймиз, дейишипти.

Йўқ, яхшиликка ёмонлик деган гаплар ҳам унча тўғри эмас экан. Яхшиликни қилавергани яхши экан одам боласи! Мана, яхши одамлар кўп эканки, Суюн бургутнинг яхшилигини эсларидан чиқаришмапти!..

Маржоной тўсатдан кўзига фил-фил ёш олиб, қизнинг у юзи, бу юзидан ўпди. Олтинойнинг сўзлари, чамаси, Лочинни ҳам тўлқинлантириб юборган эди, бироқ у бунни билдиргиси келмай, ўрнидан турди.

— Майли, эна, мен эса машинага қарай. Шаҳарга тушадиган бўлсак... барвақт бориб барвақт қайтайлик! — Лочин шоша-пиша ҳовлидан чиқди, бироқ Маржоной тўрва-халталарини йиғиштириб бўлмасиданок, қайтиб кирди.

— Сизни анов.. мешқорин сўраяпган эмиш, — деди у, хушламай. — Бир кеп кетсин, деяпган эмиш.

Маржонойнинг юраги негадир «шув» этди.

— Ким айтди?

— Анов... телба масхарабози кеп кетди. Вақти бўлса ҳозир келақолсин, деяпган эмиш! — Лочин шундай деб, бир вижиниб олди. — Нима қиласиз, бориб келасизми ё?..

— Билмасам... — Маржоной каловланди. — Хайронман. Нима иши бор экан менда?

— Билмасангиз борманг! — шартта кесди Лочин.

— Ҳайронман. Борсам... бир бало, бормасам... тагин бир бало... Шўримиз курсин.

— Бўлмаса ров бориб, ров қайтинг! — деди Лочин.

— Шаҳардан барвақт қайтишимиз керак! Мен машинани шайлайвераман!..

* * *

Офтоб арқон бўйи кўтарилган, лекин ҳарорати сезилмас, Маржонтовдан эсаётган ғир-ғир шабада дарахт шохлари, япроқлари билан ўпишиб ўйнашар, бу шабада Маржоннинг юз-кўзларини силаб-сийпаб, кўнглидаги галаёнини хиёл босгандай бўлди.

Мансур меш, дарвозаси ёнбошига қурилган нақшинкор шийпоннинг тўрида, қат-қат кўрпачалар устида ёнбошлаб ётарди. Қаппайган қорнига енгил оқ чойшаб ёпиб, пешонасини ҳўл латта билан боғлаб олган Мансур меш нимаси биландир шафқатсиз тўлқин қирроққа отиб юборган улкан балиқни эслатар, ўзиям ҳаво етмай тез-тез ҳансираб нафас оларди.

Одатдагига хилоф «чойхона»да ивирсиб юрадиган гумашталар кўринмас, қирмизи гилам тўшалган усти берк сўрининг пойида унинг севимли қизиқчиси — Девонаи росттўй хўжайинига қимиз шопириб ўтирарди.

Маржоний кўриниши билан Мансур меш худди бўрдоқи қўйдаи оғир тебранди-да, йўгон оёқларини хонтахта тагига чўзиб, қўш болишга суяниб ўтирди. Девонаи росттўй абжирлик билан сапчиб туриб, унинг елкасига яна бир болиш қўйиб берди. Гарчи ҳаво ҳали исимаган бўлса ҳам, Мансур мешнинг жир босган, бўғриққан юмалоқ юзи, сарёғ солинган тўрвадай осилган қат-қат бақбақалари, босволди қовундай туксиз ялтирбошини реза-реза тер қоплаган, ўзиям, одатдагига зид, аллақандай бемажол, ҳорғин, касалманд кўринарди.

— Кел, қизим Маржоний, кел! — Мансур меш шундай деб, Маржонийга хонтахтанинг чеккасидан жой кўрсатди-да, бошини бурмасдан масхарабозига буюрди:

— Сен, бор, қимизингни ичкарига опкириб шопиравер!

Девонаи росттўй қимиз тўла ёвоч корсонни кўтариб, ҳовли томон йўналаркан:

— Ўзлариям жа эркатой бўп кетяптилар-да, — деб пўнғиллади. — Дам ёш хотинини йўқотган чолдай бир лаҳза даф бўлсам питирлаб қоласиз, дам...

— Бор, бор! Аскиянгдиям тузи қолмади, девона! — деди Мансур меш. — Сендай қизикчидан ўзим ҳам тузукман!.. Битта гап билан этигимга тикиб қўяман сендай масхарабозни!

Девона бошини ликиллатиб, қиқирлаб кулди:

— Бу гапингизда жон бор, хўжайин! Битта эмас, қорни тиламчининг тўрвасидай шалвираб қолган тўртта масхарабоз сизгади бир пой этигингизга!

Девона кетгач, Мансур меш, жир босган қовоқлар тагидан аранг кўринган қисик кўзларини юмиб, узоқ ўйга толди, чамаси, бу сукут ҳорғинликдан эмас, йўқ, у кўнглидаги қандайдир бир гапни айтолмай қийналар, чайналар эди.

— Мен биламан, синглим, — деди у ниҳоят чўзилиб кетган сукутни бузиб. — Сенга қийин бўлди. Бошинга оғир иш тушди. Бошига иш тушган одам ҳаммадан ҳадиксирайдиган бўлади. Мана, сен ҳам менга ишонмайсан. Ўйлайсанки, эринг Суюнжоннинг бошига тушган савдоларда каминанинг ҳам қўли бор деб, гумон қиласан! Аммо бандаси кўрмаса ҳам, яратган эгам кўриб турибди: Эрингга, Суюнжонга қасдим йўқ менинг! Ростим: ўшанда менга билдирмай зимдан иш юритганидан хиёл ранжиганман, бу рост! Сабаби мен ўзим ҳам уни ўрнимга мўлжаллаб юргандим, қизим...

Мансур меш Маржонийнинг жавобини кутиб, анча жим қолди. Маржонийдан садо чиқмагач, овози дарз кетиб, давом этди:

— Майли, болам, кўриб турибман, менинг гапларимга инонмайсан...

— Мени кечирасиз, тоғажон, — деди Маржоний. — Шаҳарга тушмоқчи эдим.

— Шунақа де? Яхши гап. Яхши насиҳатларингизни йиғиштириб қўйинг-да, ниятингизни айтиб қўяқолинг, ниятингиз эса... демоқчисан-да. Тўғри тушуниппанми сўзингди!

— Йўқ, йўқ, — ёлворди Маржоний. — Сизнинг яхшиликларингизни ҳеч қачон унутмаймиз, тоғажон!

— Агар шу гапинг рост бўлса, — деди Мансур меш овози дўриллаб. — Агар яхши маслаҳатимга инонсаларинг... гапнинг пўсткаласи: «Қалдирғоч»ни сотинглар менга!

Бир нуқтага қадалиб ўтирган Маржоний ялт этиб қаради. Мансур меш у қараши билан худди туя то-

вонларидай улкан, сержун панжаларини хонтахтага тираб, бир тебранди-да, яна ўзини ёстиққа ташлади.

— Худо шохид! — деди у, бошини сарак-сарак қилиб. — Ниятим холис менинг! Яхшилик тилайман сенларга, яхшилик. Сабаби, ҳамманинг кўзида чўп бўп турипти бул от! Анов терговчилар ҳам кўзларининг остига опқўйган уни! Эринг Бургут бул отни менга «Волга»сига алмаштириб олған! Турама?* Тура. «Волга» йигирма минг турса, йигирма мингди, ўттиз минг турса, ўттиз мингди санаб бераман сенга! Сен уни эринг йўлига жарат, болам! Эр керакми, от керакми сенларга?

«Нимага шама қияпти илоннинг ёғини ялаган бу баттол? Тулпорларингга анов терговчилар ҳам кўз тиккан, дегани нима дегани? Миржалолов билан тили бирми бунинг? Сотмасаларинг тортиб олишади демоқчими бу такаббур туллак?»

— Ха, оғзингга сўк солиб олдинг? Қари билганди пари билмас, дейдилар!

— Раҳмат, — деди Маржоной, нима дейишини билмай. — Сизнинг маслаҳатингизга юрар эдим, бироқ... Ўғлим жонидан ҳам ортиқ кўради бу отни...

Маржоной бу гапни айтишга айтди-ю, пушаймон бўлиб лабини тишлади. Мансур меш ўрнида бетоқат тебраниб, гўё ҳозиргина Маржонойнинг кўнглидан ўтган ўйларни билгандай:

— Отасини-чи? — деб сўради. — Улингга битта от ўз отасидан азиз бўлди энди? Бул қандай фарзандки, уни дунёга келтирган отадан отни афзал кўрса?

Маржоной каловланиб ўрнидан турди.

— Майли, мен бир ўйлаб кўрай, тоғажон. Ўғлим билан, Ветеран бувам билан бир маслаҳатлашиб олай.

Мансур меш:

— Майли, ўйлашсанг ўйлаш! — деди истар-истамас. — Аммо-лекин кимдинг жони оғрийди Бургутга? Сенинг жонинг оғрийди! Сенинг сўзинг керак менга, болам! Аммо шу бутундан қолдирмай жавобини бер!

Маржоной, кўз олди зимистон, худди ёв қувгандай, ўпкаси томоғига тиқилиб бир-биридан ваҳимали ўйлар миясида яраланган қушдай чарх урарди: «Бу шум ният нима демоқчи ўзи? Ўйласанг ўйла, аммо шу бутун

* Турама — тўғрими.

жавобини бер дегани нимаси? Жавобини бермасанг ҳукумат барибир тортиб олади, ундан кўра вақт борида сотиб қол, демоқчимиз? Эринг битта «Волга»га олган бу «Қалдирғоч»ни! Шу гапни анов... турқи совуқ Миржалолов ҳам айтган эди-ку! «Қалдирғоч»ни бу қари тулкига сотса, у ёғини ҳам ўзи тўғриламасмикин? Миржалоловлар билан ўзи гаплашиб, эрининг мушкулени осон қилиб бермасмикин? Ё бунинг ҳаммаси шунчаки бир ўйинми? Минг зўр бўлмасин, осмонга устун эмас-ку бу қари бўри ҳам? Не-не одамлар хор бўлаётган бу телба-тескари замонда бу шумтаканинг қўлидан нима келади? Бироқ... йўлга юрмай бўлармикин? Унда тўнини тескари кийиб, эрининг умрига завоқ бўлмасмикин? Энди кимга боради? Кимдан маслаҳат сўрайди? Маслаҳат сўрайдиган битта-ю битта одам — Ветеран бобоси бўлса, у ҳам шаҳарга бориб, покурорларга учрашиб қайтгандан бери тўшак ёзиб ётиб олди! Дўхтурлар кўриб, юраги чаток, қон босими ошган деб, кўрқитишди. Барибир унга айтмасан бўлмас, бобосига ёрилмаса кимга ёрилади? Бошини қайси деворга уради?

Ветеран буванинг эски «Волга»си дарвоза олдида турар, Лочин кўринмас, шўрлик момо, ер искагудек куймаланиб, кечаси Маржоний билан бирга тайёрлаб қўйган тутунларни машинанинг юкхонасига жойлар эди. Маржоний чопқиллаб бориб, момосининг қўлидаги тутунни олди, уларни ўзи жойлади. Ичкаридан Лочин чиқди. Онасига алақандай ҳадик билан қараб:

— Ҳа, нима деди мешқорин? — деб сўради.

— Ҳа, шу, — деди ўғлига қарашга юраги дов бермай. — Отангининг ишларини сўради.

— Меҳрибон бўп қопти-да! — Мийиғида кулди Лочин. — Кетдикми?

— Ҳозир, бирров бобонгни кўриб чиқай!

Ветеран бобоси деразалари «Маржонтов»га қаранган, қишда илиқ, ёзда салқин бўладиган кенг хонада алмисоқдан қолган эски сим қаравотда ётарди. Уйга Маржонийдан олдин кирган Бибисора момо куймаланиб, чойнақдан совуқ кўк чой қуйиб бермоқда эди. Ветеран Маржонийни кўриб бошини «шилқ» этиб ёстиққа ташлади-да, кўзини юмди. У бор-йўғи уч-тўрт кундаёқ ўзини жуда олдириб қўйган, юзидаги кишини ўзига ром қилувчи шиддатли, ўктам ифода

болаларча ожиз, ногирон ифода билан алмашган, икки лунжи ичига ботиб, узун бурни совуқ урган турпдай қорайиб, сўррайиб қолганди.

Маржоной беихтиёр юраги «шиғ» этиб, каравот олдига бориб чўкка тушди.

— Тузукмисиз, бобожон?

Ветеран кўзини бир очиб, қайта юмди.

— Мени кўябер, болам! Сени анов... илоннинг ёғини ялаган қоринбой чақирган эмиш. Нима деди у қари шоқол?

Маржоной бобосининг ўқ еган қушнинг нигоҳидай хаста нигоҳидан кўзини олиб қочаркан, Мансур мешнинг айтган гапини ҳозир унга айтолмаслигини англади.

— Ҳа, шу... ҳол-аҳвол сўради. Куёвингизнинг ишларини суришгирди.

— Куёвимнинг иши энди шу қари ғаламисга қопти-да? — Ветеран оғир хўрсинди-ю, тўсатдан дағ-дағ титраб: — Йўқ, шўро ҳукумати йўқ энди! — деб хитоб қилди. — Эсиз бу ҳукуматга бағишланган ярим аср умрим!.. Бу ҳукуматни деб, жонини ҳам, қонини ҳам аямаган одамлар оёқости бўлса-ю, умри бино бўлиб-дики, уни каламушдай кемириб келган муттаҳамларга қолса кунимиз? Инсоф нималигини унутган, имон ва диёнат нималигини билмаган шу баттол ҳаромхўрлар ҳал қилса тақдиримизни. Эсиз умрим, эсиз умрим.

Бобонинг киприксиз юмуқ кўзларидан икки томчи ёш сизиб чиқди.

Бибисора момо пиёласи қўлидан тушиб, чолининг ёнига ўтирди, қоқсуяк қўллари билан унинг серажин, дўнг пешонасини силади.

— Ҳой, сизга не бўлди, Бетеран? Кеча дўхтир айтмадима, ёмон нарсаларни ўйламай тинч ётинг демадима? Сизга не бўлди, айланайин, Бетеран?

Ветеран кампирнинг титроқ кафтини ушлаб, секин силади, аста лабига босди.

— Кечир мени, моможон, сен ҳам кечир, болажоним!

Маржоной ўрнидан аранг туриб, эшиккача зўрға етиб борди-да, юрагининг қаъридан кўтарилиб келаётган фарёд билан олишиб, икки қўли билан оғзини босди.

Шаҳар ўша-ўша, райком биносини ҳамон уч-тўртта милиционерлар кўриқлаб туришар, қамоқхона дарво-засида ҳам, худди аввалгидай, тугун кўтарган аёллар, чол-кампирлар, болалар тирбанд эди.

Лочин онасини қамоқхона олдида қолдириб, усто-зи билан учрашгани кетди. Маржоной эрлари, фар-зандлари, қариндош-уруғлари қамалган аёлларнинг аламли дийдиёларига беихтиёр шоҳид бўлганича улар-нинг кўз ёшларини кўрганида ўзи ҳам кўзига фил-филт ёш олиб, навбат кута бошлади. Навбат катта, овқат олаётган туйнукка ҳали узоқ эди, лекин энг ёмони — навбат келган тақдирда ҳам тутунини оли-шадими ё бир баҳона топиб қайтариб беришадими — буни олдиндан ҳеч ким айта олмас, кўплар олиб кел-ган овқатларини топширолмай, аросатда қайтиб кети-шарди. Гоҳи-гоҳида дарвоза устига ўрнатилган радио-карнай орқали баъзиларни навбатсиз чақириб қоли-шар, шунда навбат кутиб турганлар орасида норози овозлар, ғала-говур бошланарди. «Ҳатто ҳибсхонада ҳам адолат йўқ, шу ерда ҳам ошна-овайнигарчилик!» деб нолишарди одамлар.

Тўсатдан Маржоной радиокарнайда ўз исм-фами-лиясини эшитиб, дик этиб чўчиб тушди. У янглишма-димми деб ўйлаган эди, йўқ, янглишмаган экан, ик-кинчи бор унинг исмини айтиб чақиришди.

Маржоной ёнидаги аёллардан ийманиб, узр сўра-ди-да, навбат кутаётганлар сафини айланиб ўтиб, туй-нукка яқинлашди, шу пайт туйнукча ёнидаги эшик очилиб, қорачадан келган ёшгина бир милиционер: «Ичкари киринг!» — деб ишора қилди унга.

Маржонойнинг юраги орқасига тортиб кетди: «Ни-мага чақиряпти бу йигит? Тинчликми ўзи? Ё худо-йим-эй!» деди ичида ва мажолсизгина одимлаб ичка-рига кирди.

Ичкарида туйнук олдидаги кир-чир стол орқасида, ковоғидан қор ёққан баджаҳл милиционерлар рўйхат билан тугун қабул қилмоқда, тўғрироғи, бировларнинг тутунини қабул қилиб, бировларнинг тутунини эгаси-нинг илтижоларига қулоқ солмай, бақириб-чақириб қайтариб бермоқда эди.

Ёш милиционер ўнг қўлдаги эшикчани очиб, Мар-жонойга киринг, дея имо қилди. Маржоной ҳамон

оёқлари қалтираб, ичкарига кирди. Бу — торгина хона бўлиб, унинг деразаси ҳам йўқ, шифтида миттигина чироқ милтираб турар, ўртада пастаккина овқат столи билан иккита ёғсч курси турарди.

Ёш милиционер Маржонийнинг кўлидаги тугуни-ни олиб, столга қўйди-да, товушини пасайтириб:

— Мени танимадингизов? — деб сўради.

Маржоний бу йигитни қаердадир кўрган, унинг чеҳраси кўзига иссиқ кўриниб турар, бироқ эслай олмас эди.

— Мен Дарвешали аканинг жияни бўламан, — деди милиционер.

— Қайси Дарвешали?

Милиционер кулди.

— Чўпон Дарвешали-да! Одамлар уни Дарвеш дудук дейишади. Эрингиз кўп яхшилик қилиб, қамоқдан олиб қолганлар тоғамларни.

Маржоний бирдан елкасидаги тоғ қулагандай бўлиб, енгил нафас олди.

— Энди гап бундай, опагон, — деди ёш милиционер. — Эрингиз... Бургут акамлар соғ-саломатлар. Қўрқманг. Аммо... руҳи жуда тушкун. Чамаси ўзидан кўра кўпроқ сизларни ўйлаб, изтироб чекапганга ўхшайдилар. Гапнинг қисқаси, икки оғизгина хат битиб беринг. Биз соғ-саломатмиз, ташвиш тортманг, ўзингизни ўйланг, тўполон қилманг, деб! Мана сизга қовоз-қалам... — Милиционер ён чўнтагидан муқоваси титилиб кетган эски блокнот билан миттигина қалам олиб, столга ташлади. — Аммо хатингиз жуда қисқа бўлсин... биров кириб қолса борми? Мен эшиқда пойлаб тураман.

— Шошманг, укагон! — деди Маржоний унинг сўзини бўлиб. — Тўполон дедингиз... Қанақа тўполон?

— Ҳа шу... адолат талаб қилиб... Эрингизни биласиз-ку, опагон!

Маржоний кўзлари мўлтираб:

— Кўришишнинг иложи йўқми? — деб сўради.

— Ҳозирча йўқ. Ёзинг-ёзинг, аммо қисқа қилинг. Соғ-саломатлигингизни билдириб, бардам бўлинг, сабр қилинг, деб айтсангиз бас, бошқа гапнинг ҳожати йўқ. Тезроқ ёзинг, мен эшиқда қоровуллик қилиб тураман. — Дарвеш дудукнинг жияни оёқ учида юриб, кўшни хонага чиқиб кетди.

Маржоной ҳарчанд уринмасин, қалам ушлаган қўларидоги титроқни тўхтата олмас, гирдикапалак ўйлари йиғиб ололмас эди. Суюн акаси қамалгандан бери ўйлаб келган ўйлари, кечалари тонг отгунча хаёлан қилган илтимослари, йиғлаб айтган гаплари, берган маслаҳатлари — ҳаммаси эсидан чиққан эди! Ногаҳон ёш милиционернинг (умридан барака топсин, худо уни қайдан етказди?) «Эрингиз ўзини эмас, чамаси сизларни ўйлаб изтироб чекапти», деган гаплари эсига тушди, тушиши билан тор хонада, ўз ёрига ўзи қовурилиб ётган, озиб-тўзиб кетган эри кўз олдига келди, келди-ю хаёлан унинг оёқлари остига чўккалаб, худди унга гапираётгандай тавалло қилиб, ёлвориб пичирлади:

«Суюн акажон! Худо ўзи қовуштирган ҳалол жуфтим маним!

Сизга нима бўлди. Суюн акажон? Бизни ўйлаб тўлғанар эмишсиз, бизни ўйлаб қовурилар эмишсиз. Билиб қўйинг, сиз тўлғонсангиз биз ўн чандон кўпроқ тўлғонамиз, сиз қовурилсангиз биз юз чандон кўпроқ қовуриламиз, кулсангиз куламиз, йиғласангиз йиғлаймиз. Бизни ўйламанг. Ўзингизни ўйланг! Сиз тирик экансиз, мен ҳам тирикман, агар сиз... сизга бир нима бўлса мен бир кун, бир соат ҳам яшолмайман бу дунёда. Илоё Яратган Эгам мадад бергай сизга! Оллоҳга топширдим сизни, Оллоҳга топширдим. Оллоҳга топширдим...»

Маржоной томоғи гип бўғилиб, имзо чекишга ҳам мажоли келмай ўтирган эди, эшик секин очилиб, Дарвеш дудуқнинг жияни кўринди.

— Тайёр бўлдим, опажон? — деди у шивирлаб.

— Тайёр, укажон. — Маржоной киприкларидоги ёшларни сидириб ташлади. — Бу яхшилигингиз биздан қайтмаса, худодан қайтсин... Жавобига қачон келай?

— Бир ҳафтадан кейин. Бугун қайси кун? Шанбами? Келгуси шанба хабар олинг!

Ҳа, тунов кунги ўйлари тўғри чиқди Маржонойнинг. Фақат ёмонлардан иборат эмас экан бу дунё, яхшилар ҳам кўп экан, кўп экан!

Маржоной, гўё эри озодликка чиққандай, гўё ҳозиргина қоронғи кўринган олам тўсатдан ёришиб кетган-

дай туюлиб, қамоқхона дарвозасидан қушдай енгил тортиб чиқди.

Лочин навбат кутаётган халойиқ орасидан онасини тополмай, талвасага тушиб, кўзлари аланглаб турган экан, Маржонойнинг ҳибсхонадан чиққанини кўриб, унга қараб талпинди:

— Нима бўлди? Нима қилиб юрибсан у ерда?

Маржоной ўғлининг бошини эгиб, пешонасидан ўпди:

— Яхши гап бор, болам. Йўлда айтиб бераман.

Лочин Ветеран бобосининг эски «Волга»сини тарақлатиб учириб бораркан, Маржонойнинг гапларини эшитиб, хушнуд кулди:

— Отам молодес, тўполон қилаётган бўлса! Суюн бургут бургутлигини қипти-да! Отам ўрнида бўлсам мен ҳам шундай қилардим!

Она-бола ҳар бири ўз ўйи билан банд, узоқ жим қолишди.

Офтоб овлоқда элас-элас кўринган Маржонтов устига ёнбошлаган, тоғнинг қорли чўққилари нимаси биландир олтидан жило берилган кўҳна гумбазларни эслатар, кечқурунги ҳаво куз ҳавосидай майин, сўлим эди. Эҳтимол Маржонтовга салқин ҳам тушгандир? Қиз-жувонлар, эҳтимол, камзул кийиб, рўмол ўраб юргандир? Маржонойнинг ёдига илк келинлик кунларида, тоғ бағрида ўтган масъуд дамлар тушиб, дилини тизгинсиз ҳазин бир туйғу чулғаб олди-ю беихтиёр эрининг тунов кунги аламли ўлани хотирасида жонланди.

*«Маржонтов, Маржонтов,
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов,
Дўст келганда меҳрибон,
Ёв келганда қатағон.
Қирғин келди қошинга,
Фарзандларинг бошига
Нечук сукут сақдайсан?
Нечук гунгсан, Маржонтов?..»*

Қандай беғубор, бахтли кунлар эди у кунлар. Қандай беғубор! Ҳамма қиз-келинчаклар, турмуш қурган ёш жувонлар у ёқда турсин, ҳатто эрга тегмаган қизалоқлар ҳам — ҳамма ҳавас қиларди Маржонойга. Охудай эркин эди у! Бошқа йигитлар ёш қаллиқлари-

ни қизғанса, Суюн бургут сира қизғанмас, кечалари бирор овулда йиғин бўлса, Маржонойни ўзи бошлаб бораверар, даврага тортиб, бирга ўлан айтиб, ўйин-кулгини қиздиргани-қиздирган эди.

Биринчи йиллар у Маржонойсиз бир он, бир дақиқа ҳам туролмас эди. Маржоной бир жойда қизкелинчаклар билан гурунглашиб сал кеч қолса, Суюн бургут тўсатдан от суриб келарди-да, дугоналарини дув қочириб, уни отига ўнгариб опкетар эди! У улоққа борса ҳам, кўпқарига борса ҳам, ҳатто курашларга ҳам бирга олиб борарди Маржонойни.

— Сен ёнимда бўлсанг кўнглим тўқ бўлади, Маржон! — дерди Суюн акаси уни эркалаб. — Ғайратимга ғайрат қўшилади. Сен ёнимда бўлсанг ҳар қандай даврани ёриб чиқаман! Улоқни мен оламан-у, соврини сеники! Қўрқма! Дилингда худодан омад тилаб туравер, Маржоним, дури гавҳарим!

Бундай суронли улоқларда айюҳаннос солган минг кишилиқ тўда орасида от суриб, олишиб кетаётган эрини кўрганда қайси хотин юрагини ҳовучламайди? Қайси хотин секин кузатиб тура олади?

Маржоной қир-адирда йиғиладиган тумонат одам орасида туриб, пастда, тоғ этагида минг чавандоз орасида қамчисини тишлаб, сурон солиб кетаётган эрини кузатаркан, ҳар сафар минг ўлиб, минг тириларди! Оллоҳга шукр, аксар ҳолларда улоқни даврадан Суюн акаси юлиб чиқарди, чиқарди-ю оқ кўпикка чўмилган отини суриб келиб, улоқни Маржонойнинг оёғи остига ташларди. Шунда адирда тўпланган тумонат халойиқнинг жўр қийқириғидан Маржонтов ларзага тушарди...

Маржоной қишлоққа кираверишдаги толзорни кўрганидагина бу ширин хаёллар оғушидан чиқди, чиқди-ю, тўсатдан Мансур меш эсига тушиб, ўғлини елкасидан қучди.

— Жон болам, толзорга бур машинангни! Бирпас тўхтайлик. Кўнглим озяпти.

Лочин хушламай:

— Секинроқ ҳайдайми? — деб сўради.

Маржоной ўғлининг хаёли «Қалдирғоч»да эканини сезиб, бир дақиқа иккиланиб қолди. Бироқ унга ёрилмай туриб, жавобини кутаётган Мансур мешга нима дейди? Нима деб жавоб беради?

— Бир пиёла чой ичиб олай, жон болам.

Лочин индамай, рулни бурди. Эски машина маст туюдай лапанглаб, қийшайиб, япроқлари тўкилиб қолган қари толлар орасида тўхтади.

Лочин юкхонадан термосни олиб орқа ўриндиққа, онасининг ёнига ўтирди, бир қўли билан энасига чой узатиб, бир қўли билан уни секин қучди.

— Бир нарсадан ташвишдасиз? Нима бўлди? Очиғини айтинг, айтаверинг, энажон!

— Ҳозир, болам! — Маржоний бир ҳўплам чой ичсам, ўзимни сал босиб оларман, деб ўйлаган эди, йўқ юраги томоғига келиб тиқилаверди, тиқилаверди.

Лочин бетоқат бўлиб:

— Хўш, нега чўзасиз? Айтинг гапингиз бўлса! — деди ўдағайлаб.

— Айтсам... боя Мансур тоғанг бир сўз айтди.

— Тоғам эмиш! Хўш? Айтаверинг: нима дедилар суюкли тоғамлар?

— У киши айтдиларки... «Қалдирғоч»ни менга сотинглар, деб маслаҳат бердилар у киши.

Маржоний ўғлига ўғринча бир қараб қўйди. Лочин гўё уни қучган қўлига чўғ теккандай, онасининг елкасидан тортиб олиб, нарироқ сурилиб ўтирди.

— Ўргилиб кетдим бунақа маслаҳатдан! Худди шу гапга чақирганини билувдим-а, боя. Сиз нима дедингиз?

— Мен.. узил-кесил бир жавоб беролмадим. Аввал ўғлим билан гаплашай, ўғлим нима деса... шу бўлади, дедим!..

— Яхши айтибсиз! «Қалдирғоч»дан айрилгунча ўлганим яхши менинг! Кетдик!

Маржоний Лочинга тармашиб тўхтатди, ўғлининг кўзларига илтижо билан тикилди:

— Шошма, тойчоғим! Ахир... гап отангининг тақдир устида кетяпти-ку!

— Биласиз, отам учун жонимни ҳам аямайман. Бироқ, отамга нима дахли бор «Қалдирғоч»нинг? Очиғини айтинг ниятингизни!

— Очиғини айтсам... бир одам ваъда берди. — Маржоний нафас етмай, кўйлагининг тугмасини ечди. — Айтдики... эллик минг сўм берсаларинг... отангини қамокдан чиқарамиз, деди.

— Ким у?..

— Бир одам...

— Агар тузоқ қўяётган бўлса-чи у одам?

— Ўлиптими? Прокурор!

Лочиннинг қошлари ғазаб билан чимирилди:

— У қанақа лаънати прокурорки, бегуноҳ одамни порахўрликда айблаб, ўзи пора олса? Инониб бўлмайди бунақаларга, энажон? Ишни бешбаттар чигаллаштириб олманг тагин?

Маржоний ютиниб-ютиниб, аранг гапирди:

— Наҳот битта от... сен учун отангинг қисматидан азизроқ бўлса, болажоним?

— Энажон! — деди Лочин уф тортиб. — Нега тушгунишни истамайсиз? Мен «Қалдирғоч»ни қизганаяпганим йўқ. Лекин сиз қаёқдан биласиз прокурорнинг асл мақсадини? Нияти ёмон бўлса-чи, деяпман, холос.

— Мен ҳам ўйладим буни, болам. Эрталабдан бери ўйлаяпман. Бироқ нима бўлгандаям... ётиб қолгунча, отиб қол, деган-ку эскилар! Биз ҳам бирор йўл қидирмай, индамай ўтираверамизми? Шояд фойдаси тегса... Отанг қутулиб чиқса, битта «Қалдирғоч» ўрнига ўнтасини оберади-ку сенга, болажоним!

Лочин бирдан бўшашиб, энасини бағрига босди:

— О, энажон, энажоним маним! Бўпти, сиз айтганча бўлақолсин. Отам учун бир от эмас, минг от садага! — деди Лочин, томоғи гип бўрилиб.

— Умрингдан барака топ, болам. Шундай деишингни билувдим. У дунё-ю бу дунё розиман сендан...

Маржонийнинг гапи бўғзида қолди. Шу пайт яқиндаги катта йўлда мотоциклнинг пат-пати эшитилди-ю, таққа тўхтади. Унинг ўрнига бўралаб сўкинган йўғон овоз, қарсилаб синган таёқ ва аччиқ кишнаган от товуши келди.

Лочин: «Қалдирғоч!» деб қичқирдию толзорга шўнғиб, катта йўл томон чопди.

Маржоний юрагини ҳовучлаб, ўглининг кетидан югурди.

Шаҳарга борадиган катта йўлнинг қоқ ўртасида уч филдиракли мотоцикл тўхтаб турар, мотоциклга арқон билан бўйнидан боғланган «Қалдирғоч» олдинги оёқларини ерга тираб, уни юргизмай қўйганди!

Чамаси «Қалдирғоч»ни олиб кетгани келган иккита

милиционернинг бири рудда ўтирар, иккинчиси қўлидаги йўғон таёқ билан боши-кўзи демай отни қарсиллатиб урар, улардан юз қадамча орқада... Салим қилтирик, ундан сал орқароқда Олтиной билан Кумуш-биби югуриб келишарди.

Шитоб билан отилиб борган Лочин «Қалдирғоч»ни ураётган милиционернинг ёқасидан ушлади-ю бир силташда ариқ томон улоқтириб юборди. Милиционер беш-олти қадам нарига аланг-талпанг учиб борди-ю, кўлларини лапанглатганча чалқанча йиқилди. Лекин Лочин унга қайрилиб ҳам қарамасдан отининг бўйнидан қучоқлаб олди. Даҳшат ичида ўғлининг орқасидан чопиб борган Маржоной аниқ кўрди: «Қалдирғоч»нинг орзи қоп-қора қон, кўзларидан тирқираб ёш оқар, тулпор худди безгак тутган одамдай дир-дир титрарди!.. Жонивор қонли лабларини Лочиннинг юзига, бўйнига суркаб, ҳансираб нафас олар, тинимсиз пишқирар, Лочиннинг юз-кўзлари ҳам қоп-қора қон бўлган, унинг важоҳатидан одам қўрққулик эди!

Маржоной жон-жаҳди билан ўғлига тирмашди.

— Болам! Онагинанг ўргилсин, болажоним.

Шу пайт мотоциклда ўтирган милиционер ерга сакраб тушди-да:

«Ҳой, даюс, кимга қўл кўтаряпсан?» деганича Лочинга ташланди. Маржоной ўғлини қўйиб юбориб, унинг йўлини тўсди:

— Жон болам! Кечиринг буни, жон болам. Ёшлик қилди!

Тўсатдан орқадан тарс-тарс ўқ овози эшитилди. Аччиқ кишнаб осмонга салчиган «Қалдирғоч» олдинги оёқлари билан мотоциклнинг ўриндиғи устига чиқиб кетгудек бўлди.

Маржоной даҳшат ичида орқага қаради. Боя Лочин улоқтириб юборган милиционер кўзлари олазарак: «Отаман! Ҳозир отиб ташлайман бу зўравонни!» деганича, боши узра тўппончасини силкитиб, яқинлашиб келарди.

Маржоной биринчи милиционерни ташлаб унга қараб талпинди, бироқ, оёқ остидаги тошга қоқилди-ю гандираклаб кетди. Яхшиям, Салим қилтирик етиб келиб ушлаб қолди...

Шундан кейин нима бўлди? Маржоной бир зум ҳушидан кетдими, бошқами — яхши эслай олмай қол-

ди: Салим қилтириқ уни бир чеккага олиб чиқиб ётқиздим, қизлар келишиб бошида гиргиттон бўлишдим, юзига сув сепиб, хушига келтиришдим...

Маржонхой кўзини очса... катта йўл одамга тўлиб кетибди! Қишлоқ томондан яна милиционер от чоптириб келяпти! Аввалги икки милиционер Лочинга ёпишяпти. Бироқ одамлар ўртага тушиб, милиционерларга ялиниб-ёлворишяпти!..

Маржонхой яна кўз олди қоронғилашиб, хотираси хиралашди. Кейин эшитса, одамлар Лочинни милиционерлардан ажратиб олишибди. Милиционер «Қалдирғоч»нинг бўйнига арқон солиб, катта йўлдан ўтаётган юк машинасига боғлаб судраб кетишибди. Шатакка олинган, аёвсиз қамчиланган «Қалдирғоч», худди онасидан айрилган бўталокдай, орқасига, одамларнинг қўлидан чиқишга уриниб, бўзлаб йиғлаётган Лочинга қарай-қарай, узоқлашиб кетганмиш...

Маржонхой иккинчи бор кўзини очганда... юзи қопқора қон Лочин («Қалдирғоч»нинг қони!) яраланган қушдай питирлаб, ҳамон одамлар билан олишарди!

Маржонхой хаёлан: «Болажоним, болажоним-ов!» деб қичқирган бўлди-ю ўрнидан туришга интилди, бироқ кўкрагида қаттиқ санчиқ сезиб, Олтиной билан Кумушбибининг кўлига «шилқ» этиб йиқилди...

XVI

Дарвеш дудуқнинг жияни овқат олиб кирганида Суюн бургут узунига икки одим, кўндалангига нари борса бир ярим қадам келадиган, нимаси биландир қудуқни эслатадиган каталакда деворга суянганича хаёлга толганди. Бу ҳолида у худди оёқда тик туриб уйқуга кетган отни эслатарди...

Яхлит темирдан ясалган залворли эшик гичирлаб очилганда Суюн бургут зилдай оғир киприкларини аранг ёзиб, милиционерга қаради-ю, кўзини юмди. Милиционер қўлидаги бир товоқ қарам шўрва билан бир-икки тўғрам қора нонни бетон супачага қўйдиди, секин шивирлади:

— Овқатга қаранг, ака.

Суюн бургутдан садо чиқмади. У ҳатто кўзини ҳам очмади. Милиционер ёпиқ эшикка бир қараб қўйдиди, сўнг қўйнидан икки букланган қороз чиқариб, товоқнинг тагига қистирди.

— Овқатга қаранг, Бургут ака! Товоқ тагида Сизга хат бор...

Суюн бургутнинг кўзлари ярқ этиб очилди. Рўпарасида тунов кули уни қиморбоз-каллакесарлар даврасидан олиб чиқиб кетган ёш, хушсурат милиционер турарди! Қош-кўзлари биланми, очик, қорамагиз чеҳрасидаги ёқимтой табассуми биланми, Бургутга ёқиб қолган бу йигитча ўша кундан бери унга хайрихоҳлик билдирарди. Бургут йигитчани бир сафар Дарвеш дудуқнинг кўрасида кўрганида дудуқ уни «жияним», деб таништирган эди. Чамаси, тоғасига қилган унинг яхшилигидан бохабар бўлса керак, йигитча кўлидан келганча яхшилиқ қилишга уринар, овқатни эшик туйнугидан узатмасдан, ичкарига кириб, супачага кўйиб кетар, бошқа назоратчилардай «сенсираб» жеркиб гапириш ўрнига ҳар сафар:

— Яна овқатга қарамабсиз, ундоқ қилманг-да, Бургут ака, ўзингизга ўзингиз жавр қиялпсиз, — деб койиб кўярди.

Суюн бургут кўзини очиши билан йигитча овозини боягидан ҳам пасайтириб:

— Мен ҳозир навбатчиликни топширяпман, — деди. — Опамлар сизга овқат опкелган эканлар, дуон салом айтдилар. Хат ёзиб берувдилар, товоқнинг тагига кўйдим. Жавоб ёзаман десангиз... мана сизга қалам-қоғоз. — Милиционер кўйнидан бир варақ қоғоз билан жимжилоқдеккина қалам олиб, товоқнинг ёнига кўйди. — Индин яна навбатчи бўламан. Жавоб ёзсангиз, ўшанда обкетаман. Аммо эҳтиёт бўлинг. Опамларнинг хатларини... яхшиси чайнаб ютиб юбора қолинг. Қалам-қоғозни яшириб кўйинг!

Дудуқнинг жияни Бургутдан жавоб кутиб турди, аммо Суюн бургут кўзини яна юмиб олган эди.

— Асло руҳингиз тушмасин, Бургут ака!— деди милиционер, тўсатдан овози титраб. — Худо бор тепада. Ҳаммаси яхши бўп кетади, ака! — У оёқ учида юриб катақдан чиқди. Суюн бургут шундагина товоқ тагидаги бир парча қоғозни олиб, дераза ўрнига ясалган дўппидеккина туйнук олдига борди. Мактуб Маржонийнинг дастхатига ўхшамаган, чамаси, кўли қалтираб ёзилганидан, ҳарфлар, сўзлар қинғир-қийшиқ эди.

Суюн бургут, гўё олдига кўйилган овқатни бир ямлаб ютган одамдай, хотинининг мактубини бир кўз

югуртиришдаёқ ўқиб чиқди-ю, унга тўймай қайта ўқишга киришди. Назарида, хат калта, жуда калта туюлди Бургутга. Мактубда яна нималардир, яна қандайдир гаплар бўлиши керак эди! Гўё у кутган гаплар сатрлар орасига яширингандай, хатни қайта ўқиди, учинчи марта, олтинчи, саккизинчи, юзинчи марта ўқиди, сўнг, бутун вужудида беадад бир ҳорғинлик сезиб, тагин деворга суянди-да, тагин кўзини юмди.

Йўқ, хат эмас, юракни тилка-пора қилувчи аччиқ бир фарёд эди бу! Энг ёмони — Бургутнинг ҳамма ниятларини, кечадан бери ўйлайвериб қатъий қарорга айланган совуқ ва пинҳоний мақсадини билиб ёзилган, бу мақсадни синдириш азмида битилган мудҳиш бир мактуб эди бу!

«Сиз билиб қўйинг, — депти. — Сиз тирик бўлсангиз мен ҳам тирикман, депти, сизга бир нима бўлса, мен бу дунёда бир кун ҳам турмайман», — депти. Ёпирай? Бошига тушган бу маломат, бу хўрлик, бу ҳақоратларга дош беролмай қолган Бургут, ўйлай-ўйлай, ахир пировардида чорасиз қарорга келганини қайдан билдийкин, қайдан сездийкин у?

«Азизим, ёлғизим маним, ўзинг ёзганингдек, яратган эгам қовуштирган вафодор ёрим, бебаҳо гавҳарим, дури-садафим маним! Сенинг олдингда гуноҳкорман! Сен дунёда ҳуснда тенгсиз, ақлда ягона эдинг. Ким билсин, мен бадбахт, ўшанда, ёшлиқда сенинг азиз бошингни айлантириб, опқочиб кетмаганимда, бугун, эҳтимол, катта олима ё машҳур шоира, эл ардоқлаган бахтиёр аёл бўлармидинг? Менга тегиб нима кўрдинг сен шўрлик? Дунёда энг вафодор маъшуқа, энг инсофли хотин, менга текканингдан пушаймон эмаслигингни хатингдан билдим. Қамоққа тушибманки, сенинг олдингда гуноҳкор эканимни ўйлайвериб адойи-тамом бўлган эдим, хатинг армон тўла юрагимга малҳам бўлди, дардларимга таскин берди. Бунинг учун мендан қайтмаса Оллоҳдан қайтгай, олтиним. Аммо гуноҳкор эрингни кечир, бебаҳо садафим, дуру гавҳарим! Мен қалам билан эмас, кўз-ёшларинг билан ёзилган хатингни ўқиганимдан кейин ҳам, ўйлаган ўйларим, қилган аҳдимдан қайтолмайман, қайтолмайман. Кеча терговда бу йиртқичларнинг яна бир разил ниятларини билиб қолдим, агар улар бу мудҳиш мақсадларини рўёбга чиқарадиган бўлишса...»

Суюн бургутнинг юмуқ кўзлари ярқ этиб очилиб кетди. У олазарак бўлиб, бир темир эшик дарчасига, бир девордаги дуппидеккина тешикка қаради, бир ўйи шитоб билан чоғиб бориб, бошини темир эшикка ургиси келди. Ё эшик синар ё боши тарвуздек тарс ёрилиб, бу азоб, бу хўрлик, бу ҳақоратлардан бир йўла қутулиб қўяқоларди! Аммо... йўқ, у ҳали Маржоннойга айтадиган гапларини охиригача айтолгани йўқ, унга ёзадиган хатини ёза олганича йўқ!..

Энг муҳими, кўзининг нури, бу ёлгон дунёга келиб, кўрган битта-ю битта қувончи, бахти-саодати Маржонной билмоғи даркор! Ўзини мусулмон деб билган бари инсон борки, куфри азим, кечирилмас гуноҳ деб билган бу йўлни танлашга нима мажбур қилди?— Бунини билмоғи, охиригача билмоғи лозим Маржонной, акс ҳолда уни кечирмайди, у дунё-бу дунё кечирмайди!..

Кечаси алламаҳалда Бургутни яна терговга чақиришди. Бу сафар уни анов москвалик жаллод Шарановский эмас, ўз ҳамюрти, аммо баттолликда ундан қолишмайдиган Миржалолов сўроқ қилди.

Тағин эски ҳаммом, эски тос, тағин ўша: Нажмидиновга катта пора бергансан, деган куракда турмайдиган бўхтон! Фақат битта фарқи шу бўлдики, бу сафар уни собиқ биринчи котибга рўпара қилишди!

Суюн бургут асабини айниқса қаттиқ қақшатадиган бу тунги терговга бораркан, бир неча дақиқадан кейин Нажмидинов билан юзлашиш хаёлига ҳам кириб чиқмаган эди.

Ҳатто Бургутнинг раддиясидан кейин аллақандай қутуриб кетган Миржалолов: «Опкир, анов, лапашангни!» деб бақирганида ҳам бу «лапашанг» Нажмидинов бўлиб чиқишини тасаввур этмаган эди.

Ҳақиқатдан, гунов кунини Бургут янглишмаган, ўша кеча, гарчи йўлакда уни деворга қаратиб қўйишган бўлса ҳам ёнидан ўтаётганида таниб қолган одам... Нажмидинов эди!.. Йўқ, бу Суюн бургут яхши билган, ҳамиша ўзига оро бериб, башанг кийиниб юрадиган, бўй-бастини келишган, салкам йигирма йил бутун вилоятни ёт деб ётқизиб, тур деб турғизиб юрган Нажмидинов эмас эди, у билган Нажмидиновнинг аянчли сояси эди, холос!

Чамаси, собиқ биринчи котибни аёвсиз дўппослашган бўлса керак, оёғини аранг судраб, аранг юриб кирди, ўзиям кўзлари ичига ботиб, юзи қонталшиб, эғнидаги кир-чир кийими сомони тўкилган бўш қопдай шалвираб қолганди.

Тўрда, Шарановскийнинг ўрнида кеккайиб ўтирган Миржалолов ер остидан Нажмиддиновга қадалиб қаради-да:

— Ўтир, маҳбус! — деб буюрди. Сўнг, ўрнидан туриб, худди устози Шарановскийга ўхшаб, кўллари-ни орқасига қилганича, хонанинг у бошидан бу бошига бориб кела бошлади. Унинг хатти-ҳаракатларида, қовоғини уйиб, гўё чуқур хаёлга толгандай, залворли қадам ташлашларида ҳам устози Шарановскийнинг қилиқлари, хатти-ҳаракатлари шундоқ акс этиб турарди! Чамаси, у ўз мавқеидан, одамларни қийноққа солиш, азоб бериш ҳуқуқидан, ўзи каби бандалар устидан ҳокими мутлақ бўлганидан боши осмонда экани Шарановскийнинг юзида, шафқатсиз мовий кўзларида, ҳар бир сўзида шундоқ кўриниб турганидек, Миржалоловнинг ҳам юзида, гапида, қилиқларида шундоқ кўриниб турарди.

Ногаҳон у юришдан тўхтаб:

— Хўш, маҳбус! — деди, собиқ котибга қарамай. — Кечаги берган кўрсатмаларингизга иқрормисиз? Яъни бу одамни «Маржонтов» совхозига директор қилишда уч юз минг сўм пора олганингизни тасдиқлайсизми?

Хонага кирибдики, Бургутга бирор марта қарамаган Нажмиддинов, боши хам:

— Тас... тасдиқлайман! — деди эшитилар-эшитилмас, хаста бир товушда.

— Тасдиқласангиз гапириб беринг! Бу одам сизга қачон, қаерда берган бу порани?

Ажабо: шу тобда стулда аранг ўтирган бу шўрлик, мажруҳ одамга нисбатан на нафрат сезарди Суюн бургут, на қаҳр, на адоват! Аксинча, унга қарашдан ийманар, қараса юраги безиллаб оқирди.

— Гапиринг чайналмасдан! — бақирди Миржалолов.

Нажмиддинов алақандай саросимага тушиб ўтирган стулини Бургутдан нарироққа сурди-да:

— Ҳа шу... — деб гўлдиради, — бултур кўкламда, «Маржонтов»да учрашганимизда... сой бўйида олганман.

Миржалолов Суюн бургутга юзланди.

— Эшитдингми?

Суюн бургутдан садо чиқмади. У ҳам Нажмиддиновга қарашга журъат этмас, назарида, кўзи кўзига тушса Нажмиддинов ўтирган жойидан йиқилиб тушадигандек туюларди.

Миржалолов тоқати тоқ бўлиб:

— Эшитган бўлсанг... гапир! Жавоб бер! — деб ўшқирди.

Суюн бургут кишанли қўларини мушт қилиб тутди.

— Аввалги сўроқларда нима деган бўлсам шу! — деди юрагидаги пўртана билан олишиб. — Мен ҳеч кимга пора берган эмасман, пора ҳам олган эмасман! Тамом-вассалом.

Миржалолов столни гурсиллатиб муштлиди:

— Қирчанғи эшшак бўп кет-э, даюс!

Суюн бургут асов отдай дир-дир титраб:

— Ҳақорат қилма! — деди секин, аммо секин эшитилган бу бўғиқ овоздан қўрққулик эди. — Қўлингдан келса... анов тўшпончанг билан шартта отиб ташла! Аммо ҳақорат қилма инсонни! — У шундай деб, ўтирган жойида тошдай қотиб қолган собиқ биринчи котиб томон ўтирилди:

— Сизга нима бўлди, Жамолиддин ака? Йигирма йилдан бери вилоятга дағдаға солиб юрган одам... қандай қилиб бу аҳволга тушдингиз? Бу... бу жаллодлар билан олишиб, уйдирма гапларни, курақда турмайдиган ғирт бўҳтонларни ўз ёқаларига ёпиштириш ўрнига... олмаган порани олдим дейсиз? Ўзингиз етмагандек менинг бошимга ҳам мағзава тўкасиз. Сизга нима бўлди, Жамолиддин ака? Эркакмисиз ё?... Суюн бургут гапини тутатмаган ҳам эдики, Нажмиддинов каловланиб ўрнидан турди-да, маст одамдай гандираклаб бориб Бургутнинг оёғи остига гурс этиб йиқилди, йиқилди-ю кўз ёшидан бўғилиб:

— Кечир мени, укажон! — деб ингради. — Кўриб турибсан-ку, аҳволимни! Худо ҳеч кимнинг бошига солмасин мен кўрган азобларни!

— Бас! Бу порахўр қолиб, бизга тухмат қиларсан ҳали? — Миржалолов шундай деб эшикда турган на-

зоратчига юзланди-да, ерда юмалаб ётган Нажмиддиновга ишора қилди:

— Олиб кет бу латтачайнарни! — У шитоб билан юриб дераза рўпарасига борди ва то эшиқда қаққайиб турган милиционер собиқ котибни ўрнидан тургазиб, елкасидан турта-турта хонадан олиб чиқиб кетмагунча чурқ этмади. Сўнг, сал юмшаган, алақандай ёлворган овозда:

— Аҳволини кўрдингми, Бургут? — деб сўради. — Агар шу одамнинг куни бошимга тушмасин десанг... ўжарлик қилма, йигит!

Суюн бургут мийиғида кулди:

— Ҳезалак эмас, йигит бўлганим учун ҳам такрор айтаман: бўйнимга оладиган гуноҳим йўқ менинг!

— Оласан бўйнингга! Гувоҳларимиз кўп ҳали!

— Чақиринг ўша гувоҳларингизни!..

— Чақирамиз! — деди Миржалолов. — Аммо билиб қўй, у шундай гувоҳки, ўзинг пушаймон бўласан кейин!

«Бу аблаҳ нима деяпти. У қандай гувоҳ эканки, мен пушаймон бўламан? Нимага ишора қиляпти бу қаллоб?».

Суюн бургутнинг юрагига алақандай ноаниқ, мавҳум, совуқ бир шубҳа ғимирлаб кирди-ю:

— Марҳамат, чақиринг! — деди хиёл бўшашиб.

Миржалолов буни сездими, бошқами, заҳарҳанда қилди:

— Хотиринг жам бўлсин, — чақирамиз! Аммо шуни билиб қўйки, биз уни сен билан юзлаштиришдан аввал... сен ётган каллакесарлар камерасига ташлаймиз! Левон шерлар бир кечадаёқ... абжағини чиқаришади унинг! Ана ундан кейин юзлаштирамиз икковингни!

Суюн бургут юрагида ҳамон ғимирлаётган мудҳиш шубҳа билан олишиб:

— Кўриб турибман, ҳеч нарсадан қайтмайсанлар сен нокаслар! — деди ҳансираб. — Одам боласининг хаёлига келмайдиган ишлардан ҳам қайтмайсанлар тубан ниятинг йўлида! Аммо... агар қўрқмасанг... мард бўлсанг... ҳезлик қилмай очигини айт менга, ниятинг нима?

— Хўп, айтаман! — деди Миржалолов рангидан қони қочиб. — Бу гувоҳ... ўз жуфти ҳалолинг... Маржоной!..

— Нима? — Суюн бургут аста ўрнидан тура бошлади-ю, чайқалиб кетиб, аранг деворга суяниб қолди.

Миржалолов гарчи Суюн бургутнинг қўли кишанланган бўлса ҳам, ундан тайсаллаб, биқинидаги тўппончасини ушлаб-ушлаб қўйди.

— Ҳа, эсингга тушдимми? Бултур кўкламда «Маржонтов»да бу порахўрга пул бераётганини хотининг ҳам кўрган! Биз одамгарчилик қилайлик деб, ҳозирча қўлга олмадик хотинингни. Аммо сен қайсарлигиндан қайтмасанг, қамашга мажбур бўламиз хотинингни ҳам!

— Аблаҳ! — Суюн бургут қўлидаги кишанларни шақир-шуқир қилиб, ўтирган стулига тирмашди.

Миржалолов ранги девор, ўнг қўли билан тўппончасига ёпишди:

— Қимир этма! Отиб ташлайман! Итдай отиб ташлайман!

— От, қонхўр, от! Бу юрганимдан ўлганим яхши менинг!

Миржалолов унга жавоб бермай, пойгакда қаққайиб турган милиционерга:

— Опкет буни! — деб ишора қилди, сўнг Суюн бургутнинг орқасидан хириллади. — Бир кун муҳлат сенга! Ўжарлик қилмай ўйлаб кўр аммо!

Шундан кейин Суюн бургутнинг хотирасида қандайдир бир бўшлиқ пайдо бўлди-ю, Миржалоловнинг хонасидан қандай чиққани, узун тор йўлакларда кимларни кўргани, бу қудуқдай тор, совуқ катакка қандай қайтиб келгани — биттаси ҳам эсида йўқ!

Бир маҳал хушига келиб қараса... нимаси биландир ўриснинг тобутини эслатадиган мана шу ўз катакда ётибди... Дарвоқе бу ерга қачон келди? Қанча вақт ўтди? Анов бешафқат жаллод берган фурсатга қанча қолди? Бир кун муҳлат бераман, ўйлаб кўр деганди. Бир кун нимага керак Бургутга? Нимасини ўйлайди?

Ёв ёмон, аммо ўзингдан чиққани ундан ҳам ёмон дегандек, ёвузликда устози Шарановский, ҳатто устининг устози анов мудҳиш генералдан ҳам ўтиб кетган бу жаллоднинг олдидан чиқмасданоқ нима қилишини ўйлаб қўйган Суюн бургут!

Миясини еган қари қашқир! Айтган гапини қаранг унинг. Ё пора берганига иқроп бўлармиш ё Маржоннойни анови каллакесарларга емиш қилармиш! Ё ҳазар,

алҳазар! Наҳот бу гапларига ўзи инонса бу қузғун? Наҳот Бургут жонини асраш учун Маржонойни, Оллоҳ ўзи қовуштирган жуфти ҳалоли, бу ёлгон дунёга келиб кўрган битта-ю битта қувончи, бахту саодатини оч қашқирларга ем қилиб қўйса? Бундай қилиб асраган жонини кўчада дайдиб юрган итларга ташлар Суюн бургут?

Буни хаёлга келтиришнинг ўзи даҳшат-ку Бургут учун!

Девордаги туйнуқдан тушиб турган хирагина шугъла батамом сўниб, шифтда ярқираб турган чироқ ўчганига қараганда тонг яқин. Анов қузғуннинг олдидан чиқмасдан турибоқ кўнглига туккан аҳдини амалга оширадиган пайт келди. Бу иш шундайки, бу ишга қасд қилган одам уни чўзаверса, ҳарчанд довюрак бўлмасин, иккиланиб, қўли қалтираб қолиши мумкин. Жон ширин деб бекорга айтмаганлар!

Суюн бургут белини пайпаслаб, киндиги тагини ушлаб кўрди, жойида турибди!..

Бургут дастлаб қамоққа тушган кунлари, бу кенг жаҳон кўзига тор кўриниб, зимистон ертўлада у ёқдан-бу ёққа эмаклаб, ер чангаллаб тимискиланиб юрган пайтларида қўлига жимжилоқдеккина бир темир тулганди. Ўшанда бургут «бир кунимга яраб қолар», деб уни шимининг белидаги кавакка яшириб қўйган эди. Бу катакка тиқишганидан кейин эса, кўзига уйқу келмай, тўлганиб ётган маҳали, уни мана шу бетон тобутга чархлай-чархлай пичоқдан ҳам кескир бир ханжарга айлантирган эди...

Суюн бургут мана энди нима қилишини ипидан игнасиғача ўйлаб қўйди. Қачон, қандай ётади, ўзи чархлаган бу ажал қуролини қандай ишлатади... Оллоҳ ўзи кечиргай. Ҳа, ўлимдан эмас, ёлғиз Оллоҳдан кўрқадим у. Ким билсин, эҳтимол Яраттувчи бу савдоларни синамоқ учун солғандир унинг бошига? Аммо, норасо бандангни ўзинг кечиргайсан, Яратган Эгам. Бу қандай синовки, на адолат бўлса унда, на ҳақиқат!? Ҳақ ва адолатни қарор топтирадиганлар эса нопок, ноҳалол инсонлар ёнини олиб, ҳалол, покиза, аммо ночор, нотавон мўминларни хору зор қилса? Қўй оғзидан чўл ололмайдиган ғарибу ғураболар устига чиқиб тепишса, ўзлари қолиб, бола-чақаларигача исканжага

олишса? Ҳатто жуфти ҳалолларининг номусига тегишдан ҳам тойишмаса?

Бу ўйларим шаккоклик бўлса, Ўзинг афв эттайсан, аммо бандаларинг бошига тушган бу синовларга ким дош бера олади, эй Яратган Эгам?

Ҳа, Суюн бургут эсини егани йўқ, у билади, жазм этган иши ҳар бир мусулмон учун (алҳамдулиллоҳ, у мусулмон!) гуноҳи азим эканини дил-дилидан англайди. Аммо... бошқа йўл қолмаса на чора? Хом сут эмган бандангман, ўзинг яратдинг, ўзинг кечиргайсан, яратгувчим! Сен ҳам кечир, Оллоҳ ўзи қовуштирган хасмим, жуфти ҳалолим, бу дунёга келиб топган бирдан-бир бахтим, бебаҳо Маржоним, олтиним, дуру гавҳарим, кечир, кечир, кечир...

Мана, айтадиган гаплари ҳам тугади... Умрида ҳеч қачон бундай самимий гаплашмаган, ҳасратлашмаган эди, дарди-дунёсини тўкиб, бундай ёрилмаган эди. Тўғриси, бунга ҳожат ҳам бўлмаган, қуш тилини қуш билади, деганларидек, улар бир-бирини гап-сўзсизоқ тушунишар, нигоҳлари тўқнашгандаёқ билишар эди дилларидаги, тилларидаги ниятларини!..

Ҳа, Маржоной тушунади, Маржоной кечиради уни. Фақат... ўғли, кўзининг оқу қораси Лочин!.. Унга нима ҳам дея олади Бургут? Деганда тушунармикин, кечирармикин ўғли?..

Алвидо, Лочин! Алвидо, ўғлим! Сени худога топширдим, онангни сенга! Сен ҳам отангни афв эт, болажоним! Афв эт, афв эт...

Суюн Бургутни совхоз шаҳарчасига дафн этишга рухсат беришмади. Унинг жасадини кечаси алламаҳалда қопқоғи миҳланган оғир тахта қутида олиб келишди. Олиб келган одамларнинг орасида милиционерлари кам, аксарияти башанг кийинган келишган ёш йигитлар эди. Уйда кўтарилган фарёд, қий-чув, йиғи-сиги — ҳеч нарсага қулоқ солмай, ими-жимиди дарҳол кўмасанлар, ҳатто жаноза ҳам ўқимайсанлар, хуллас, элга овоза қилмайсанлар, деб оёқ тираб туриб олишди. Халойиқ йиғилди. Доду фарёдни эшитиб бир зумдаёқ ҳаммаёқни одам босди. Наинки, ҳовли, кўча ҳам элга тўлиб кетди. Суюн бургутнинг жасадини олиб келган бойваччасимон йигитлар аввал тўпланган юртни ҳам писанд қилмай, ўдағайлаб кўришди, аммо

йиғилган эл ҳам бўш келмади. «Бир бегуноҳ, беайб, покиза мусулмонни бесабаб-беёзиқ жувонмарг қилганларинг озми? Энди уни расм-русмимизни ҳам бажо келтирмай, жаноза ҳам ўқиттирмай, пинҳона кўймоқчимисанлар! Инсоф борми сенларда? Мусулмонмисанлар ўзларинг ё кофирмисанлар? — деб галаён кўтаришди.

Суюн бургутнинг жасадини олиб келган пўрим бойваччалар шундан кейингина сал паст тушиб, муросага ўтишди. Қарияларнинг маслаҳати билан Суюн бургутни Маржонтовга, ўзи кўп йил ишлаган йилқи фермасининг ёнидаги кичик қабристонга дафн этадиган бўлишди. Шундан кейин қутини бузиб, ундан Суюн бургутнинг жасадини олишди, ювиб-тарашди, мархум энаси ўз қўли билан тўқиб, тўйларида инъом этган улкан патгиламга ўрашди, сўнг жаноза ўқиб, Маржонтовга олиб кетишди. Бургутни ўзи яхши кўрган сой бўйидаги арчазорга дафн қилишди. Тумонат одам йиғилди, Суюн бургутни ерга бериб бўлгач, эски удум бўйича: «Халойиқ! Қандай одам эди Суюн бургут!» деб сўрашганда тоғу тошга сиғмай кетган эл жўр бўлиб: «Яхши одам эди, мард йиғит эди, Суюн бургут!» деб хайқирди. Бу хайқириқдан Маржонтов ҳам йиғлади-ёв, Маржонтов ҳам силкинди-ёв!..

Дафн маросимининг учинчи куни элга қора ош берилди. Қора ошдан кейин қариндош-уруғлар ҳам тарқашди. Фақат Маржонтой билан Бибисора момо катта ўтовда, уч-тўртта энг яқин аёллару Лочиннинг дўстлари қолди.

Лочин билан Ветеран бува холироқ жойга тикилган бошқа ўтовда туришар эди. Кеча Ветеран буванинг юраги яна ёмон бўлиб, уни ҳам шаҳар касалхонасига олиб кетишди. Бугун қора ошдан кейин, эл тарқагач, Салим қилтириқ билан Кумушбиби ҳам қайтадиган бўлишди. Улар Лочин билан хайр-хўш қилишгани киришганда у ўтовнинг тўрида, шифтдаги туйнукка тикилиб ётарди. Лочин уч кундан бери шу ҳолатда қимир этмай ётар, на саволларга жавоб берар, на гапирарди, гўё отаси ўлгандан кейин тилдан қолиб, гунг бўп қолган эди. Ҳатто отасини мозорга қўйиб қайтгач, энг яқин қариндошлар билан момоси ва насадан кўнгил сўрагани кирганида ҳам на бўғзидан нидо чиқди, на кўзидан ёш! Ўтов тўла хотин-халаж,

негадир ҳаммаси бирдан Лочинга қараб талпинишди. Лочинни бағирларига босганларича, Суюн бургутни йўқлай-йўқлай, уввос тортиб йиғлашди. Бибисора момо, қадди дол, куймеланиб келиб, неварасининг бўйнига осилди, бошини сараклаб, алланималарни айтиб, ун-сиз йиғлади. Лочин шунда ҳам ҳайкалдай қотиб тура-верди, фақат энаси Маржонойни кўргандагина дош беролмади! У аввал энасини танимай қолди. Эғнида... этаги ер супурган узун кўйлак, бошида бир томонга оғиб қолган кўк рўмол, юзлари кўмирдай қорайиб кет-ган Маржоной дастлаб унга ёнғинда қолиб, барча شوху бутоқлари куйиб, сўппайиб турган ёлғиз арчани эс-латди, назарида, бу ёнғиндан энасининг фақат кўзла-ри қолган, лекин бу кўзларда нам йўқ, улар худди куриб қолган бутоққа ўхшарди... Уни айниқса энаси-нинг сочлари ларзага солди. Энасининг ҳамиша қал-дирғочнинг қаногидай ялтираб турадиган қоп-қора, майин, гўзал сочлари бир кечадаёқ қордай оппоқ оқар-ган эди! Лочин буни кўрди-ю бўғзида туриб қолган фарёдни тутолмади, момосининг бағридан отилиб чи-қиб, энаси томон талпинди, унинг олдига тиз чўкиб, оёқларини қучоқлаб олди... Бу унинг сўнги фарёди, сўнги ожизлиги бўлди... Шундан бери тили соқов, қулоғи кар!

Мана, ҳозир ҳам у гўё энг қадрдон оғайниси Салим қилтириқ билан Кумушбибини кўрмагандай шифтдаги туйнукдан кўзини узмай ётаверди. Салим қилтириқ билан Кумуш бирпас унга жимгина тикилиб ўтиришди.

— Лочин, — деди Салим. — Биз хайрлашгани кел-дик...

Лочин қимир этмади. Кумушбиби бирдан овози дарз кетиб:

— Лочин, — деди ёлвориб. — Бунақа қилмагин-да, Лочин! Ҳамманинг бошида бор бу ўлим. Ҳеч ким... Ҳеч ким устун бўлган эмас бу дунёга! Ҳаммамиз кета-миз бир кун! — деди у файласуфона, деди-ю гапини тутатолмай ҳиқиллаб қолди. Лочин лом-мим демай тес-кари ўтирилди-да:

— Раҳмат! Йўлдан қолманглар. Бораверинглар! — деди алақандай совуқ, бўғиқ овозда. — Мен... мен сенлардан розиман. Сенлар ҳам рози бўлинглар.

Салим қилтириқ бирдан ҳушёр тортиб:

— Лочин! — деб хитоб қилди. — Сенга нима бўлди? Нима деяпсан, Лочин?

Лочин бетоқат қўл силтади:

— Айтяпман-ку, сенларга рухсат деб, раҳмат деб...

Кумушбиби рўмолининг учини оғзига босиб, югурганича ўтовдан чиқди. Салим қилтириқ бир нарса демоқчи бўлиб, бир-икки тамшанди-ю, гапиролмади, орқасига қарай-қарай Кумушнинг кетидан чиқди.

Улар чиқиши билан олам сукутга чўмди, гўё атрофда тирик бир жон йўқдай ҳаммаёқ жимжит. Йўқ, ана, бу сукутни бузиб, нимадир патиллади. Движок! Ўтовда чироқ ёнди, ёниши билан нариги ўтов томонда болачаларнинг хуррам қийқириғи янгради. Қаердадир от кишнади, ит акиллади.

Лочин ўрнидан турди. Ўтов тирқишидан ташқарига қаради. Қоронғи тушипти. Қўшни ўтов ҳам жимжит... Фақат ўтов орқасидаги ўчоқларда олов ёняпти, аллақандай аёллар гимирлашиб юришипти. Улар орасида Олтинойни танигандай бўлди. Чамаси, аёллар овқат пиширишяпти... Лочин негадир оёқ учида юриб жойига қайтди. Ёстиғи остидан қалин дафтар, чўнтагидан қалам олиб, хонтахтага қўйди, бироқ, ўйлаган нарсасини ёзиш ўрнига яна туйнукка тикилди. Туйнукда илк юдузлар, йўқ, янги туғилган кўзичоқлардай маъсум, беғубор ногирон юдузчалар милтирарди. Лочиннинг назарида, бу ногирон юдузлар уни чорлаётгандай, ўз ёнларига чақираётгандай туюлди...

Лочин қўлига қалам олди.

«Энажон! Энажонгинам!

Гуноҳкор ўғлингизни кечиринг. Шу кеча мен сизга айтмасдан олис йўлга отландим. Адолат қидиргани сафарга чиқдим. Бу йўл жуда узоқ бўлади. Балки бир неча йиллар, балки ўн йиллар кетар адолатни тиклаб, отамнинг номини оқлашимга. Чунки мен ўз юртим у ёқда турсин, Москов ҳам ҳақиқат қилишига ишонмай қолдим. Эндиликда, мен керак бўлса, Миллатлар Ташкилотигача бораман (эътибор беринг, энажон: «ёзаман» деяпганим йўқ, «бораман» деяпман!), Қандай қилиб, дерсиз? Йўлини топаман. Хорижга чиқадиغان кемаларга матросликка ёлланиб бўлса-да океанлардан қайиқда сузиб ўтсам-да, йўл топаман! Демокчиманки, бошимга не савдолар тушмасин, отамнинг номини оқлайман, унинг ҳалол инсон эканини исботламай, адо-

латни тикламай қайтмайман. Унгача сиз сабр-тоқат билан кутинг ўғлингизни! Эсингиздами, энажон, бир куни адабиёт дарсида сиз рус шоири Симоновнинг «Мени кутгил ва мен қайтарман» деган шеърини ўқиб бергандингиз. Бу шеърда урушда юрган солдат ўз ёрига мурожаат қилиб айтадики, «мободо мен дом-дарак-сиз кетсам, ҳатто эринг ўлди, деган қора хат олсанг ҳам — бунга ишонма! Бутун эл, ҳатто туққан онам инонса ҳам, сен инонма бу гапларга, мен тирик қайтаман, албатта қайтаман», дейди ўша солдат. Шеър бизга жуда ёққан эди. Бироқ сиз ўшанда айтган эдингиз: бу гўзал шеърдаги ўлди, деган гапга бутун эл, ҳатто онам инонса ҳам, сен, яъни севгилим, инонма, деган сатрлари унча тўғри эмас, чунки, урушда юрган, эр йигит ўлипти, деган гапга ҳамма, ҳатто солдатнинг севикли ёри инонса ҳам, она инонмайди, шоир шу ерда жиндак хато қилган, дегандингиз?.. Қиссадан ҳисса шуки, сизга ҳам «ўғлингиз Лочин оламдан ўтипти», дейишса — инонманг, зинҳор-базинҳор инонманг, энажон! Модомики юртимизда ҳақиқат йўқ экан, мен уни бошқа жойлардан қидираман, Бирлашган Миллатлар Ташкилотигача бораман, аммо адолатни топмай қайтмайман. Сиз эса... биламан! Ноинсоф эмасман, биламан: сизга қийин бўлади, энажон. Жуда қийин бўлади — ҳаммасига кўзим етиб турибди! Аммо бундан бошқа йўлим қолмаса нима қилай? Ўзингиз айта қолинг: нима қилай, энажон?»

Лочин дафтар-қаламини шоша-пиша ёстиғи тагига яшириб, қулоғини динг қилди. Яқин жойда итлар во-виллади, сўнг енгил шарпа эшитилди. Сал ўтмай, қўлида патнис, Олтиной кирди.

Гўё Лочин билан алақачон қовушгандай, гўё бу оилага келин бўлиб тушгандай, гўё қайнотасига мотам тутаётгандай кўк кўйлак кийиб, бошига кўк дока рўмол ташлаб олипти. Бу либос унинг чехрасига юракни жиз эттирувчи маъсум бир маъюслик бахш этибди. Ўзиям, тўлин ойдаи юмалоқ юзи хиёл чўзилиб, катта-катта кўзлари бўғалоқнинг кўзларидай мўлтираб қопти!

Қиз, қўлида баркаш, бир-икки қадам юрди-ю, чалқанча ётиб олган Лочинга бир дақиқа термулиб турди. Ундан садо чиқмагач, «қулт» этиб ютинди-да, яна қушдай енгил одимлаб, орқасига тисарилди. Шунда Лочиннинг алақачон яхлаб, бир парча музга айлан-

ган юраги ногаҳон «шир» этди, қайнаб келган меҳрдан кўнгли ийиб:

— Олтин... Олтиной! — деб чақирди. Олтиной қайрилиб қаради, қуралай кўзлари умид билан, болаларча илинж билан мўлтиради.

— Олтиной... Илойим, бахтли бўл!..

Олтинойнинг жовдираб турган кўзларидаги умид ҳадик ва қўрқув билан алмашди.

— Сиз, нима... нималар деяпсиз, Лочин ака! — деб сўради тўсатдан ўпкаси тўлиб.

Лочин чайналди.

— Ҳа, шу. Сен яхши қизсан деяпман, Олтиной! Дунёда энг сулув қизсан, Олтиной! Бахтли бўл, бахтли бўласан деяпман...

Олтинойнинг кўлидаги баркаш ерга тушиб, даранглаб кетди.

— Қўйинг бунақа деманг, Лочин ака! Илтимос, қўрқитманг одамни! — Олтиной лаблари пир-пир учганича, ташқарига отилди.

Лочин қизга айтган гапларидан пушаймон бўлиб, унинг бу гапи ҳам, боя Салимларга «мен розиман, сенлар ҳам рози бўлинглар», деган сўзлари ҳам, уларнинг кўнглида хавотир уйғотиши мумкин-ку, дея ўзини койиб узоқ ётди.

Назарида Олтиной ўтов тирқишидан:

«Йўқ, Лочин ака! — деб шивирлагандек бўлди. — Сиздан бошқа ҳеч кимни демайман. Сизсиз бу ёрут дунё қоронғу мен учун! Сизсиз, дўзах у мен учун! Бир ёққа кетмоқчи бўлсангиз бирга олиб кетинг, акажон!»

«Бунинг сира иложи йўқ, Олтиной. Менинг манзим узоқ, йўлим хатарли, Олтиним!»

«Майли, бошга тушганни кўз кўрар, Лочин ака! Фақат ташлаб кетманг. Ташлаб кетсангиз, дунёда энг бахтиқаро қиз мен бўламан. Ундан кўра ўлдириб кетинг, мени! Ўлдириб кетинг!»

Лочин сапчиб турди. Чамаси, кўзи илинган экан.

Яна ҳаммаёқ жимжит, сокин. Ўтов шифтидаги чирок ҳамон чарақлаб турибди. Афтидан вақт тун ярмига яқинлашган шекилли, дарахтлар нотинч гувиллаяпти! Лочин чироқни ўчирмоқчи бўлди-ю, ўчирмади: ўчирса нариги ўтовдагилар хавотирга тушиб, хабар олгани келишлари мумкин. Лочин ниманидир эслаб-эслаб олмай пешонасини ишқади: «Ҳа, хат!»

Хат ёстиқ тагида эди! Йўқлаб келишса кўриб қолиб, оламни бошларига кўтаришлари мумкин! Лочин хатни ёстиқ остидан олиб, кигиз тагига яширди-да зимистон қоронғуликка шўнғиди.

Шамол кучайган, ўтов теварагидаги дарахтлар ни-мадандир зорланиб, нола чекиб увиллар, осмондаги булутлар худди қашқирдан ҳурккан қўй галасидай, шитоб билан жануб томон шошилар, осмоннинг очик жойларидаги юлдузлар гўё ҳовучлаб сочилган тилла тангачалардай ярқирар эди.

Шундоқ рўпарада, қоронғида қовоқ солиб турган Маржонтов устида уч кунлик беҳолгина ҳилол элас-элас кўзга чалинарди.

Маржонтовга кўзи тушиши билан хонадонлари бо-шига қора кун тушган оқшом отаси билан энаси бўзлаб айтган ўлан ёдига келди:

*Маржонтов, Маржонтов,
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов!
Оғир кунда таянчим,
Қора тунда суянчим!
Ёв келди-ку, қошингга!
Фарзандларинг бошига
Иш тушди-ку, Маржонтов.
Ўғлонларинг ошига
Оғу тушди, Маржонтов.
Нечун сукут сақлайсан?
Қалдирғочинг қалдираб,
Ғанимларни қувмайсан?
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов!..*

Йўқ, Маржонтов ҳам, боболарга мадад берган, ёв келганда қалқон бўлган Маржонтов ҳам бугун гунг, сассиз, соқов!

Лочин кўзи қоронғуликка ўргангунча ўтов ёнида турди, кейин, атрофига қарай-қарай бир-бир босиб, қабристон томон йўналди. Лекин қанча эҳтиёт бўлмасин, кўрадаги сезгир итлар акиллай бошлади. Лочин қоронғида туртиниб-суртиниб, қалин арчазор орасида тимирскиланиб бораркан, итлардан бир-иккитаси ор-қасидан қувиб келишди, уни таниб, думларини ликил-

латиб, оёқларига сурканишди. Лочин «қайт-қайт» дея секин койиб, уларни аранг орқага қайтарди-да, йўли-да давом этди.

Ана, қабристон ҳам кўзга чалинди. Қабристондан узоғи билан икки юз-икки юз элик қадам нарида одамлар «Шайтон дара» деб ном қўйган тубсиз дара! Қаърида не-не сирли ҳангомалар, не-не мудҳиш фожиаларни асраган бу зимистон даранинг тубида бир дарё сув оқади! Ўтовдай-ўтовдай тошларга, чўнг қояларга урилиб, улоққа тушган тулпордай оқ кўпикка чўмиб, қутурган шердай наъра тортиб оқади. Дунё дунё бўптики, унга йиқилган на от, на одам, на йиртқич ҳайвон топилган! Ҳаммаси изсиз, ном-нишонсиз йўқолган, йўқолаверган! Ҳеч ким, ҳеч қачон ҳеч нарсани топган эмас бу ёвуз дарадан! Аммо қариндошини йўқотган одам қариндошидан, молини йўқотган молидан умидини узган эмас! Унинг, Лочиннинг умиди ҳам шунда! Ҳаммаси «Мени куттил ва мен қайтарман!» деган анов машхур шеърдагидай бўлади.

Лочин уч кеча-кундуз ухламай, ахир пировардида шу йўлни топди. Бу дунёдан кетса ҳам энасининг юрагида умид шамини ёқиб кетяпти! Дунёда фарзандини йўқотган ҳамма эналардай, Лочиннинг энаси ҳам уни кутади, токи қариб, бу бевафо, норасо дунёдан кўз юмгунча ўғлидан умидини узмай кутади, кутаверади. Энаси учун ўйлаб топган битта-ю битта тасалли шу! Бошқа йўл бўлмаса, на чора?

Мана, бор-йўғи беш-олти қабрдан иборат кичик гўристон! Отасининг қабри энг юқорида, тарвақайлаб ўсган иккита кекса арча ўртасида. Маржонийнинг тилаги билан ёнида унга ҳам жой қолдиришган. Лочин тепасига улкан харсангтош қўйилган отасининг гўри ёнига чўккалади, чўккалар экан, тиловат қилишни билмаслигини эслаб, яна ўзидан ранжиди.

«Отажон! Мальюн бўҳтончилар сабаб, азиз бошингиз устида қора булутлар айлана бошлаганида айтган васиятингиз ҳамон ёдимда. «Ўғлим! Сени худога топширдим, энангни сенга!» дегандингиз ўшанда. Ўйламангки, инонган ўғлим сўнгги илтижомни ҳам бажо келтирмади деб! Аммо... гуноҳкор фарзандингизни афв этинг, отажон! Бошқа чорам қолмади! Сизга қилинган бу адолатсизлик, бу ҳақорат ва хўрликлардан кейин

мен учун ҳаром бу дунё! Афв этинг, отажон! Ахир сиз дош беролмаган бу таҳқир, бу ноҳақликларга мен қандай дош берай, отажон?..»

Лочин қабр тошини силаб, гўё отасининг пешона-сидан ўпаётгандай, уни қайта-қайта ўпди-да, гип бўғилиб, ўрнидан турди. Қўра тарафда яна итлар ҳура бошлади: шошмоқ керак!

Лочин олдидаги қалин арчазорга шўнғиди, кафтлари, юз-кўзларига минг тикон бўлиб қадалган игнали шохларнинг оғриғини ҳам сезмай, юқорига, «Шайтон дара»га қараб ўрлаб кетди... Орқада, қўрғон томонда, ҳамон итлар ҳурарди. Бир-икки жойда чироқ милтигарди.

Лочин қадамини тезлатди. Ишқилиб, дарага етиб олса бас! У ёғи, худо мадад берса... бир оний иш!

Орқада итлар тобора қаттиқроқ ҳурар, қандайдир овозлар элас-элас қулоққа чалинарди. Мана, хайрият, Лочин ўзига «Адолат манзили» деб ном қўйган «Шайтон дара»га ҳам етиб келди, келди-ю, ёвуз даранинг совуқ нафасидан сесканиб, жар ёқасида тўхтади. Дара, тўғрироғи, унинг кўз илғамас, тубсиз, зимистон қаъридаги асов дарё гўё уни ўз бағрига чорлаётгандай аллақандай сирли шовулар, кишини ўзига ром қилувчи мафтункор садо тарқатиб, бетиним гувиллар эди!

Лочин бир силтаниб танасини кўйлагидан жудо қилди, тутмаларини дўланадай дув тўкиб, шимидан ҳам апил-тапил озод бўлди, қоронғида тимирскиланиб катта бир тош топди-да, уларни боғлаб, қулочкашлаб дарага отмоққа тайёрлай бошлади.

Мана, онадан туғилгандай бўлди-қўйди. Энди бир сакраса бас — юрагини тилка-тилка қилаётган бу андух, бу ноҳақ, норасо дунёнинг барча азоб-уқубатларидан қутилади-қўяди!

Тўсатдан, улкан бир қора соя Лочиннинг ёнгина-сидан ғизиллаб ўтди-да, шитоб билан орқасига бурилиб, оёқларига урилди.

Қоплон! Ажаб ҳол! Марҳум бобосининг садоқатли қари бўрибосари! Аллақачон юролмай қолган, умрининг сўнгги дақиқаларини кечираётган бу қари ит уни қандай қувиб етди? Қандай топиб келди? Ниманинг аломати бу? Ё қоплон эмас, Лочинга дўмбира чалишни ўргатиб, улоқларга опичлаб юрган севимли бобосининг беҳоловаг руҳими, безовта арвоҳми бу?

Шу пайт арчаларни гувилаб эсаётган довул орасидан аёл кишининг:

— Ло-чи-ин! Жон ўр-лим! — деган чинқириғи қулоққа чалинди. Унга: «Ака-жон? Акажоним-эй» деган яна бир фарёд қўшилди. Энаси! Энаси билан Олтиной!

— Кетсанг... знангни кўмиб кет, жон болам! Аввал ўз қўлинг билан гўримга кўмиб кет!..

Лочин кутилмаганда титроқ босиб, чўккалаб қолди. Хаёлидан эса:

«Сен нимага жазм қилдинг, аблаҳ? — деган фикр ўтди. — Анов ғанимлар билан кураш ўрнига ўзингни жарга отиб, бу мудҳиш қийинчиликлардан осонгина қутилмоқчимисан? Лекин отанг ўлгани етмагандек, сен ҳам ўладиган бўлсанг онангнинг ҳоли нима кечади? Сенга меҳр қўйган анов шўрлик қиз-чи? Сен йигитмисан ё курашга дош беролмаган бир ҳезалакмисан?».

«Боламов? Бўтамов» — онасининг фарёди тоғларни зир титратгандай туюлди Лочинга.

У аста эгилиб кийимларини қайта кия бошлади. Қоплон гўё Лочиннинг мудҳиш ниятидан қайтганини сезгандек, қўлларини ялади.

Тошкент.

МУҚАДДАС

Қисса

Мен бу йигит тўғрисида биринчи марта журналист ошнамдан эшитган эдим. Ошнам у ҳақда шундай самимият, ҳурмат билан гапирдики, у билан бир кўришиб суҳбатлашиш иштиёқи туғилиб қолди менда.

У билан машинасозлик заводининг катта цехида учрашдим. У универсал станокда деталь йўнмоқда эди. Қалин қора сочлари пешонасига тушиб, бир қошини тўсиб қўйган бу новча, озғин йигит қараб турганимни сезмас эди.

Бир оз ишига разм солиб турганимдан кейин, цехдаги шов-шувни босгудек балаңд овоз билан исмини айтиб чақирдим — да, икки оғизгина суҳбатлашишга ижозат сўрадим.

Ўша кезларда «Зарбдор меҳнат бригадаси» деган гап энди чиққан бўлиб, заводни журналист ва адиблар босиб кетган пайтлар эди. Йигит мени ҳам газета ходими деб ўйлади шекилли, қошларига чимириб:

— Ишдан кейин учрашсак қандай бўлади? — деб сўради.

Йигитнинг сўзларида, қошларини чимириб, кулимсираб қарашида шундай самимий илтимос ифодаси бор эдики, йўқ деёлмадим.

Шундай кишилар ҳам бўладики, уларнинг бутун фазилатлари юзларидан кўриниб, сўзлари, қилиқларидан билиниб туради. Бир суҳбатдаёқ сизни ўзига ром қилиб қўяди. Истараси иссиқ бу йигит ҳам худди шундай самимий кишилардан эди. Йигирма-йигирма бир ёшлардаги новча бўйли, узунчоқ юзли, қора кўзларига илиқ табассум яширинган бу йигит мени ўзининг меҳнатга бўлган муҳаббати, камтарлиги ва олижаноблиги билан биринчи учрашганимиздаёқ мафтун қилиб

қўйди. Ўзи ҳам Зарбдор меҳнат бригадасининг энг яхши аъзоларидан бўлиб, дўстлари орасидагина эмас, бутун цех ишчилари орасида ҳам катта ҳурмати бор экан.

Иккимиз дўстлашиб қолдик. Учрашиб, суҳбатлашиб турадиган бўлдик. Аста-секин мен бу йигит ҳақида бир очерк ёзишни ўйлай бошладим. Бир кун шу ниятимни ўзига айтдим. У олдин кулимсиради, кейин қизарди ва қандайдир ғамгин бир ўйчанлик билан бир нуқтага узоқ тикилиб қолди.

— Йўқ, ҳожати йўқ, — деди у ниҳоят.

— Нега? — дедим ҳайрон бўлиб.

— Чунки... мен сиз ўйлаган олижаноб йигитлардан эмасман...

Илгарилари ҳам унинг гап-сўзларида, боқишида, ҳатто кулимсираб қўйишида алақандай бир маъюслик борлигини сезиб юрардим, лекин худди шу гап очилган куни буни қандайдир чуқурроқ ҳис этдим:

«Нима гап ўзи? Бу ёш, соғлом, софдил йигитнинг кўнглида қандай ғам-андуҳ бўлиши мумкин? Нима учун у мен ўйлагандек яхши йигитлардан бўлмас экан?»

— Ҳозир қистаманг, — деди у, — пайти келганда ўзим айтиб бераман.

Ниҳоят, ўша «пайти» ҳам келди. Унинг илтимоси билан биз дам олиш куни эрталаб, шаҳардан ташқарига, Бўзсув бўйига чиқдик.

Эҳтимол биларсиз: Чўпонотадан бир чақиримча ўтганда пастликда, Бўзсувнинг нақ бўйида, уч-тўрт туп жийда ўсган бир хилват жой бор.

Кеч куз эди. Жийдаларнинг япроқлари тўкилиб, яланғоч бўлиб қолган, қирғоқдаги ўтлар, ҳатто Бўзсув бўйидаги қамишлар ҳам қуриб қовжираб қолган, лекин кун илиқ, қуёш нурлари майин ва ёқимли эди.

Шу ерда, жийдазор ёнидаги хилват жойда, у менга ўз ўтмишини, тўғрироғи, шу ёзда бошидан кечирган ва қалбида чуқур из қолдирган бир воқеани ҳикоя қилиб берди. Бу ҳам маъюс, ҳам алақандай нурли оҳангларга тўла бир куй, ажойиб бир севги достони эди. Мен унинг дам мулойим кулимсираб, дам кўзларини бир нуқтага ўйчан тикиб ҳикоя қилаётган севги достонини эшитарканман, инсон ҳаётининг нақадар

чигал ва мураккаб эканини тагин ҳам чуқурроқ ҳис этдим.

Мана йигитнинг менга гапириб берган қиссаси.

* * *

Бу воқеаларга бир қиз сабаб бўлди. Қизнинг исми Муқаддас эди... Мен у билан биринчи марта институтда, кириш имтиҳонлари бўйича химиядан ўтказилаётган сўнги консултация пайтида танишдим, йўқ, танишдим десам нотўғри бўларди, шунчаки икки оғизгина гаплашиш бахтига муяссар бўлдим...

Ўша воқеадан бир кун олдин мен заводдан отпус-кага чиққандим. Отпускам имтиҳон пайтига тўғри келишини билган ойим билан ўгай отам: «Институтга имтиҳон топшириб кўр, кира олсанг, яхши, кира олмасанг сендан нима кетади?» деб анчадан бери қистаб юришарди. Мен имтиҳон топшириб толеимни синаб кўришга қарши бўлмасам ҳам: «Бу гап заводдаги дўстларимнинг қулоғига чалинса: «Бир йил ишламасдан туёғини шиқиллатиб қолди-я!» деб кулишмасмикин?» деган андишаларга бориб, иккиланиб юардим. Ўша куни нонушта вақтида бу гап яна қўзғалди-ю, розилик бермай иложим қолмади. Лекин қизик: шу ишга ўзим розилик берган бўлсам ҳам, уйдан чиққанимдан кейин: «Ишдан қочди, деган гапга қолмасмикинман?» деган ўйлар яна эсимга тушиб, кўнглимни ғаш қилди, шунинг учун ҳам қабул комиссиясига кирмасдан аввал, бу ёғини ҳам бир кўриб қўяй, деган фикр билан консултация ўтказилаётган аудиторияга кирдим.

Мен кирганда деразалари ҳовлига қараган узун, ярим қоронғи аудитория қиз-йигитларга лиқ тўлган эди. Қоп-қора ялтироқ сочларини силлиқ қилиб тараб олган ўрта бўйли ёшгина домла қўлидаги бўр билан доскани тақ-тақ уриб, уни тушунуш мушкул бўлган мураккаб формулаларга тўлдирмоқда эди.

Бахтимга эшиқдан кирган жойда, ярим очиқ турган катта деразанинг тагида, ўриндири ўпирилиб тушган бўш стул, унинг ёнида кимдир туртиб қулатиб кетган узун пачоқ скамейка ётарди.

Мен домла кўриб қолмасин учун тез бориб скамейкани турғизиб қўйдим-да, четига ўтира қолдим.

Аудитория дим, иссиқ ва аллақандай ёқимсиз тер ҳидига тўла эди. Домланинг «цинкум», «водород», «валентлик», «сульфат кислотаси» каби кимёвий терминларга тўлиб-тошган лекцияси қулоққа кирмас, бир меъёрдаги гаплардан мудроқ босарди кишини. Атрофимдаги қиз-йигитларнинг қисилган кўзларидан улар ҳам домланинг лекциясига зор бўлганларидан эмас, балки имтиҳон олдидан кўнгилларини тинчитиш учунгина келиб ўтирганларини пайқадим. Бироқ кириб қолгандан кейин дарров индамай чиқиб кетиш одобдан бўлмайди, деган андишага бориб, мен ҳам ўтириб қолдим.

Лекцияга бир нафас қулоқ солиб ўтирдим, сўнгра гап оддий кимёвий реакциялар устида кетаётганини тушундим-да, ундан бадтар зерикиб, деразадан ташқарига қарай бошладим.

Деразадан кенг, чор бурчак ҳовлининг фақат бир чети, фонтани бор катта цемент ҳовуз билан унинг атрофидаги гулзор ва уч-тўрт туп кекса сада кўринарди. Ҳовузда баданлари қуёшда чўяндек қорайиб кетган бир тўда болалар чўмилишарди. Саданинг тепасига чиқиб олган бир бола уларга тош отар, пастдагилар эса унга сув сепишар, лекин сепган сувлари етмагани учун сададаги бола кулар, пастдагилари эса қазабланар, тош қидирардилар.

Бу манзарага жуда қизиқиб кетган эканман, тўсатдан: «Мумкинми озгина сурилсангиз?» деган овозни эшитиб ҳушимга келдим. Овоз шундай майин ва ёқимли эдики, гўё юзимга тоғ шабадаси теккандек, тез бурилиб қарадим.

Ёнгинамда оқ шойи кўйлақ кийган ўн етти-ўн саккиз ёшлар чамасидаги бир қиз турарди. У кечикиб келганимни домла кўриб ранжимасин деб кўрқаётган бўлса керак, катта-катта қора кўзларини домладан узмасдан, қаддини сал букиб турар, ўзи ҳам шошиб, югуриб келган бўлса керак, икки ўрим майин, қўнғир сочларининг учлари ечилиб, кўйлагининг этагини бутун қоплаб олганди.

Бундай қизни биринчи кўришим эди. Унинг чеҳрасида, ҳатто бутун қиёфасида ҳали гард юқмаган ёшлик ва беғубор қизлик иффати барқ уриб турардики, ўзимни йўқотиб кўйиб унга жой беришни ҳам унутибман.

Қиз кўзларини домладан узиб менга қаради ва қошларини сал чимириб ўпкалангансимон:

— Озгина сурилиш шунча қийинми?— деди секин.

Шундагина ўзимга келдим, ёнимга ўтирмоқчи эканини тушуниб, шоша-пиша сурилиб ёнимдан жой бердим.

Қиз ўтирди. Юрагим нимагадир дук-дук урар, на-фасим бўиларди. Бир лаҳза шу аҳволда унга қарашга журъат этолмай иккиланиб ўтирдим, кейин секин кўз қиримни ташладим.

Қиз кўзларини дам домлага, дам олдидаги дафтарига тикиб, доскадаги формулаларни кўчирмоқда, ўзича пичирлаб, нималарнидир такрорламоқда эди.

Мен ён томондан унинг узун киприкларининг пир-пирашини, нимагадир чимирилган бахмалдек қоп-қора қошларини кўрдим-у, юрагим яна гуп-гуп уриб, кўзларимни олиб қочдим. Назаримда ҳамма бизга тикилиб қараётганга ўхшарди. Тўсатдан қиз мен томонга энгашиб:

— Кечирасиз, домла ўчириб қўйдилар, мана бу формуланинг ёзилиши тўғрими? — деб сўради секин.

Мен ҳам унга томон энгашарканман, пешонамга майин соч толаларининг тегаётганини сездим, лекин кўзларимга ҳеч нарса кўринмас эди.

— Тўғри, — дедим шошиб.

— Қизиқ. Нимага бўлмаса бу ёғи чатоқ чиқяпти?

Мен зўр куч билан ҳушимни тўплаб, дафтарини олдимга тортдим-да, ҳарфлар ва рақамлардан тизилган узун, мураккаб формулага тикилдим.

Шу топда мен шудай бир аҳволда эдимки, бу формуланинг хатосини топиш у ёқда турсин, миямга ҳеч бир фикр келмасди, лекин... (бу ҳам бир бахтдир-да!) тўсатдан гўё миямда бир нур «ярқ» этиб, қизнинг «валентлик» билан «атом» тушунчаларини чалкаштириб юборганини сезиб қолдим.

— Қачондан бери водород икки валентли бўлиб қолди? — дедим мен унга қараб. — Кислородни тўрт валентли қилиб қўйибсиз-ку.

— Мен атомлар сонини кўрсатган эдим, — деди қиз ва мени гапиришга ҳам қўймасдан бошини тез-тез силкитиб кулди.

— Ҳа, ҳа, тушундим, тушундим!..

Сўнгра дафтарини олдига тортиб формулани қайта ёзди-да, аллақандай порлаб турган миннатдор кўзлари билан менга бир қараб қўйди.

— Раҳмат сизга! — деди у ва секин кулди: — чар-
часа шунақа бўлар экан...

Ёшлиқда муҳаббат нималигини ҳали яхши англаб
етмаган, лекин кўнгил севгини қўмсай бошлаган бир
даврда шунақа пайтларда бўлар эканки, бундай чоғ-
ларда чиройлигина эмас, истараси иссиқ қиз бўлса
ҳам бир жилмайиб боқишидан, бир оғиз илиқ сўзи-
даноқ маст бўлиб қолар экан киши.

Мен ҳам у маҳалда шундай даврни бошимдан ке-
чираётганим учун бўлса керак, юлдузи иссиқ бу қиз-
нинг ширин, муомаласи жуда эритиб юборди.

Чиндан ҳам маст эдим. Қулоқларим тагида гўё унинг
майин овози қайта-қайта такрорланар, «Раҳмат сизга»
деган сўзлари руҳимни эркаларди.

Консултация тамом бўлди. Аудиториядаги қиз-йи-
гитлар шов-шув билан эшикка томон ёпирилди. Мен
дафтар-китобларимни йиғиштирдим-у, нимагадир чи-
қиб кетолмасдан тўхтадим. Мен қизни кутардим. Ле-
кин фақат шунинг учун тўхтаб қолганимни ҳали ўзим
ҳам сезмас эдим. Шу маҳал тўсатдан биз томон жил-
майиб келаётган силлиқ сочли ёш домлани кўриб қол-
дим. Даставвал мен унинг нимага илжаяётганини
фаҳмлай олмасдан ҳайрон бўлдим, лекин кўзим қизга
тушди-ю, дарҳол тушундим: домла қизга қараб жил-
майиб келар, қиз эса нима учундир, гоҳ дафтар-ки-
тобларини тахлар, гоҳ яна столга ташлар, қулоқлари
ловилаб ёнар, ҳаяжонланаётгани чехрасида акс этиб
турарди.

Хаёлимга: «Нега бундай ҳаяжонланади?» деган фикр
келди, ўзимни болалар орасига уриб, ташқарига чи-
қаётганларга қўшилиб кетдим, лекин эшикка яқин-
лашгач, беихтиёр тўхтадим. Ўз ихтиёримдан кучлироқ
бир нарса мени тўхташга мажбур этди. Шу пайт дом-
ланинг: «Салом, Муқаддасхон!» деган мулойим овози-
ни, сўнгра қизнинг секингина: «Салом!» деб жавоб
берганини эшитиб, бурилиб қарадим. Улар бояги жойда
ёнма-ён туришарди. Қиз кўзларини ерга тикиб, стол-
да ётган дафтарларини дам очиб, дам ёпар, йигит эса
унинг юзига, уялганидан бўлса керак, сал чимирилган
майин қошларига термилиб қолган эди. Унинг қизга
бундай тикилиб туриши негадир вашимни келтирар-
ди. Лекин нега?

— Бугун кечикдингиз? — деди домла кулимсираб.

Қиз индамади, фақат бошини силкитиб тасдиқлаб қўя қолди.

— Ҳамма саволларга тушундингизми?

— Ҳа, — деди Муқаддас.

— Агар тушунмаган саволларингиз бўлса...

— Йўқ, ҳаммасига тушундим! — деди қиз ва бирдан дафтар-китобларини тез йиғиштириб, йигитнинг ёнидан ўтди-да, эшикка қараб юрди.

Мен унга йўл бериш учун тисарилаётиб кўзим яна домлага тушди. У бошини сал эгиб, Муқаддасга ер тагидан тикилиб қолган, қизнинг жавоби уни саросимага тушириб қўйгани кўриниб турарди.

Йўлакка чиққанимда, Муқаддас унинг охирига етиб зинапоядан пастга туша бошлаган эди. Мен жадалладим ва йўлакда у ёқдан-бу ёққа юрган қиз-йигитларни туртиб-суртиб, Муқаддас билан кетма-кет кўчага чиқдим. Муқаддас ўнг қўлга бурилган ва эндигина беш-олти қадам юрган эди. Мен ҳам у бурилган томонга бурилдим. Яна худди боягидек ўз ихтиёримдан устун бўлган бир куч мени унинг кетидан юришга мажбур қилди. Лекин унга яқинлашишга журъат этолмас эдим. Мен унинг ўримлари ечилиб, кўйлагининг этагини қоплаб олган ва гоҳ ўнгга, гоҳ чапга тўланаётган қўнғир сочларидан кўзларимни узолмасдан борарканман, Муқаддаснинг тўсатдан ўтирилиб қарашидан ҳадиксирардим, назаримда ўтирилиб қараса, менинг нима учун эргашиб келаётганимни пайқаб қоладигандек туюларди.

Муқаддас муюлишга етганда рўпарадан тўладан келган, ўнг қошининг четида катта қора холи бор бир қиз чиқди-ю, иккиси тўхтаб гаплаша бошлади. Мен ҳам тўхтадим. Нима қилишимни билмаганимдан, худди осмонда бир нарса бордек, кўкка тикила бошладим. Бахтимга сал ўтмасдан иккови ажрашди. Муқаддас муюлишдан ўнг томонга бурилиб кетди, қиз эса менга қараб юрди. У ерга тикилганича ёнимдан тез юриб ўтаркан, ўзича нимагадир илжайиб қўйди: «Нимага кулимсиради? Наҳотки сезиб қолган бўлса?»

Муқаддас бурилган кўчада, муюлишдан юз эллик-икки юз қадам нарида, институтнинг қизлар ётоғи бор эди. Мен бу ётоқxonани яхши билардим, чунки ўтган йили ҳам институтга имтиҳон топшириб юрганимда Муқаддасга ўхшаган бир қизни яхши кўриб

қолган эдим, у қиз ҳам шу ётоқда турарди. Мен ҳар куни эрталаб уни бир кўриш умидида ётоқхонанинг ёнига бир келиб кетардим. Кўчанинг нариги юзидан ётоқхонанинг деразаларига тикилиб ўтарканман, биров кўрса бу ерда нима қилиб юрганимни сезиб қоладигандай, юрагим пўкиллаб турарди. Кейин у қиз институтга кирди, мен эсам киролмай қолдим-у, аста-секин эсимдан чиқариб юбордим... Наҳотки Муқаддас ҳам шу ётоқхонада турса?

Муқаддас тўхтади. Ётоқхонанинг олдида турган қизлар тўпига қўшилиб бир зум кўринмай қолди, сўнгра унинг хипча келишган қомати зинапоя устида бир кўринди-ю, яна ғойиб бўлди. Икки ўрим узун қўнғир сочларининг сўнгги марта нафис тўлғанганини кўриб қолдим.

Муқаддас ётоқхонага кириб кетиши билан мен ҳам ҳушимга келдим. Унинг менга кулиб қараган қоп-қора маъсум кўзлари эсимга тушиб, «Раҳмат сизга!» деган мулойим овози кулоқларим остида қайта жаранглагандек туюлди-ю, аъзойи баданимдан иссиқ чиқиб кетди...

Орқамга қайтдим. Муюлишга етганимда тўсатдан ҳужжатларимни ҳали топширмаганим эсимга тушиб қолди... Секин юриб институт рўпарасидаги дарахтзор майдонга бордим. Шохлари бир-бирига чирмашиб кетган садалар, нозик акациялар, уларни қучоқлаб, бошларини силаб турган қудратли эманларнинг қуюқ соясидаги қатор скамейкаларнинг ҳаммасини қиз-йигитлар эгаллаб олган. Ҳаммасининг қўлида китоб. Лекин менга шундай туюлдики, худди улар бу ерга дарс тайёрлаш учун эмас, чақчақлашиб ўтириш учун келганлар. Узун хиёбоннинг ўртасига борганимда, чап томондаги скамейкаларнинг бирида ўтирган иккита қиз билан ингичка мўйлов қўйган бир йигитча ўринларидан турдилар. Йигитча дарҳол иккита қизнинг ўртасига кириб уларни қўлтиқлаб олди, бир нимани айтиб уларни кулдирди ва учови хохлашиб, институтга қараб кетдилар. Уларнинг ўрнига ўтирарканман, «Наҳотки шулар кирганда мен киролмасам?» деган фикр кўнглимдан ўтди ва негадир яна Муқаддас эсимга тушиб кетди... Эрта-индин мана шунақа олифталардан биттаси шу хиёбонларда уни ҳам қўлтиқлаб юрмасмикин? Ё мен бу олифтадан камманми? Нимага

бу ўқиғанда мен ўқимас эканман? Ўқишга киришнинг нима айби бор? Ҳеч айби йўқ!..

Фақат буни цех бошлиғимиз Сулаймон Акрамовичга бир оғиз айтиб қўйиш керак эди. Лекин шуни-си борки, айтсанг яна гап чўзилиб кетади...

Тўсатдан хаёлимда валати бир фикр чақнади: «Хужжатларимни топширавераман. Лекин... агар ўша қиз билан бирга ўқишимга кўзим етса имтиҳон топшириб ўқишга киришга ҳаракат қиламан, бўлмаса — хужжатларимни қайтиб оламан...!»

Бу фикр ўзимга шундай маъқул тушдики, бояги иккиланишларнинг ҳаммасини бир зумда ҳал қилиб, кўнглимни чарақлатиб юборди.

Эҳтимол менинг бу гапларим жуда валати туюлар, эҳтимол менинг бундай қарорга келишимга бошқа кўп нарсалар сабаб бўлгандир, лекин ўша куни худди шу гапларни хаёлимдан ўтказганим ва бу ўйлар кўнглимдаги ғулғулани босиб, менга тасалли бергани сира-сира эсимдан чиқмайди.

* * *

Шундан кейин уч-тўрт кунгача Муқаддасни кўролмадим. Лекин у ширин бир туш каби сира хаёлимдан кўтарилмас эди. Кечқурунлари китобдан чарчаб, уйқум келмасдан юдузларга тикилиб ётган чоғларимда, доим уни эслардим. Консултация куни энгашиб савол берганида пешонамга теккан майин соч толалари, мулойим табассуми кўз олдимда бир зум гавдаланар, қулоқларимга «Раҳмат сизга» деган майин овози эшитилиб кетарди-ю, тотли ва ҳароратли бир туйғу қалбимни тўлдирарди... Шу алфозда икки кун ўтди, учинчи куни биринчи имтиҳон эди... Менинг келажгим, ўқиш ё ўқимаслигим шу имтиҳонга, тўғрироғи, ўша ажойиб қизни учратиш-учратмаслигимга боғлиқ эди. Шундай деб ўйлаганим учун бўлса керак, ўша куни жуда эрта турдим. Ойим дамлаб қўйган чойни нардан-бери ичдим-да, йўлга тушдим. Ойим кетимдан кўчага чиқдилар. Индамасам институтгача борадиганлар, койиб бердим.

Институтда одамнинг кўплигидан эшикка яқинлашиб бўлмас эди. Мен ўтган йилиёқ имтиҳон пайтида, ўқишга сира алоқаси бўлмаган одамларнинг ҳам инс-

титут остонасида санқиб юришини кўп кўрган эдим, лекин назаримда бу йил одам ўтган йилгидан ҳам кўп эди. Бир минутга уларнинг ҳаммаси кўзимга меҳнатдан қочиб юрган эркатойларга ўхшаб кўринди-ю, ғазабим кўзғади, лекин шу пайт хаёлимга: «Ўзинг-чи, ўзинг нима қилиб юрибсан?» деган фикр келиб, кўнглим гаш бўлди. Хижолат бўлиб ўзимни оломонга урдим. Туртиб-турткиланиб юриб эшикка зўрға етиб олдим-да, ўша ерда навбатчилик қилиб турган юқори курс студентларига имтиҳон қоғозимни кўрсатиб, юз машаққат билан ичкарига кириб олдим.

Ичкарида ҳам одам кўп эди. Қатор эшикларнинг олдида, ҳар ер-ҳар ерда тўп-тўп бўлиб ёшлар турар, уларнинг шивирлашган ҳаяжонли овозлари эшитилар, асабий ҳаракатлари кўзга ташланарди. Бу ерда ҳукм сурган аллақандай ваҳима менинг ҳам вужудимга сингиб, гўё қон томирларимдан юрагимга бориб етди-ю, тўсатдан оёқларим мадори қуригандай бўлди. Муқаддас кўринмас эди. Наҳотки бошқа факультетта кирган бўлса? Зинапоядан секин юриб иккинчи қаватга чиқдим-да, юрагим гуп-гуп уриб чап қўлга бурилдим.

Тор йўлакнинг нариги бошига яқин жойда, мен имтиҳон топширадиган ўттиз бешинчи аудиториянинг олдида бир гуруҳ абитуриентлар тўпланганди. Имтиҳон бошланишига уч-тўрт минут қолган. Уларга қараб беш-олти қадам босганимча юрагим бирдан «шиғ» этиб, аъзойи баданим жимирлаб кетди: қизларнинг орасида Муқаддас ҳам бор эди!

Муқаддас тескари қараб турган бўлса ҳам мен уни дарров танидим; оқ шойи кўйлагининг этакларига тушиб турган икки ўрим қўнғир сочидан ва айтиб бериш жуда қийин бўлган яна алланималаридан танидим. Муқаддас бошини тез-тез ирғатиб, ёнидаги дутоналарига нима тўғрисидадир куйиб-пишиб гапирмоқда эди, яқинлашиб қолганимда қизлардан бири унга мени кўрсатиб бир нима деди. Муқаддас «ялт» этиб қаради ва юрагимни оловли ҳаяжонга тўлдириб, менга томон бир қадам босди-да, яна тўхтади. Унинг жовдираган қуралай кўзларидан, тортиниб, уялиб қарашидан бир нимани сўрашдан ийманаётгани кўриниб турарди.

— Вой айтавер, нимаси уят? — деди шу вақт қизлардан бири. Бу ўша тунов куни муқолишда учраган ва

ёнимдан ерга қараб кулиб ўтиб кетган қора холлик қиз эди.

Тўхтадим. Муқаддас менга томон яна бир қадам ташлади-да, у ҳам тўхтади:

— Кечирасиз, — деди у ва негадир қизариб тирноқларига тикилди, — кечирасиз, мен Абдуллаева бўлганим учун биринчи беш киши қаторида киришим керак эди. Шунга... шундан жуда қўрқаяпман. Менинг ўрнимга киролмайсизми? Бошқаларга айтсам ҳеч ким унамаяпти. — Муқаддас бошини кўтариб юзимга қаради. Унинг кўзлари айни вақтнинг ўзида ҳам умид, ҳам илтимос ва тасвир этиш қийин бўлган алақандай ҳисларни ифода этиб, порлаб, жовдираб турарди.

Олдин шошиб қолдим. Муқаддаснинг бу илтимоси уч-тўрт кундан бери чизиб юрган ҳамма режаларимдан ҳам аъло чиққани учун бўлса керак, ўзимни йўқотиб қўйдим. Фақат Муқаддас бошини кўтариб, алақандай қўрқиб қараганидагина ҳушимга келдим ва «хўп» деб юборганимни ўзим ҳам сезмай қолдим.

Одатда имтиҳонга биринчи бўлиб кириш, кузда совуқ сувга шўнғишдан ҳам қийин туюлади, ҳатто ўз билимига ишонган киши ҳам нимадандир ҳадиксираб, эти жунжикиб туради. Бу жиҳатдан мен ҳам ўзимни довяраклар қаторига қўшолмайман, лекин бу сафар мен «ҳа» деб жавоб берганимда, Муқаддаснинг қопқора кўзларида чақнаган миннатдорлик ифодаси кўнглимга далда берди чамаси, имтиҳонга жуда дадил кирдим, одатдагидек иккиланиб турмасдан билетни ҳам дадил олдим...

Мен «омад» деган сўзга ишонмайман, лекин «омад келиши» рост бўлса, шу сафар менинг омадим юришган экан! Менга айни ўзим тилаб юрган саволлар тушган эди: биринчи савол — саккизинчи синф программасидан Ньютон қонуни, иккинчиси қаршилик кучи, учинчиси осонгина бир мисол!..

Мен бу саволларни шунчалик яхши билар эдимки, ҳатто: «Тайёрлик кўриб ўтирмасданоқ жавоб бериб қўя қолсаммикин?» деган фикрга ҳам бордим, фақат хаёлимни йиғиштириб, ўзимни босиб олиш учунгина ўтириб ҳозирлик кўра бошладим.

Имтиҳон олувчи комиссия икки кишидан иборат эди: биттаси олтмиш ёшлар чамасидаги, туксиз юмалоқ боши қуёнда чўғдек қизариб, жигарранг тусга

кирган бир чол эди, иккинчиси тунов куни консултация вақтида Муқаддаснинг ёнига келиб ҳол-аҳвол сўраган силлиқ сочли таниш ёш домла эди. Мен ўтиришим билан у қўлида бир варақ қоғоз ушлагани ҳолда эшикка борди ва у ерда навбатчилик қилиб турган студент йигитчадан:

— Абдуллаева қани? Нимага кирмади? — деб сўради секин.

Муқаддаснинг ўрнига мен киришимга навбатчи йигитнинг ўзи рухсат берганди (эҳтимол у ҳам Муқаддаснинг ялиниб қараган кўзларига топ беролмай «хўп» деб юборгандир!) шунинг учунми, ё шошиб қолиб бошқа сўз тополмай қолдим, билмадим, ишқилиб:

— Абдуллаева бошим оғрияпти, деб ташқарига чиқиб кетди, — деди у ва тез қўшимча қилди: — ҳозир келади.

Домладан: «Абдуллаеванинг ўрнига ким киради?» деган саволни кутиб, юрагим пўкиллаб турувди, лекин у индамасдан жойига бориб ўтирди. У негадир ғамгин эди. Катта аудитория бўм-бўш бўлгани учун биринчи кирган беш бола алоҳида-алоҳида ўтирган бўлса ҳам, ёш домла улардан кўзини узмас, нимадандир шубҳаланаётганга ўхшарди. Кекса домла эса юпқа оқ шойи рўмолча билан ялтироқ дўнг пешонасини тез-тез артиганича чуқур ўйга чўмган, гўё имтиҳонни ҳам унутиб юборган эди.

Таваккал қилиб биринчи бўлиб чиқдим. Даставвал ёш домла Муқаддасни сўраганини эшитганимда бир оз ҳадиксираган, савол ёғдириб йиқитишга ҳаракат қилмаса деб хавотирланган эдим. Лекин у фақат битта қўшимча савол берди. У ҳам бўлса атом ядроси тўғрисида эди. Мен бўлсам бу мураккаб ҳодиса билан шунчалик қизиқар эдимки, ҳатто ўрта мактаб дарслигидаги маълумотларгина эмас, атом тўғрисида босилиб чиққан ва кўзим тушган оммабоп мақола ва брошюраларни ҳам қидириб топиб, ўқиб юрар эдим. Кекса домла бунини жавобимнинг бошидан оқ сезиб қолди шекли, гапим тугамасдан оқ:

— Бўлди, ўғлим, бўлди, балли, — деди ва имтиҳон қоғозимни олиб, қўл қўя бошлади.

Мен имтиҳон қоғозимни олиб қарамасдан оқ беш олганимни тушундим ва тўсатдан ўзимни қушдек енгил ҳис этиб ташқарига отиддим.

Йўлақда мени Муқаддас кутиб турарди! У рўпарадаги чанг босган ёпиқ деразанинг олдида, физика дарсликларини кўкрагига босиб, иккита қиз билан гаплашиб турарди. Лекин эшик очилган ҳамон «ялт» этиб қаради. Шу қарашидан, катта-катта қора кўзларида бирдан чақнаган алақандай ифодадан у мени кутиб, мен учун қайғуриб, ҳатто хавфсираб турганини билдим-да, кўнглим яна ҳам чарақлаб кетди.

Муқаддас жилмайганича олдимга келди.

— Нима бўлди? — деди у кўлимдан ушлаб. Менинг «беш» деган жавобимни эшитиши билан чеҳрасидаги гуноҳкор ифода чуқур ички бир шодлик билан алмашди-ю, юзига гўё ёруғ бир нур қуюлди.

— Вой, мен сизни йиқилиб қолмасангиз деб шундай кўрқдим, шундай кўрқдимки! — деди Муқаддас кулиб.

У яна бир нима демоқчи эди, лекин шу маҳал эшикда турган йигитча:

— Ўртоқ Абдуллаева! — деб чақириб қолди. Муқаддас сесканиб кетди-да, дарҳол эшикка томон юрди, йўл-йўлакай бурилиб қаради:

— Энди менинг ҳам беш олишимни тилаб туринг! — деди у ҳаяжонли, титроқ овоз билан.

— «Тилаб туринг...» Бу нима дегани? Мен чиққунча кетиб қолмасдан кутиб туринг, дегани эмасми?.. Қандай ажойиб қиз!..

Узун йўлақда секин юра бошладим. Боя даставвал кириб келганимда йўлақда ҳукм сурган овозлар, ваҳимали гаплар энди тагин ҳам кучайган эди. Кимдир йирлар, кимдир уни юпатар эди. Лекин ажабо: бу гапларнинг маъноси менинг хаёлимга бориб етмас, мен фақат битта овозни — Муқаддаснинг мулойим овозини эшитар эдим. Қулоқларим тагида унинг: «Вой, мен сизни йиқилиб қолмасангиз деб шундай кўрқдим, шундай кўрқдимки!» деган сўзлари тинимсиз такрорланар, ажиб бир мусиқа каби руҳимни эркалар, хаёлимни кўкларга кўтарарди.

Ярим соатча шу аҳволда юрдим. Сўнгра эшикка тикила бошладим. Мен билан баравар кирганларнинг ҳаммаси қайтиб чиқишди, улардан кейин кирганлардан яна битта қиз ҳам чиқди. Муқаддаснинг эса ҳамон дараги йўқ. Аста-секин юрагимда тўлиб-тошган шод-

лик алақандай тараддуд ва қўрқув билан алмаша бошлади...

Қизик, Муқаддас кечиккан сайин менинг ҳам ҳушим ўзимга кела бошлади. Мен энди атрофимдаги қиз-йигитларни таний бошладим, уларнинг гап-сўзларига, яхши топшириб чиққанларнинг шодлигига, йиқилиб чиққанларнинг қайғусига тушунадиган бўлиб қолдим. Боя йиғлаётган қизга эътибор бермаган бўлсам, энди унинг худди Муқаддасга ўхшаган ёшгина бир қиз эканини кўриб, раҳмим келиб кетди.

Қизнинг атрофини қуршаб олган уч-тўртта дугоналари уни ҳамон юпатишар, у бўлса ҳеч кимга қулоқ солмасдан куюниб-куюниб йиғлар эди. Мен уни кўрдим-у, негадир ёш домланинг тунов куни Муқаддаснинг кетидан жимгина ғамгин тикилиб қолгани эсимга тушиб кетди... Кўнглимдаги бояги шодлик энди қандайдир оғир ваҳима билан алмашди. Лекин худди шу маҳал эшиқдан Муқаддас кўринди. Унинг алақандай чарақлаб кетган кўзларига, худди гулханнинг таптида тоблангандек гул-гул ёнган юзига кўзим тушиши биланоқ имтиҳонни муваффақиятли топширганини аңладим. Унга қараб интилдим, қўлини сиқиб табриклаш учун шошилдим, лекин йўлақда турган қиз-йигитлар уни мендан олдин қуршаб олдилар... Қизлар у билан ўпишиб кетишди, йигитлар эса қўлини қисиб табриклай бошладилар. Сўнгра Муқаддас йиғлаётган қизни кучоқлаб ниманидир қизгин тушунтиришга киришди. Мен эсам... «наҳотки, мени эсидан чиқариб юборган бўлса...» дердим.

Ниҳоят у атрофига аланглаб, кимнидир қидира бошлади, тўсатдан кўзларимиз тўқнашди, юзидаги табассумдан мени излаганини тушундим!

У менга қараб юрди, мен унга.

— Табриклайман, Муқаддасхон!

Муқаддас бутун вужуди билан кулиб, қувнаб жавоб берди:

— Раҳмат! Кўрдингизми, навбат алмашганимиз қандай яхши бўлди? Сиз ҳам беш олдингиз, мен ҳам! Энди доим шунақа қилайлик! Бўптими? — деди у.

— Бўпти, — дедим чин юракдан қувониб.

У юзимга бир секунда тикилди, гўё мени биринчи марта кўраётгандек алақандай синовчан назар билан тикилди, сўнгра ерга қаради. Унинг нимадандир хи-

жолат чекиб кулоқлари бирдан ловиллаб ёнганини кўрдим-у, ўзим қизариб кетдим. Муқаддас дилимдаги ҳисларни сезган эди!..

Ўртамизда қандайдир бир ўнғайсизлик вужудга келди. Бу ўнғайсизликдан бизни йўлақда юрган навбатчи йигитнинг: «Имтиҳон топшириб бўлганлар бу ерда турмасин!» деган буйруғи қутқазди.

Секин юриб биринчи қаватга тушдик, сўнгра кўчага чиқдик ва остонани қуршаб олган оломонни зўрға ёриб, ётоқхона томонга ўтиб олдик. Лекин энди нима қилиш керак? Буни иккимиз ҳам билмас эдик. Мен Муқаддаснинг тўсатдан тумтайиб, индамай қолганидан бирга юришимиздан сиқилаётганини, уни уялтирмаслик учун хайрлашишим кераклигини сезиб турардим, лекин оёқларим ўз ихтиёримга қарши мени илгари судраб борар, орқада қолмоқчи бўлсам ҳам қололмас эдим.

Қуёш баланд кўтарилиб, ҳаммаёқни иссиқ алангага кўмиб юборганди. Ҳарорат шунчалик зўр эдики, тротуарнинг соя тушмай қолган жойларига оёқ қўйиб бўлмас, иссиғи туфлидан ўтиб товонни куйдирарди.

Ҳавода ғир этган шабада йўқ, дарахтлар ҳам одамлардек иссиқдан толиб, мудраб турарди. Қани энди шундай пайтда Муқаддас «хўп» деса-ю, бирорта серсоя паркка кириб дам олсак, ё бирга дарс тайёрласак!

Бирдан нима ҳам бўлди-ю, кўзим иккинчи қаватнинг тепасига тушди. Биз имтиҳон топширган аудиториянинг энг четки деразаси олдида иккимизга қандайдир маъносиз тикилиб... бояғи ёш домла турарди! «У нима қилиб турибди? Нега бундай тикилиб қарайди» — деб ўйладим. Бир зумда қалбимни тўлдирган ёруғ ҳисларга ҳам алақандай соя ташлагандек туюлди.

Домланинг кузатиб турганини Муқаддас ҳам кўриб қолдими, ё уялганидан шундай қилдими, ишқилиб, мулоҳизага етмасданоқ тўхтади ва ерга тикилиб:

— Сиз қаёққа кетяпсиз? — деб сўради. Мен шошиб қолдим. Азбаройи нима деб жавоб беришимни билмаганимдан:

— Мен... агар бўш бўлсангиз дарс тайёрлардик! — деб юбордим. Муқаддас бошини яна ҳам пастроқ туширди.

— Кечирасиз, мен боролмайман.

— Нега?

— Негаки... мен ўзим шунақаман, — деди Муқаддас, — беш олган куним ҳеч дарс тайёрлай олмайман.

— Бўлмаса... кинога борайлик! — дедим мен, дедим, шу сўзни айтишга журъат этганимдан ўзим ҳам хайрон қолиб, қизариб кетдим. Муқаддас «ялт» этиб юзимга қаради. Таклифим унинг қулоғига ёмон эшитилганини кўзларидан пайқадим. Лекин ўзимнинг ҳам қизариб кетганимни кўриб, уялиб қолганимни сезди чамаси, кўзларидаги совуқ ифода дарҳол юмшади.

— Раҳмат. Олдин имтиҳонларни топшириб олайлик, — деди у туфлисининг учи билан ер чизиб, кейин қўшимча қилди:

— Энди... Хайр...

Йўк, Муқаддас буйруқ бермас, у фақат илтимос қилар, дугоналарининг кўриб қолишидан уялгани учунгина ажрашишни истар эди!

— Кўришгунча, — дедим мен.

— Хайр, — деди Муқаддас ва юзимга бир қараб олгач: — химияни ҳам шунақа қилиб топшираимизми? — деб сўради.

— Албатта, — дедим кулиб.

Биз ажрашдик.

Биласизми, илк баҳор пайтида ёмғирдан кейин осмон бошқача бир тиниқ мовийлик кашф этади. Ёмғирда чўмилган дарахтлар худди тўйга ясанган қизлардек очилиб, ҳаво хушбўй ҳидларга, қушларнинг чуғур-чуғурига тўлиб, олам яшнаб кетади.

Муқаддас билан хайрлашиб орқамга қайтарканман, менинг кўнглим ҳам худди ёмғирдан кейинги осмондек чарақлаб кетганди. Гўё ҳамма менга кулиб боқар, гўё ёлғиз мен эмас, ҳамма бахтиёр, гўё одамларнинг ҳаммаси бирдан бир-бирига меҳрибон, жуда мулоқим, жуда яхши, жуда ғамхўр бўлиб қолган эдилар.

* * *

Уйга кечроқ қайтдим. Биз Комсомол кўлининг орқасида, Бўзсувнинг бўйида янги участкада турардик. Ҳовлига киришим билан кўзим жигарранг йўл-йўл пижамасини кийиб, ишкомнинг тагидаги сўрида ёнбошлаб газета ўқиб ётган дадамга тушди, ойим ҳовли супурмоқда эди. Эшикни очишим билан дадам қўлидаги газетасини, ойим супургисини ташлаб менга қаради.

Афтидан кўнглимдаги шодлик юзимда шундоқ акс этиб турган бўлса керак, иккиси ҳам бирдан:

— Бешми? — деб сўрашди.

— Шунақага ўхшайдимми? — дедим мен.

Ойим пешонамдан ўтди. Дадам эса ёстикқа қайта ёнбошларкан:

— Ана, кўрдингми, кеча ўртоқлар билан гаплашиб қўйганман, десам ишонмовдинг, — деди қўлига газетасини олиб.

— Сиз бултур ҳам шунақа деган эдингиз, — деди ойим.

Дадам бирдан қўлидаги газетани четта отиб юборди, унинг оқ оралаган сийрак сочларининг тагидан бошининг қизариб кетгани, лабларининг пирпираб уча бошлагани кўринди.

— Хўп, мен ҳеч ким билан гаплашмадим. Бултур ҳам гаплашган эмасман, бу йил ҳам! — деди у титроқ, аянчли овоз билан.

Уларнинг жанжалини, айниқса, ўтай дадамнинг худди бир нимадан аразлаган ёш боланинг овозидай аянчли овозини эшитмаслик учун уйга кириб кетдим. Бир йилдан бери давом этиб келаётган бу кўнгилсиз жанжал менга жуда оғир ботарди. Биринчидан, ойимнинг институтга киролмаганим учун ҳамма айбни дадамга тўнкаши қаттиқ тегса (Салим Каримович институтда ўқитувчи эди), иккинчидан, бултур бўлиб ўтган катта бир жанжал устида мен Салим Каримовичнинг ўз дадам эмаслигини, у менга фақат ўтай ота эканлигини билиб қолгандим. Ушанда ойим, афтидан, менинг борлигимни унутиб қўйиб: «Шариф ўз болангиз эмас-да, ўз болангиз бўлганда-ку...» деб юборган, кейин кўзи менга тушиб гали оғзида қолган, лекин шу бир гапнинг ўзиданоқ менга ҳамма нарса аён бўлиб қолган эди. Бу гап менга жуда қаттиқ таъсир этган, шунчалик қаттиқ таъсир этган эдики, уйдан чиқиб кетиб, бир-икки кун бошқа ёқларда юриб келгандим... Шундан кейин ойим ўз дадамнинг фронтда ҳалок бўлганини, урушдан олдин эса машинасозлик заводида конструктор бўлиб ишлаганини гапириб берганди. Мен ойимдан Салим Каримовичга қандай турмушга чиққанини сўрамадим, албатта, лекин ўша воқеадан бери уни негадир «дада» деб эмас, «Салим Каримович» деб чақиргим келадиган бўлиб қолди. Бунинг сабабини ўзим

ҳам яхши тушунмайман, чунки Салим Каримович ёмон одам эмас, у мени жуда яхши кўради, ўғлим деб чақиради, эҳтимол ўз боласи бўлмагани учундир, жуда яхши муомала қилади. Салим Каримович институтда кўп йиллардан бери оддий ўқитувчи бўлиб ишлар, демак унинг қўлидан келадиган ёрдами ҳам жуда чамали эди. Лекин ойим буни тушунгиси келмас, бултурдан бери уни қийнаб келарди. Мен дадамнинг бултур яхшигина ҳаракат қилганини, ўқишга киролмай қолганимда мендан ҳам кўпроқ изтироб чекиб юрганини билардим. У ҳатто мени институтга лаборантлик ишига жойлаштириб қўйишга ҳам ҳаракат қилиб кўрганди, лекин бунга мен ўзим кўнмагандим. Ойимдан ўз дадам тўғрисидаги гапларни эшитганимдан кейин, айниқса, дадам машинасозлик заводида конструктор бўлиб ишлаганини билганимдан кейин, нимадир мени шу заводга торта бошлаган, назаримда у ерга бормасдан бошқа жойга бориб ишласам, отамнинг хотирасига ҳурматсизлик бўладигандек туюлганди менга. Олдин ойим билан Салим Каримовичнинг бу гапларимни эшитилари ҳам келмаган эди, бироқ бир куни нима ҳам бўлди-ю, ойим эрталаб чиқиб кетиб, уйга узун бўйли, қотма, сочлари оппоқ оқарган, лекин шоп мўйловли қоп-қора одамни бошлаб келди. Бу одам Сулаймон Акрамович эди.

Сулаймон Акрамович дадамнинг энг яқин дўсти бўлганини, улар бирга ўқиб, бирга ишлаганларини, ўзи ҳам соддагина бир одам эканини кейинчалик билдим, бироқ биринчи учрашганимизда у менга валати таассурот қолдирган, шоп мўйлови ҳам, йўғон дўриллаган овози ҳам алақандай ясама туюлганди.

Сулаймон Акрамович мени заводга ўзи бошлаб борган, ҳужжатларимни ўзи тўғрилатиб, ўз цехига олиб кирган ва кейинчалик қадрдон бўлиб кетган мана шу универсал токарлик станогимда биринчи детални ўзи ясаб кўрсатган эди.

Отамнинг хотираси ҳурматидами, ё мени чиндан ҳам яхши кўриб қолгандими, билмадим, ишқилиб, Сулаймон Акрамович менга доим хушмуомала қилар, баъзан уйига, баъзан цехнинг бир четидаги кичик, тор кабинетига бошлаб кириб суҳбатлашиб турарди. Мен унга жуда ўрганиб қолгандим. Умуман шу бир йил ичида мен заводга, моторларнинг гув-гувиға тўлган

катта, улуввор цехимизга, ўзимнинг универсал станогимга, дўстларимга жуда ўрганиб, яхши кўриб қолгандим.

Ойим билан дадам ўртасида бўлиб ўтган жанжал таъсир этди чамаси, бунинг ҳаммасини яна бир эсладим. Лекин қизиқ, бу сафар институтга ҳужжат топшираётганимдагидек кўнглим хира бўлмади. Муқаддас билан учрашув қувончи кўнглимнинг бир четида уйвонган шубҳани енгиб кетганди...

Муқаддасни эслашим билан иссиқ бир туйғу яна аъзойи баданимни жимирлатиб ўтди. Ўзим ҳам беихтиёр жилмайиб ўтирган эканман шекилли, уйга ойим кириб:

— Супага чиқ болам, овқат тайёр, нимага куласан!— деб сўрагандагина ҳушимга келдим. Ойим кулгимни бошқа нарсага йўйиб:

— Илоҳим бсшқаларидан ҳам беш бўлсин! — деб кўйди.

Овқат вақтида ойим билан Салим Каримовичнинг орасида яна ўша эски гап қўзғалиб кетармикин, деган хавотирда эдим. Яхши ҳам бу гап қўзғалмади. Бояги сўзларнинг ўзигами, ё мен уйга кириб кетгандан кейин ҳам жанжал давом этганми, билмадим, ишқилиб, дадамнинг қовоғи солиқ эди. У ҳатто вазиятини ҳам ўзгартирмаган: ўнг қўлтиғига иккита пар ёстиқни босиб, ҳамон газета ўқиб ётарди. Ёши эликларга бориб қолган, институтда ўқитувчилик қилаётган бу салобатли одам баъзан ёш болага ўхшаб кетар, арзимаган нарсадан ҳам хафа бўлаверарди.

Шундай пайтларда менинг унга раҳмим келарди. Бугун вақтим чоғ бўлгани учунми, билмадим, ҳар қалай унга бирон яхшилик қилгим келди. Тўсатдан хаёлимга: «Булар менинг Муқаддасни севиб қолганимни билиб қолишса нима қилишар экан?» деган фикр келди. Бир дақиқа кўзимга супанинг четида ўтириб, дадамга уялибгина пиёлада чой узатаётган Муқаддас кўриниб кетди.

Бу орзу шунчали ширин эдики, унинг давомини ўйлаш истагида овқатдан бир-икки қошиқ едим-да, жойимга бориб ётдим... Мен ҳовлининг кун ботиш томонидаги хилват бурчакка, ўзим эккан икки туп олманинг тагига каравот қўйиб олгандим. Каравотнинг остидан ариқча ўтар, унда тинимсиз оққан сув кечала-

ри руҳимни аллалар, китобдан чарчаган чоғларимда ором берарди.

Бутун бу хилват жой кўзимга яна ҳам жозибали кўришиб кетди. Ўзимни каравотга ташлаб, олманинг қуюқ япроқлари орасидан осмонга тикилдим.

Қуёш ботган, боғни фақат ёз оқшомларидагина бўладиган майин ва сокин бир қоронғилик чулғамоқда эди. Жимжит, фақат қўшни ҳовлида чақалоқнинг йиғиси-ю, каравотнинг тагидан ўтаётган сувнинг майин шилдираши эшитилади, япроқлар орасида битта-яримта олтин нуқталар жимирлайди. Ана, қаердандир узоқдан, афтидан кўлдан бўлса керак, қандайдир маъюс, лекин ёруғ эсдаликлар уйғотувчи бир куйнинг овози кела бошлади. Хаёлим кузда илиқ мамлакатларга қараб учган қуш каби яна Муқаддасга қараб учди... Орзунинг чегараси йўқ. Мен унинг шу уйда, шу ҳовлида юришини, шу ариқнинг бўйида, супанинг ёнидаги краннинг тагида ўтириб, ажойиб қўнғир сочларини ювишини кўз олдимга келтирдим...

Узоқдан, кўлдан эшитилаётган маъюс куй секин авжига чиқмоқда эди. Куй авжига чиққан сайин менинг ширин хаёлларим ҳам чуқурлашиб борарди... Биз албатта бирга ўқиймиз, ҳар куни ярим кечагача бирга ўтириб дарс тайёрлаймиз, сўнгра... Сўнгра уйдан чиқиб бу ерга келамиз... Йўқ, мен бир ўзим чиқаман ва каравотга ётиб уни кута бошлайман. У бўлса... Уй йиғиштирган бўлиб яна анчагача чиқмай ўтириб олади. Ниҳоят, уйнинг чироғи ўчади ва қоронғида унинг шипшип этган оёқ товушлари, «қаёқда қолдингиз, Шариф ака?» деган майин овози эшитилади. Мен ўрнимдан сакраб тураман ва уни қўлларимга кўтариб, кулган лабларидан, кўзларидан ўпаман...

Дарвоза томондан эшитилган «Шариф, ҳо Шариф!» деган овоз хаёлимни бўлиб юборди. Ўрнимдан туриб ўтирдим.

— Биров чақиряпти, чиқиб қара! — деди ойим. Шу вақт «Шариф, ҳо Шариф!» деган овоз қайта такрорланди. Бу — Тўлаганнинг овози эди.

— Тўлаганга ўхшайдими? — деди ойим ҳам.

Тўлаган иккимиз бир цехда ишлардик. У мендан икки йил олдин заводга кирган «тажрибали» токарлардан. Бултур ишга кирганимда Сулаймон Акрамович мени унга «шоғирд» қилиб тайинлаган эди. Шун-

дан бери Тўлаган ўзини менга яқин олиб юрар, мен ҳам уни ҳурмат қилардим. Лекин ҳозир унинг келиши менга негадир ёқмади, ҳатто кўнглимда аллақандай бир кўркув уйғотди: «Кечаси нима қилиб юрибди?»

Сўрининг ёнидан ўтаётганимда Салим Каримович: «Заводдаги ошнанг бўлса бояги гапни айтиб юрма яна!» деб огоҳлантирди. У ёрдам масаласини айтмоқчи эди. Гарчи мен унинг ким билан гаплашганини билмасам, ёрдамини сезмасам ҳам, дадам деярли ҳар куни бир марта мени огоҳлантириб қўяр, афтидан «бу гап»ни бировлар эшитиб қолишини истамас эди.

Тўлаган дарвозанинг олдида, ариқнинг бўйидаги толга суяниб, папирос чекиб турарди. Қоронғида юзи кўринмас эди. Лекин чап қўлини шимининг киссасига суқиб, оёқларини чалиштириб, гавдасини бир оз олдинга эгиб туришидан кўзимга худди уриш учун пайт пойлаб турган безорига ўхшаб кетди. Мени кўргач, у папиросини ёғимлаб оёғининг остига ташлади ва қўлини чўзаркан.

— Хўш, жаноблари, нима қилиб юрибдилар? — деб сўради. Унинг бу гапи менга гўё: «Хўш, бизга билдирмасдан ишдан қочиб қолибсан-да!» дегандай эшитилди.

— Ҳа, нима қилибман? — дедим шошиб, «гап очиб қолса, ишинг бўлмасин дейман. Ростдан ҳам, ўқийманми, йўқми — нима ишлари бор?» деган фикрни кўнглимдан кечириб, ўзимга ўзим далда бериб қўйдим.

Тўлаган кўкрагимга бир уриб кулди.

— Тағин нима қилибман, дейди-я, бу акам! Отпус-кага чиққан одам шунақа қиладими, ўн кундан бери бир бормабсан-а? Наҳотки дўстларингни кўргинг кел-маса?

Бу гапни эшитиб бирдан кўнглим жойига тушди. Севиниб кетиб, мен ҳам унинг кўкрагига бир мушт туширдим.

— Қўл тегмаяпти, дўстим, қани уйга кир, бирпас гаплашиб ўтирамыз, — дедим қандайдир енгил тортиб, лекин Тўлаган кирмади. Уни менга Сулаймон Акрамович юборган экан. Эртага заводга бориб учрашар эмишман. Юрагим яна «шув» этиб кетди.

— Нима ишлари бор экан? Айтмадиларми?

— Йўқ, — деди Тўлаган. У яна папирос олиб тутатди. Гугуртнинг ярқ этган шуъласида лабларидаги табассум кўриниб кетди.

— Нега куласан?

— Ўзим...

— Отпускаи маҳалидаям тинч қўйишмайдилар-да!

— Оббо сени-эй! — Тўлаган қаҳ-қаҳ уриб кулди ва елкамдан кучоқлаб ўзига тортди: — Сулаймон Акрамовичнинг сенга айтадиган гапи бор экан, шунга чақирди.

— Қанақа гап? — дедим шубҳаланиб, — нимага яширасан?

— Ие, қизиқмисан? — деди Тўлаган, — унинг нима дейишини қаёқдан билай? Эртага ўзингга айтар ахир!..

Тўлаган кетди. Мен дарвозанинг олдида анча туриб қолдим. Кўнглим ғаш, бояги қувончли, ширин, аммо таги йўқ хаёллардан асар ҳам қолмаган эди.

«Нимага чақирдиши мумкин? Яна қанақа гап чиқиб қолдикин? Ё институтга кирмоқчи бўлганимни эшитиб қолдимикин? Эшитиб қолган бўлса нима дейман? Умуман... шундай яхши коллективдан, бир йил ишлаб орттирган дўстларимдан ажраб тўғри қиялпанми, йўқми?» Бир ҳафтадан бери унутишга ҳаракат қилиб юрганам бу ўйлар хаёлимни яна чулғаб олди.

* * *

Эрталаб туриб мундоқ ўйлаб қарасам, кечаси чеккан ташвишларим ўзимга бачкана туюлди.

— Бориб тўғриси айтиман! Бир қизни яхши кўриб қолдим дейман, вассалом!

Шу фикрни кўнглимга қаттиқ тутиб, соат ўн бирлар чамасида уйдан чиқдим. Соат ўн иккида ишчилар овқатга чиқади. Мен худди ўша пайтга етиб боришни кўзлаган эдим, лекин нима ҳам бўлиб автобус кела қолмади-ю, мўлжаллаган вақтимга етиб боролмадим.

Автобус пропуск бюросининг рўпарасида тўхтади. Соат ўн иккидан чорак ўтган, ишчилар овқатга чиқиб кетишган эди. Ичкарига, цехлар жойлашган катта қўрғонга киришни ҳам, ошхонага боришни ҳам билмасдан ҳайрон бўлиб тургандим, кўчанинг ўн юзидаги завод бошқармаси жойлашган, чанг ва қурумдан кулранг тусга кирган кўримсиз бинонинг эшигида Кулоянц деган армани йигит кўриниб қолди. Кулоянц ик-

кимиз бир бригадада ишлар эдик. У бошқарма буфетидан чиққан бўлса керак, бир қўлида нон, бир қўлида бир қарич келадиган йўфон колбаса ушлаб, иштаҳа билан чайнаб турарди. Мени кўриб қолиб, колбаса ушлаган ўнг қўлини кўтарди-да, оппоқ тишларини ярқиратиб қудди:

— Ээ... академик! Нима қилиб турибсан? Ўт бу ёққа!

Кулоянцнинг мени «Академик» дейиши бежиз эмас эди. Ўтган йили кузда, дастлаб заводга ишга кириб қийналиб юрган чоғларимда, бир куни нима ҳам бўлиб бригадамизда ўқиш ва иш тўғрисида қизгин баҳс чиқиб қолди. Ўшанда мен Кулоянцга қарши гапириб (унинг нима дегани ҳозир эсимда ҳам йўқ), «Суворов генерал бўлишни орзу қилмаган солдат солдат эмас, деган, катта инженер, ё олим бўлишни орзу қилмаган ишчини ҳам яхши ишчи деб бўлмайди!» деб юборган эдим. Бу гапим баъзиларга маъқул тушиб, баъзиларга маъқул тушмаган бўлса ҳам кўпчилик эсидан чиқариб юборган эди. Фақат Кулоянц ўшандан бери мени «Академик» деб чақирадиган бўлганди. Унинг бу лақаби олдин гашимга тегиб, жаҳлимни чиқарган, кейинчалик нимагадир, эҳтимол ҳазил эканини тушунганим учунми, ўрганиб кетгандим. Лекин қизиқ, бу сафар Кулоянцнинг «Академик» деб чақиритиши нима учундир жуда қаттиқ ботди. Кўчадан ўтиб, унинг ёнига борарканман, бутун вужудимни титроқ босганди.

— Хўш? Академик бўлсам нима бўпти? — дедим унинг қоп-қора соқол босган юзига, ярқираб турган оппоқ тишларига қадалиб, — нега бу гапингни қўймайсан?

Кулоянц нон чайнашдан тўхтаб, юзимга таажжуб билан тикилиб қолди. Бир-бирига тугашган йўфон қошлари олдин чимирилди, учи эгилган узун катта бурни керилиб, қуёшда куйган қоп-қора юзига кескин ва алақандай совуқ ифода бағишлади, кейин қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Ие, қачондан бери бунақа ҳазил кўтармайдиган тегма нозик бўлиб қолдинг? Заводдан кетиб яна ўша интеллегентлигинга борибсан-да, қадрдон?

— Интеллигент бўлсам нима қипти? Интеллигент сендан...

— Ие, ақли ҳушинг жойидами? Олдин кўришайлик! — деди Кулоянц, бироқ қўлини беришдан олдин кўкрагимга бир мушт туширди, сўнгра кулганича елкадан қучоқлаб, бошқарма жойлашган бинога етаклади.

— Қани, юр, сени кутиб ўтирибмиз!.. Аммо-лекин бунақа одатингиз йўқ эди-ю, ўртоқ академик! Тинчликми ўзи?

Кейинчалик бир-икки ой ўтиб, кўнглимдаги ғалаёнлар босилгандан сўнг, ўша куни Кулоянцга айтган гапларим, қилган муомалам эсимга тушиб кетса, уяганимдан юзимга қон тепар, астойдил изтироб чекардим. Ўша куни эса унинг ҳазилига нақадар дағал жавоб бераётганимни ҳатто сезмас ҳам эдим.

Ўттизинчи йилларнинг бошида завод билан бирга қурилган бинонинг ичи хийла қоронғи, тор ва кўримсиз эди. Лампочка ёқиб қўйилган тор йўлакнинг икки томонидаги баъзиларига оқ тунука, баъзиларига чарм қопланган ва тез-тез очилиб ёпилаётган қатор эшикларнинг ёнидан ўтиб, йўлакнинг охирига етдик ва чап қўлдаги учбурчак хонага кирдик. Бу — завод комсомол комитетининг хонаси эди.

Хонада секретарнинг ўзи йўқ, тўрда, рамкага солинган фахрий ёрлиқлар қўйиб қўйилган шкафга суяниб Тўлаган ўтирарди, унинг олдида ҳам бир-икки тўғрам колбаса билан бир бурда нон бор эди.

— Ээ... яхши келдинг! — деди у, ўрнидан туриб, — биз сени цехда кутдик — келмадинг. Сулаймон Акрамович парткомнинг олдига кириб кетдилар. Ҳозир келиб қоладилар. Ўтир!

Уйдан чиқишда кўнлимдаги бор гапни айтишга қаттиқ аҳд қилиб, зарур бўлса ҳатто ҳужумга ўтишни ўйлаб келган бўлсам ҳам, Тўлаганнинг гаплари дилимда яна шубҳа аралаш қўрқув уйғотди. Тўлагандан: «Нимага чақирибди, сўрадингми?» демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эдим ҳамки, Кулоянц сўзимни бўлди.

— Бу академигимиз отпуссага чиққандан бери жа айниб, инжиқлашиб қолибдилар! Бир нима десанг, яна ўша бултурги гапдан келадилар!

Тўлаган пешонасини бекитиб, ўнг қошини тўсиб олган қалин, типпа-тик сочларини бармоқлари билан орқага тараркан:

— Қайси гапларни айтасан? — деб сўради.

— Ҳа, ўша гаплар-да! Эсингдами?..

Хужумга ўтиш пайти келган эди. Ё ўз фикрларимни исбот қилишим, ё таслим бўлишим керак эди.

— Менга қара, Кулоянц? — дедим, — академик деб бир мазах қиласан! Интеллигент деб бир куласан... Нима демоқчисан ўзи? Ишчилар синфини интеллигенцияга қарши қўймоқчимисан?

Эшиқдан кираверишдаги диванга ўтириб нон билан колбасани тушираётган Кулоянц оғзидагини юта туриб ғалати жилмайиб қўйди, кейин:

— Хўш, яна қанақа тухматларинг бор? — деди-да, бирдан чаққон сапчиб туриб олдимга келди. У ҳамон кулимсирар, бирсқ бурун катаклари кенгайган, кўзлари қисилган эди. — Баҳсдаям мард бўлиш керак, дўстим, тушундингми?.. «Интеллигенцияга қарши эмишман»... Чепуха!.. Мен меҳнатдан қочадиган, меҳнатдан ўлимдан қўрққандек қўрқадиган, турмушда фақат осон йўлларни қидирадиган ҳозирги замон бойваччаларига қаршиман. Тушундингми? Мен ўшанақа бойваччаларни айтаяпман сенга! Билдингми? Ё унақаларини ҳам ҳурмат қилайликми?..

Тўлаган юзини тириштирди:

— Э... қўйсаларинг-чи, шу эски гапни! — деди у қўлини силтаб.

Лекин Кулоянц бир қизишиб кетса, уни босиш қийин эди.

— Мен аминманки, меҳнатнинг қадрини билмасдан туриб, меҳнаткаш одамни ҳурмат қилишни ўрганмасдан туриб, киши яхши олим ҳам, яхши инженер ҳам бўлолмайди! — дерди у, бурун катаklarини кериб. — Бу қуруқ, дабдабали гап эмас. Мен ўзим ўшанақа бойвачча эдим. Шу заводга келиб одам бўлдим. Шу завод турмушга ўргатиб одам қилди.

Шу маҳал орқамда:

— Бунинг ўзи-чи, ўзи? — деган йўғон, дўрилдоқ овоз эшитилди.

Бўсағада кенг елкалари билан бутун эшикни тўсиб Сулаймон Акрамович турарди. У хийла олдин келиб, баҳсимизни эшитиб турган бўлса керак, шоп мўйловининг тагида табассум яширинганди, Кулоянцга яна жон кирди.

— Мен ҳам шуни айтаяпман-да, ўзиям шу ерга келиб одам бўлди-ку!

Ўрнимдан туриб, Сулаймон Акрамович билан кўришдим. Унинг катта ялпоқ кафтини икки қўлаб сиқарканман, тўсатдан, уйдан чиқишда ўйлаб қўйганимдек, унга бор гапни тўкиб сололмаслигимни сездим.

Ундан қўрққаним учун эмас, аксинча, у менга, заводга келиб одам бўлганимга астойдил ишонгани, мени яхши кўриб, ҳурмат қилгани учун ҳам бор гапни айтолмаслигимни сездим.

Уни алдаш қанчалик оғир бўлмасин, ҳақиқатни очиб, унинг ишончини емириш ундан ҳам оғир эди.

— Қандай, яхши дам оляпсанми? — деди Сулаймон Акрамович.

— Ёмон эмас, — деб ғудрандим.

Иккимиз ёнма-ён ўтирдик. Сулаймон Акрамович киссасидан рўмолчасини олиб, оппоқ оқарган қалин сочларини, мунчоқ-мунчоқ тер оқаётган юзини артиб, нимагадир «уф»лаб қўйди. Бугун менга унинг пешонасидаги ажинлар кўпайгандек, яна ҳам чуқурлашгандек, ҳатто шоп мўйлови ҳам қандайдир осилиб, бурунги улуғвор кўринишини йўқотиб қўйгандек кўринди. Қаттиқ чарчагани қисилган кўзларидан ҳам билиниб турарди.

— Хўш, мен сенларни бир масалада чақирдим, — деди Сулаймон Акрамович ва кулимсираб қўйди, — аммо... ҳали ҳозир сир тутасанлар...

Тўлаган билан Кулоянц баравар стулларини суриб, яқинроқ ўтиришди.

— Ўзларингта маълум, — деди Сулаймон Акрамович, — ҳозир ҳар бир завод, ҳар бир корхонада ишчилар Зарбдор меҳнат бригадаси деган ном олиш учун кураш бошлаб юбордилар. Завод партия ташкилоти ҳамма цехлар ва бригадаларнинг иши, интизоми, бригада аъзоларининг ахлоқи ва ҳоказолар билан танишиб чиқиб, бригадаларинг келажакда шу номни олишга лойиқ, деб топди...

Сулаймон Акрамович бу хабар бизларга қандай таъсир қилганини билмоқчи бўлгандек, ҳар биримизга бир-бир тикилиб олди.

— Энди бу ёғи ўзларингта боғлиқ, — деди у, — биттанг бригадир, биттанг комсомол раҳбари, биттанг

яхши ишчисан. Яна бир яхши жойи — уовларингни ҳам ўрта маълумотларинг бор...

— Жудаям ерга уриб юбордингиз-ку, кишини! — Кулоянц қалин қоп-қора соқолини кафти билан қаттиқ ишқалаб кулди. — Политехника институтининг иккинчи курс студенти бўламиз, Сулаймон Акрамович!.. Унақа деманг-да!

— Э, кечирасан, эсимдан чиқибди.

— Биз ҳам сиртқи бўлимга хужжат топшириб қўйганмиз! — деди Тўлаган, пешонасига тушиб турган қалин сочларини жаҳл билан орқага силаб, — яқинда имтиҳон топшираамиз...

— У ёқда келаси йили техникумни битирадиган Цой Борис бор, — деди Кулоянц.

— Биладан, биладан... Шундай қилиш керакки, қўлга киритилган ютуқлар кундан-кунга ортиб борсину сира пасаймасин! Сенлардан илтимос шуки, шу ишга ўзларинг бош бўлинглар! — деди Сулаймон Акрамович ва тўсатдан менга юзланди. — Сени бу ерга чақиришдан мақсад шуки, аввало бу гаплардан хабардор бўлиб қўйгин. Иккинчидан... сиртдан ўқиш масаласини тезроқ ҳал қилгин. Истаган институтта киришинг мумкин, лекин заводдан кетишни маслаҳат бермайман... Нима дейсан?

— Нима ҳам дерди? Бизни ташлаб кетиб кўрсинчи! — деди Тўлаган. Унинг узунчоқ бугдойранг юзи ҳаяжондан ловиллаб ёнар, кўзлари қувончдан чақнардиди.

Зарбдор меҳнат бригадасида ишлаш! Сиртдан ўқиш!.. Тўсатдан иккиланиб қолдим. Тарозининг Муқаддас турган палласи қанчали оғир бўлмасин, бу ёғининг ҳам салмоғи оз эмаслигини сезардим... Нима қилиш керак?

Кўз олдимга негадир имтиҳондан кейин Муқаддаснинг жилмайиб туриб: «Энди ҳамма имтиҳонларни ҳам шунақа қилиб топширайлик-а?» дегани келди...

Секин Сулаймон Акрамовичга қарадим. У рўмолчаси билан елпиниб, кулимсираб ўтирарди. Унинг юзидаги бояғи чарчоқлик йўқолган, пешонасидаги ажинлари гўё камайганди, лекин унинг чеҳрасида ҳам ўз муваффақиятларидан хурсанд одамларда бўладиган аллақандай совуқ, ёқимсиз бир мамнунлик бордек туюлди менга.

— Хўп, уйдагилар билан маслаҳатлашиб, кўрай, — дедим ва ерга қарадим.

Кулоянц шартта ўрнидан туриб кетди.

— Сен ёш боламисанки, ойинг билан маслаҳатлашсанг!

Мен катта жанжал, бўлишини кутгандим, бироқ Сулаймон Акрамович Кулоянцнинг сўзини бўлди:

— Майли, маслаҳатлашсин, маслаҳатли тўй тарқамас деган гап бор, Серёжа, — деди ва иккала қўлини столга тираб, ўрнидан турди.

— Соат бир бўлди. Ишга чиқайлик. Гап шу, дўстларим. Бу ёғи энди сенларга боғлиқ. Башарти бу ёғини ҳам ўрнига қўйсаларинг ойнинг охиридами, ўрталаридами — масалани ишчиларнинг ўртасига ташлаймиз...

Заводга кирмадим. Пропуск бюросининг ёнида хайрлашдик.

— Ойингга салом айт, — деди Сулаймон Акрамович, — яхшилаб тушунтир!

Кулоянц елкадан кучоқлаб:

— Бояги гапларга хафа бўлма! — деди кулиб, — ҳазилга тушунасан-ку, дўстим!

Автобус келмаган эди. Худди бир нарсасини йўқотган одамдек, остановкада туролмасдан, пиёда кетдим. У маҳалда қанчалик катта хато қилганимни астойдил тушунмасам ҳам, ҳар қалай келажагим учун муҳим бўлган бир нарсани тарк этганим кўнглимда турарди. Бу ажойиб таклифни Муқаддасни деб рад этдим, албатта. Лекин Муқаддаснинг ўзи ким? Қанақа қиз? У кўнглимга умид бағишлайдиган бир гап айтдимикин, шунчаликка борсам? Умуман лоақал бирга дарс тайёрлашни ҳам хоҳламаган нотаниш бир қизни деб, оғир бўлса ҳам шарафли йўлдан юрмасдан бошқа ёқларга бурилиб кетишим тўғрими?

Автобустга тушмасдан пиёда кетарканман, шу ҳақда ўйладим. Бу ўйларимга кўнглимдан аниқ жавоб тополмасдим. Фақат бир нарса равшан эди: бундан кейин қайси йўлдан кетишим ўша нотаниш қизга, Муқаддасга боғлиқ эди!

* * *

Аҳволимнинг чатоқлиги шунда эдики, Муқаддас иккимизни бир-биримизга яқинлаштира оладиган яккаю ягона восита ҳозирча имтиҳон эди. Шунинг учун ҳам

имтиҳондан кўрқиш у ёқда турсин, унинг тезроқ келишини истардим.

Имтиҳон куни яна жуда эрта уйғондим. Бу сафар чойга ҳам қарамасдан апил-тапил кийиндим-да, институтга чопдим. Имтиҳонга кечикиб қолишимдан эмас, Муқаддаснинг бошқа биров билан келишиб қўйишидан кўрқардим. Лекин институтга етиб, таниш академияларга кўзим тушиши билан беҳудага кўрққанамни, умуман тўрт кундан бери чекиб келган изтиробларим, умидсизликдан қийналиб юрганларим — ҳаммаси бекор эканини тушундим: Муқаддас мени кутиб турарди! Аввалги сафаргидек ичкарида, аудиториянинг эшигида ҳам эмас, кўчада, институтнинг олдидаги академиянинг тагида кутиб турарди!..

Бу сафар унинг эгнида ҳаворанг крепдешин кўйлак, бошида тагдўзи дўппи, оёғида енгил босоножка эди. Ҳаворанг кўйлак чеҳрасини очиб юборганданми, ё тагдўзи дўппи жуда ярашиб тушганиданми, билмадим, ишқилиб Муқаддас кўзимга тунов кунгидан ҳам латофатли бўлиб кўринди. У шундай жозибали ва маъсум эдики, илк гуллаган бодом ниҳолини эслатарди. Мени кўриши билан олдимга қараб юрди. Кўзларида бирдан чақнаган қувончдан, лабларида ўйнаган табассумдан Муқаддаснинг мени, ёлғиз мени кутиб турганини билдим-у, юрагим яна баҳор куйларига, баҳор қуёшидек илиқ ва ёруғ ҳисларга тўлиб яйраб кетди.

Биз қўл беришиб кўришдик. Муқаддас қошларини ўпкалагансимон чимириб:

— Вой, мен сизни кечикиб қолармикансиз деб, жонимни ҳовучлаб турибман-а? — деб кулди. Менга унинг кулгисида ҳам аллақандай эркалик аралаш бир гинахонлик бордек туюлди.

— Мен кечикар эканманми? — дедим, — сиз билмайсиз Муқаддас, мен сизни ҳар куни...

— Юринг, — деди Муқаддас сўзимни бўлиб, гўё гапимнинг охирини эшитишдан кўрқиб, — ичкарига кирайлик...

Худди тунов кунгидек менга яна шундай туюлдими, гўё у юрагимдаги туйғуларни сезар, севиб қолганимни ҳис этар ва буни гапириб қолишимдан кўрқар эди.

«Қандай ажойиб қиз!» — Муқаддаснинг ўрнига имтиҳонга кирарканман, кўнглимдаги ҳамма ғалаён босилган, хаёлим равшан эди.

Лекин турмуш шунақа нарса эканми, у ўнг қўли билан бошингизни силаса, чап қўли билан юзингизга тарсаки тушириб тураркан. Ўша куни имтиҳондан йиқилишимга оз қолди. Қизиги шундаки, бунга дадам сабаб бўлган экан. Буни мен имтиҳон олган озғин, нимжон домланинг адиторияга киришим билан бир имтиҳон қорозимга, бир юзимга тикилиб: «Салим Каримович сизнинг кимингиз бўлади?» деган саволиданок тушундим. Бир дақиқа ҳушимни йўқотиб, довдираб қолдим, лекин шу заҳотиёқ миямда бир нарса «ярақ» этиб, чолнинг мақсадини ҳам, истехзоли жилмайишини ҳам — ҳаммасини ёритиб юборди. Айни замонда юрагимдаги қўрқув ҳам қаёққадир йўқолди. Хаёлимдан: «қулатса қулатар!» деган фикр ўтди, бу фикр кўнглимда қандайдир шўхлик аралаш бир жасорат уйротди-ю, дадиллик билан:

— Ҳеч кимим! — деб жавоб бердим чолга.

— Нима? — деди у пастдан юқорига қараб.

— Ҳеч кимим! — такрорладим мен, — умуман.. жавобимга қараб баҳо қўяверасиз, домла, мен сиздан энгилик сўрамайман!..

Чолнинг ажин қоплаган узунчоқ юзига бирдан мулойим нур тушиб, кўзларида илиқ табассум жилваланди.

— Марҳамат, олинг! — деди у, ўйинчоқ, ёроч куракчага ўхшаган кичкина кафтини столдаги билетларга чўзиб.

Мен қўлимга теккан биринчи билетни олдим ва одатдагидек саволарни ўқиб ҳам турмасдан, деразанинг ёнига ўтиб ўтирдим. Ўтиришим билан комиссиянинг иккинчи аъзоси ҳам кирди. Бу — қишлоқ аёлларига ўхшаб кетган, соддагина кийинган новча, семиз бир хотин эди.

— Ҳўш, нечанчи билет? — деди чол, аллақандай хушчақчақ овоз билан.

— Ўн тўртинчи.

Менга учта савол — Ньютон биномининг ечилмаси, кесик конуснинг ҳажми (ечими билан) ва битта мисол чиққан эди.

Билганда қийин савол ҳам осон бўлиб кўринади кишига. Бу учта савол, аслида хийла мураккаб бўлса ҳам, жуда осон туюлди. Бунинг устига чол ҳам бояги гаплардан кейин менга тез-тез қараб жилмайиб кўяр,

гўё кўнглимга далда берарди. Бу ҳам сабаб бўлди-ю, биринчи бўлиб қўл кўтардим.

— Марҳамат! — деди чол ва кафти билан столни «шап» этиб уриб, рўпарасидан жой кўрсатди. — Қулоғим сизда, яхши йигит.

У худди ёқимли кўйни эшитишга ҳозирлангандек, кичкина нимжон гавдасини орқага, креслонинг суянчиғига ташлаб, кўзларини шифтга тикди. Сўнгра то мен жавоб бериб бўлгунимча вазиятни ўзгартирмади, фақат баъзи-баъзидагина қўлини столга ташлаб, узун ингичка бармоқлари билан уни чертиб қўяр, лекин шунда ҳам жавобим унга ёқяптими, йўқми — билиб бўлмас эди.

Имтиҳон топшираётганда ўз жавобининг домлага қандай таъсир этаётганини билмаса жуда қийналиб кетади киши. Бир-икки марта ер остидан чолнинг ёнидаги аёлга кўз ташладим, лекин унинг гўё ярми чўрт кесиб ташлагандек калта бурунли семиз юзидан бир нимани билиб олиш қийин эди. Ниҳоят бор гапимни айтиб бўлдим. Чол вазиятини ўзгартирмасдан:

— Саволингиз йўқми? — деди афтидан аёлга му-рожаат этиб.

Аёл истар-истамас лабини қимирлатди:

— Йўқ.

— Уч! — деди чол, бирдан ўзини олдинга ташлаб ва кўкраги билан столга суяниб. Унинг сал қисилган кичкина кўзларида, юпқа лабларида табассум ўйнагани учунми, билмадим, ҳеч чўчимасдан:

— Нега энди уч бўлар экан? — деб сўрадим.

— Негаки, молига қараб пул тўлаймиз-да, яхши йигит! — деди чол бармоқлари билан столни асабий тақиллатиб. Бу сафар совуқ бир титроқ аъзойи баданимни жимирлатиб ўтди.

— Қўшимча савол беринг! — дедим, дедим-у, овозимнинг бирдан қандайдир ўзгариб бўғиқ эшитилганини пайқаб қолдим.

— Қўшимча савол денг? Ҳм... — деди чол, — хўш... ҳмм... қани арифметик прогрессиянинг формуласини ёзиб беринг-чи!..

Қўлларим негадир титрар эди... Нега? Ахир арифметик прогрессия формуласи эсимда турибди-ку! Мен қинғир-қийшиқ рақамларни тез ёзиб кўрсатдим:

$$S_n = \frac{a_1(qn-1)}{q-1}$$

Чол тўсатдан қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Икки — деди у ва рўмолчаси билан кўзларини артаркан, қўшимча қилди:

— Қани, бўлмаса геометрик прогрессиянинг формуласини ёзинг-чи, кўрайлик!

Қоғозни олдимга сурдим ва чолнинг кулгисига дарҳол тушундим: боя ҳаяжон устида арифметик прогрессия формуласи ўрнига геометрик прогрессия формуласини ёзиб юборган эканман.

— Кечирасиз, — дедим, — бу...

— Икки! — деди чол. У ҳамон кўкрагини столга тираб, кўзларимга жилмайиб боқарди...

Йўлақдаа мени Муқаддас кутиб турарди. Ҳозир у билан ажрашишимга, қайта кўришмайдиган бўлиб, бир умр ажрашишимга ақлим етиб турарди. Лекин кўзларимга тикилиб, нимагадир жилмайиб ўтирган бу чол... Шартта ўрнимдан турдим:

— Истаган баҳонгизни қўйинг!

Чол яна қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Яша! Ўғил бола экансан! — деди у ва имтиҳон қоғозига тез қўл қўйиб, ёнидаги аёлга берди, аёл ҳам кулимсираганича қўл қўйди-да, менга узатди. Бирдан аъзойи баданимда кучли чарчоқ ҳис этиб, бўшашиб ташқарига томон юрдим. Эшикка яқинлашиб қолганимда аудиторияга Муқаддас кирди. Афтидан, рангим ўчиб, алланечук бир ҳолатда бўлсам керак, унинг кўзлари катта-катта очилиб: «Сизга нима бўлди?» деган ифода пайдо бўлди, лекин тўхтаб унга жавоб берадиган пайт эмас эди. У кўзларида шу савол билан ёнимдан ўтиб кетди. Мен ташқарига чиқдим.

Домла мен ўйлагандек «икки» эмас, «уч» қўйганини йўлакка чиққанимдагина билдим. Лекин олдинги «беш» олдида бу «уч» кўзимга жуда хунук кўринди шекилли, кўнглимни ғаш қилди...

Муқаддас ярим соатларда чиқди. У эшикда кўришни биланоқ кўзлари билан мени излаб топди, атрофини қуршаб олган дугоналарига алақандай асабий овоз билан «тўрт-тўрт!» деб жавоб берганича тўппатўғри олдимга келди. Қошлари сал чимирилган, кўзлари нимадандир кўрққан кийикнинг кўзларига ўхшарди.

— Вой, сизга нима бўлди?

— Нима бўларди, уч олдим! — дедим мен. Муқаддасга биров мени «икки» олди деган бўлса керак, «хайрият» дегандек чуқур нафас олиб энтиқди, юзига қон югурди. — Хафамисиз? — деди у, кўзларимга тикилиб, деди-ю, бошини эгиб секин кўшимча қилди. — Мен сизга жавр қилдим...

Рўпарамда бошини қуйи солиб туришидан, овозидан, жовдираган кўзларидан мени деб изтироб чекаётганини билишнинг ўзи бир олам қувонч, бир олам бахт эди.

— Нимага хафа бўлар эканман! Битта учнинг зарари йўқ...

Муқаддас «ялт» этиб юзимга қаради, бошини тез-тез силкитиб тасдиқлади:

— Рост, рост, битта учдан кўркмасангиз ҳам бўлади. Лекин бу ёғига эҳтиёт бўлинг. Энди мен ҳам сизга жавр қилмайман, — деди у яна гуноҳқорона жилмайиб.

Кўчага чиқиб хайрлашаётганимизда Муқаддасдан яна бирга дарс таёрлашни илтимос қилдим. Муқаддас бу сафар ҳам кўнмади. Лекин шунга қарамасдан кўнглим негадир тинч эди. Ўша куни менга Муқаддаснинг қалбида ҳам яхши бир ҳис уйғонаётганга ўхшаб кўринганди.

— «Бу ҳақиқатми, ё амалга ошмайдиган бир ширин хаёлми?»

Бунинг хаёл эмас, ҳақиқатга яқин бир нарса эканига иншодан имтиҳон берган кунимиз ишондим.

Иншони биринчи қаватдаги ўн олтинчи аудиторияда бир неча группа бирлашиб ёзиши керак эди. Мен кирганда, аудитория одамга тўлиб қолган, фақат энг олдинда, домлалар ўтирадиган жойнинг қаршисидагина, биринчи столда бир-иккита бўш жой қолганди. Лекин аудиторияга одам ҳамон ёпирилиб кирмоқда, жадалламасам ўша жойдан ҳам қуруқ қолишим муқаррар эди. Мен Муқаддасни йўқлашга ҳам сабрим чидамасдан, ўртадаги тор йўлакдан биринчи қатордаги бўш столга интилдим. Аудиториянинг ярмига бориб қолган эдим, орқамдан:

— Шариф ака! — деган таниш мулоим овозни эшитдим. Юрагим «жиз» этиб орқамга бурилдим. Муқаддас мендан икки қадам нарида, аудиториянинг кўча

томонидаги столнинг четида ўтирарди. Имтиҳон деган нарсанинг нақадар даҳшатли эканини шунинг ўзидан ҳам билса бўлади: жонимдан ортиқ кўрган қизнинг ёнидан ўтибман-у, уни кўрмабман!

У қўлини бермасдан фақат кўзлари билан саломлашди.

— Битта бўш жой бор, хоҳласангиз ўтиринг, — деди у секин, гўё ёнидаги қизларнинг эшитиб қолишидан қўрққандек. Ўзи эса менинг «хўп» дейишимни кутмасданоқ сурилиб ёнидан жой берди.

Бутун вужудим билан ловиллаб ёнига ўтирдим, бошқаларга билдирмасдан қўлини олиб секин сиқдим.

— Сиз қайси темани ёзмоқчисиз? — деди Муқаддас.

— Қайси тема тушишини биласизми?

Муқаддас кулди.

— Қўрқмайсизми?

— Йўқ, — дедим, «Сиз ёнимда экансиз ҳеч нарсдан қўрқмайман» деган фикр кўнглимдан ўтди, буни унга айтмоқчи ҳам бўлиб оғиз жуфтладим-у, журъат этмадим. Унинг чеҳрасидаги поклик, беғубор қизлик иффати, ҳам тортиниб, ҳам севиниб гапиришлари кишини қандайдир софликка, самимийликка ундарди.

Қалбимда яна баҳор эди. Кўнглимдаги бояги ваҳима у ёқда турсин, имтиҳон топширгани келганимни ҳам унутмаётган эдим. Шу топда фақат бир нарсани — Муқаддаснинг яқинлигини, гоҳо-гоҳо мулоим қараб қўйишларини, уялганидан сочларини ўйнаб, жилмайиб гапиришларини сезардим, бунинг ҳаммасидан бошим айланарди.

— Вой, туринг, домлалар келишяпти! — деди Муқаддас.

Шошиб ўрнимдан турдим. Аудиторияга бир эмас, бирдан уч домла кирган эди. Ари уясидек гувиллаб турган аудитория бирдан сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Атрофимга қараб қиз-йигитларнинг ҳаяжонланган юзларини кўрдим. Ҳамма бирдан худди буйруқ кутаётган солдатлардек жим бўлиб, серрайиб қолган эди.

Икки ассистент аудиторияни оралаб «ҳужжатлар»имизни текшириб чиққанларидан кейин, уларни бошлаб кирган ўрта бўйли, узун дўнг бурнига олтин кўзойнак қўндириб олган мўйсафид домла бутун деворни қоплаган катта доскага темаларни ёзишга ки-

ришди. Биринчи тема Йўлчи билан Гулнор образлари эди. «Образ» деган сўзни ёқтирмасам ҳам домла бошқа темаларни ёзиб тамом қилмасданоқ биринчисини танлаб олдим.

«Қутлуғ қон»ни ёшлигимдан севар эдим, менга Йўлчи ҳам, Гулнор ҳам жуда ёқар, Гулнордай бир қизни севишни орзу қилиб юрардим. Ҳозир эса менинг Гулнорим ёнимда ўтирарди. Мен ёзганларимнинг дарслик талабларига қанчалик жавоб беришини билмайман, лекин Йўлчи билан Гулнорга бўлган самимий муносабатимни, ҳурмат ва муҳаббатимни қоғозга туширишга астойдил ҳаракат қилдим. Қоғозга Гулнор билан Йўлчининг номларини ёзардим, аслида эса ўз муҳаббатимни ҳикоя қилардим.

Иншони шундай самимий, шундай зўр ҳаяжон билан ёзар эдимки, ҳамма нарсани, ҳатто ўтирган жойимни ҳам эсимдан чиқараёзган эдим. Фақат бир марта хаёлим бўлинди — аудиторияга таниш ёш домланинг кириб келганини кўриб қолдим. У биринчи столнинг орқасида олтин кўзойнагини чақнатиб ўтирган кекса домланинг қулоғига ниманидир шивирлади. Ўзи домлага гап уқтирар эди-ю, кўзлари Муқаддасда эди... Аудиториядан қайтиб чиқиб кетаркан, назаримда менга ҳам бир қараб қўйгандек бўлди. Кўнглимдан: «Ўзи тилчи эмас-ку, бу ерда нима қилиб юрибди?» деган гап ўтди ва яна тунов кунгидек юрагим «шув» этиб кетди. Унинг кирганини Муқаддас ҳам пайқадимикин, деб ер остидан кўз ташладим. У пайқамаган бўлса керак, бошини чап томонга эгиб, ёзиш билан банд эди...

Муқаддас «Шоҳи сўзана»ни танлаган эди... Биз иккимиз «чурқ» этиб оғиз очмас, ҳар биримиз ўз ишимиз билан банд эдик. Фақат бир марта — ёзганларимни оққа кўчиришга киришганимда, унинг «севгисини» эмас, «севгисининг» деб ёзинг, «ни» эмас «нинг» деб шипшиганини эшитиб қолдим...

Биз иккимиз баравар ёзиб тугатдик, лекин Муқаддас ёзганларини қайта-қайта ўқир, ниманидир тузатар эди. У ҳамма қизлардек энг сўнгги минутгача топширмаслигини билдим-да, сабрим чидамасдан, олдинроқ топшириб чиқиб кетдим.

Муқаддас мендан анча кейин чиқди. У одатдагидек яйраб-қувнаб эмас, алақандай бўшашиб чиқди, гўё мен олдиндан билишим мумкиндек:

— Беш оламизми, йўқми? Сиз нима дейсиз? — деб сўради юзимга тикилиб.

Каромат қилишни билмаслигимни айтиб кулдим.

— Мен энди то баҳомизни эшитмагунимча сира тинчимайман, уйқум ҳам келмайди, — деди Муқаддас ва қошларини сал чимириб ўйчан овоз билан кўшимча қилди:

— Энди энг қийини қолди. Нима бўлса ҳам тезроқ тамом бўлиб кўя қолса эди!

— Қўрқсангиз бирга тайёрлай қолайлик! — дедим унинг кўзларига тикилиб.

— Сиз химияни яхши биласизми? — сўради у.

— Яхши биламан. Ишонмасангиз бирга тайёрланайлик. Ўзингиз...

— Йўқ, ишонаман, — деди Муқаддас ва бир секунд иккиланиб тургач:

— Қаерда тайёрланамиз? — деб сўради.

— Сиз қаерни хоҳласангиз ўша ерда... Агар хоҳласангиз...

Муқаддас юзимга савол назари билан тикилиб турарди.

— Агар хоҳласангиз биз томонларга борамиз, — дедим мен ва шошиб кўшимча қилдим: — уйда эмас, биз томонларда жуда яхши жойлар бор. Жуда ажойиб салқин...

— Сиз қаерда турасиз?

— Комсомол кўлининг орқасида. Майда-чуйда олиб чиқиб кетсак... Эрталабдан кечқурунгача ўқиб келамиз. Ҳеч ким халақит бермайди.

Муқаддас ерга тикилиб турарди. Бу сафар у йўлакда юрган қиз-йигитлардан тортинмас, ё хаёли бошқа ёқда бўлиб, уларни пайқамас эди. У яна бармоқларига тикилиб ўйланиб қолди. Унинг қаттиқ иккиланаётганини яна бир нафас кутсам:

«Йўқ, боролмайман», деб жавоб беришини пайқадим ва тўсатдан кутилмаган бир журъат билан кўлини ушладим:

— Нимага бунақа қиласиз? Ё менга ишонмайсизми? — дедим.

Овозим титраб кетди.

Муқаддас ҳайрон бўлиб юзимга қаради.

— Ишонмасам шундай қилармидим? — деди у секин.

— Ишонсангиз нега...

— Хўп, майли, бораман, — деди Муқаддас, тўсатдан бошини кескин силжитиб, — лекин эртароқ чиқиб кетайлик!

Биз эртасига эрталаб соат саккизда Комсомол кўлининг олдида, почтанинг ёнида учрашадиган бўлдик.

«Эртага кўнглимда бор гапни унга очиқ айтаман! Пайти келди!» — шу қарор билан уйга кетдим.

* * *

Эртасига учрашмоқчи бўлган жойимизга жуда барвақт бормоқчи эдим, лекин уйдан энди чиқаман, деб турганимда тўсатдан дадам чақириб қолди, кеча иншони қандай ёзганим тўғрисида сўроқ қила бошлади.

Салим Каримовичнинг мақсадига тушуниб турардим. У ишнинг олдини олмоқчи эди, чунки физикани учга топширганимдан буён уйда яна жанжал ва ташвиш кўпайиб кетганди. Лекин шунга қарамасдан, унинг саволлари гашимга тегарди. Назаримда, у қаёққа шошаётганимни билар ва жўрттага ушлаб тургандек туюларди. Ниҳоят сабр косам тўлиб кетди. «Мен ҳозир...» — дедим-у, Салим Каримовичнинг бир нима деб чақирганига ҳам қулоқ солмасдан ташқарига отилдим, дарвозадан чиқишим билан худди қафасдан қутулган қушдек автобусга қараб югурдим.

Аҳдлашган жойимизга ўз вақтида етиб бордим, Муқаддас эса чорак соат кечикиб келди. У маҳалда ҳамма қизлар ҳам бунақа учрашувларга кечикиб келишларини, жиндек кўтириб қўйишни яхши кўришларини билмас эдим, шунинг учун ҳам бу чорак соат менга чорак асрга ўхшаб кўринди. Гап Муқаддасни кутиб қолишимда эмас, албатта, ҳамма даҳшат шунда эдики, мен уни келиб кетиб қолган, деб хавфсирардим. Энди уни кўра олмас эканман-да, деб ичимда дадамдан астойдил хафа бўлиб турганимда, орқамдан кимнингдир:

— Шарифжонмисан? — деган дўрилдоқ овозини эшитиб, чўчиб ўтирилдим.

Олдимда айланасига гишт терилган чор бурчак гулзорнинг ёнида, Сулаймон Акрамович турарди. Уни бу ерда учратишни сира кутмаганимдан бўлса керак, ўғирлик устида тutilган одамдек довдираб қолдим, ҳатто

қўл бериб кўришишни ҳам эсимдан чиқариб қўйдим. Ўзим ҳам қизариб-бўзариб, терлаб кетдим шекилли, Сулаймон Акрамович қоп-қора шоп мўйлови остидан кулимсиради-да, томирлари бўртиб чиққан катта суяқдор кафтини узатиб:

— Ясан-тусанлар жойида-ю, кимни кутиб турибсан, ўғлим, — деб сўради.

Унинг «ўғлим» дейиши ҳар вақтдагидек қулоғимга жуда иссиқ эшитилди-ю, бу одамдан яшириб юрган ва учт-тўрт кундан бери ёдимдан кўтарилган бутун ишим эсимга тушиб кетди...

— Тунов кунги саволимизга жавоб бермадинг-ку? — деди Сулаймон Акрамович. — Сиртдан ўқиганинг тузук эмасми? Ё заводдан кеттинг борми?

Мен кўзимни унинг юзидан узиб трамвай келади-ган томонга қарадим: Муқаддас ўша ёқдан келиши керак эди.

— Ойинг хоҳламадими? — деди Сулаймон Акрамович.

Унинг юзига қарай олмадим, ерга тикилдим. Юрагим гуп-гуп урарди, юзим, қулоқларим ловиллаб ёнаётганини сезардим, лекин нима деб жавоб беришимни билмас эдим. Зотан, отамнинг энг қадрдон дўсти бўлган, мени ўз бағрига олиб, яхшигина ҳунар ўргатган, ниҳоят ўз ўғлидек яхши кўрган бу мўйсафидга нима ҳам дердим? Унга фақат ҳақиқатни айтишим мумкин эди. Лекин бўлиб ўтган воқеадан сўнг, ҳозир Муқаддасни кутиб турганимда, унга ҳақиқатни айтишим мумкин-миди?..

Сулаймон Акрамович менинг сукутимни тасдиқ аломати деб билди шекилли, бир зум тургач:

— Ҳм... Шунақа дегин?.. Мабодо характеристика учун ишлаб юрилгани йўқми ўзи? — деб кулди.

Оқкўнги одам! У менинг нақадар муғамбир эканимни қаёқдан билсин? Мен унинг яна саволлар беришидан, айниқса, жим туриб жавоб кутишидан кўрққан эдим, лекин у:

— Майли, ўзинг биласан, ўғлим, — деди ва нимадандир чарчаган одамдек уф тортиб қўйди, — ўқиган яхши. Мен ўқишингга қарши эмасман. Лекин сиртдан ўқиганингда ҳам ёмон бўлмас эди... Хўп, майли, отпусканг қачон тамом бўлади?

— Яна ўн кунларда...

— Уйга бир бор. Тунов кунги иш энди пишиб қолди. Бир гаплашайлик. Хўпми?

— Хўп, — дедим унинг юзига қарамасдан. Шу маҳал автобус келиб қолди, Сулаймон Акрамович шошиб хайрлашди.

У тушган автобус юриб кетгунча тикилиб қолдим. Бир неча дақиқага Муқаддас ҳам эсимдан чиққан эди.

«Уни яна нега чалғитдим? Нимага ростини айтиб қўя қолмасдан уни алдадим?» Бунинг сабабини ўзим ҳам билмас эдим. Фақат бир нарсани — бу ёлгон гапларим билан Сулаймон Акрамовичдан, дўстларимдан, заводдан тагин ҳам узоқлашганимни, уларга бир оғиз айтмасдан институтта ҳужжат топширган куним ўртамизда пайдо бўлган юв ҳозирги гапларимдан кейин тагин ҳам ўсиб кетганини сезардим. Яна тунов кунгидек юрагимдан мустаҳкам жой олган азиз, қимматбаҳо бир нарсани йўқотганимни ҳис этдим ва биринчи марта чин кўнглимдан ачиндим... Бу ўйлар хаёлимни шундай чулқаб олган эканки, Муқаддаснинг қачон ва қайси томондан келганини ҳам пайқамай қолибман, фақат унинг:

— Ҳа, сизга нима бўлди? — деган таниш овозини эшитганимдагина ҳушимга келдим.

— А? — дедим томирларимга иссиқ қон югуриб. Назаримда бирдан кўз олдимни тўсиб келган қора булут тарқаб, ҳаммаёқ нурга чўмилгандек туюлди.

— Чақирсам ҳам қарамайсиз? — деди Муқаддас. У аллақандай маънос қоп-қора кўзлари билан юзимга ўйчан тикилиб турарди.

Бу сафар унинг эғнида биринчи марта кўрганимдаги оқ шойи кўйлак, бошида ўша тагдўзи дўппи эди, лекин ўзи кўзимга қандайдир ғамгин кўринди.

— Юринг, нариги томонга ўтайлик, автобустга чиқамиз, — дедим мен.

— Автобуста бориладими? — деди Муқаддас ва яна юзимга тикилиб, — узоқ эмасми? — деб сўради.

Менга шундай туюлдики, гўё у автобуста чиққиси келмас, нимадандир тортинар эди.

— Йўқ-йўқ, — дедим, — узоқ эмас, бирпасда етиб борамиз. Бўзсувнинг бўйида. Шундай салқин, шундай яхши жойларки... Юринг.

Нимагадир шошар эдим, шошаётганимни, Муқаддаснинг олдида ўзимни худди ёш боладек тутаётга-

нимни сезиб турардим-у, лекин барибир, ўзимни бо-
сиб ололмас эдим. Қизиги шундаки, ҳозиргина Сулай-
мон Акрамовични кўрганда кўнглимни гаш қилган но-
тинч ўйлар ҳам ҳар сафаргидек Муқаддасни кўри-
шим билан дарров йўқолган, ҳаммаси қувончли ҳаяжон
билан алмашган эди.

Биз катта кўчадан вазиллаб учиб ўтаётган енгил
машиналарга йўл бера-бера, рўпарадаги автобус тўх-
тайдиган жойга ўтиб олдик.

Кун чиқиш томондаги тўрт қаватли бино устидан
кўтарилган қуёш кўчаларни нур селига кўмиб юбор-
ган, одамлар ўзларини дарахтларнинг соясига ура бош-
лаган эдилар.

Муқаддас бутун нимагадир маънос ва камгап, у қан-
дайдир ўз ўйлари билан банд эди. У билан гаплашгим
келар, лекин гапни нимадан бошлашимни билмасдим,
сукутнинг чўзилиб кетганидан хижолат чекардим. Бу-
нинг устига автобус ҳам кечикмоқда эди. Назаримда,
Муқаддас автобус кутишдан зерикиб, тўсатдан айниб
қоладигандек туюлар, автобус чиқиб келадиган мую-
лишдан кўзимни узолмас эдим.

Ниҳоят автобус ҳам келди. Одам кўп бўлишига қара-
май, бир амаллаб чиқиб олдик. Муқаддас орқадаги бир
жойга илинди, мен унинг ёнида типпа-тик турардим.
Биз ҳамон гаплашмас эдик, машина юриб, кўлнинг
орқасидаги биринчи кўприкка етгандагина, Муқаддас:

— Ҳали узоқми? — деб секин сўради.

— Йўқ, узоқ эмас, — дедим унга.

Муқаддас индамасдан ўйчанлик чўккан аллақандай
ғамгин кўзларини яна деразага тикди. Асфальт йўлнинг
ёнгинасида, чуқур жарликнинг тагида, кўм-кўк ши-
шадек тиниқ Бўзсув оқарди, жарликнинг иккинчи то-
монида, баландликда, бир-бирига қўшилиб кетган ям-
яшил боғлар туташ бир ўрмонзор кашф этарди.

Автобус иккинчи кўприқдан ўтиб тўхтаганда Му-
қаддас: «Ҳалиям келмадикми?» деган маънода менга
бир қараб қўйди. Мен ўзимни кўриб кўрмаганликка
солдим, Муқаддаснинг ёнида ўтирган чол ўрнидан тур-
ган эди, унинг жойига ўтирдим.

— Нимага бундай хафа кўринасиз? Тинчликми? —
дедим секин.

— Йўқ, ўзим... — деди Муқаддас ва тўсатдан ўрни-
дан туриб, автобуснинг олдига ўта бошлади.

Бир дақиқа ўзимни йўқотиб қўйдим, сўнг, секин юриб орқасидан бордим.

— Мен тушаман, — деди Муқаддас. У юзимга қарамас эди.

— Нега? Яна бир остановка...

— Керакмас!.. — Бу сафар Муқаддаснинг овози қаттиқроқ эшитилди.

Ундан «нимага бундай қиялпсиз?» деб сўрамоқчи бўлдим-у, тўсатдан автобусдагиларнинг ҳаммаси бизга тикилиб турганлигини, ҳамманинг диққат-этибори бизда эканини кўриб, гапим оғзимда қолди.

Машина тўхташи билан Муқаддас гўё уни биров ушлаб қоладигандек, автобусдан биринчи бўлиб сакраб тушиб кетди.

Мен олдин унга аччиқ қилиб тушмай ўтиб кетавермоқчи бўлдим-у, лекин чидаб туролмай автобусдан секин тушдим — ўз иродамдан зўр бир куч унинг орқасидан мени ҳам машинадан судраб туширди.

Муқаддас жарликнинг бўйида, секин оқаётган Бўзсувга ўйчан тикилиб турарди. Унинг ёнига келиб тўхтадим.

— Нимага бундай қилдингиз? — дедим ҳаяжонимни зўрға босиб.

— Бормайман, — деди Муқаддас.

— Нега? Сабаби...

— Сабабини нима қиласиз? Бормайман дедимми бормайман!

Бу сафар унинг овози қандайдир жуда кескин жанглади. Бу кескинлик кўнглимга жуда қаттиқ тегди-ю, кутилмаган жойда мендаги журъатсизликка барҳам берди.

— Сиз... ёмон жойларга бошлаб кетяпти деб ўйладингиз чамаси! — дедим, қаттиқ гапираётганимни сезиб ва нимагадир бундан севиниб, — мени ёмон мақсадда бошлаб кетяпти, деб ўйлаганга ўхшайсиз! Сиз мени ким деб ўйладингиз? Наҳотки мен шунчаликка борсам?

Шундай самимий гапирганим учунми, ё айтган сўзларим қаттиқ таъсир қилдими, билмадим. Муқаддас қандайдир тез ўзгарди, юзидаги совуқ ифода бир зумда мулойим табассум билан алмашди.

— Йўқ, унақа эмас, унақа деб ўйлаганим йўқ, — деди у ерга қараб, — шунчаки... Юринг, сквердаги

паркка бора қолайлик! — тўсатдан таклиф қилди Муқаддас ва қандайдир шўх порлаган қора кўзларини ўйнатиб кулиб қаради. — Ана, машина ҳам келяпти! Хўп дея қолинг, Шариф ака!

Муқаддас мендан куларди, албатта! У менинг «хўп» демасдан иложим йўқлигини, унинг ҳар қанақа талабини бажаришимни биларди-ю, тагин мендан нажот сўрарди!.. Шўх кўзларини ўйнатиб, оқ кўнгил ва пок қизлардагина бўладиган беғубор бир ноз билан жилмайиб, ўзининг «ғолиб» келишини билиб туриб, яна ижозат сўрарди!

«Бу қиз олдида ўзимни жуда ерга уриб юбордим, чамаси. Менда на йигитлик иззат-нафси, на ғурур, на ирода қолди» — деб ўйладим ичимда. Буни ўзим ҳам сеза бошлаган эдим. Лекин унга қарши чиқишга кучим етмас эди. Бу сафар ҳам яна таслим бўлдим.

Кўнглимда уйғонган ғазаб ва алам унинг «хўп дея қолинг», деб бир кулиб боқишидаёқ тарқаб кетди, лекин унинг яна шундай кулиб боқиши ва шундай илиқ сўзларини эшитгим келгани учун бўлса керак, автобусда кетаётганимизда атайин қовоғимни солиб олдим. Муқаддас бир-икки марта ер остидан менга кулимсираб қараб қўйди. Лекин буни кўриб кўрмаганликка солдим.

Муқаддас мени астойдил хафа бўлди деб ўйлади шекили, паркнинг ёнига келиб автобусдан тушганимизда юзимга алақандай гуноҳқорона тикилиб:

— Мен сизга ишонмаганим учун эмас, шунчаки... ўзингиз бир ўйлаб кўринг: яхши эмас-да, — деди ва қизариб қўшимча қилди:

— Қўйинг энди, шунақа қилманг!

Соя жойга нур тушгандек кўнглим бирдан ёришиб кетди:

— Нима қилдим?

— Шунақа... Бирам қовоғингизни солиб олдингизки!..

Иккимиз баравар кулиб юбордик, орамизда ғов бўлиб турган номаълум тўсиқ ҳам кўтарилди-да, гўё бир-биримизга яна ҳам яқинроқ бўлиб қолдик.

Парқда одам кўп эди, институтга кириш имтиҳонларини топшираётган ёш-ялангларнинг ҳаммаси гўё бошқа ердан жой тополмагандек шу ерга келган, улар паркнинг энг хилват бурчакларигача эгаллаб олган эди-

лар. Қизил кум сепилган аллеяларнинг ўртасидан ўтар-канмиз, скамейкаларда ўтирган йигитларнинг бизга тикилиб қараб қолаётганларини кўрдим, бир вақтнинг ўзида ҳам вазабим кўзғар, ҳам нимагадир фахрланардим. Муқаддас эса уялганидан юзлари гул-гул ёниб, яна ҳам жозибали кўринар, у кўзларини ерга тикиб борган сайин жадаллаб борар ва текис ерда ҳам ҳадеб қоқилар эди. Ниҳоят паркни бир айланиб, қайтиб чиқаётганимизда, эшикка яқин жойдаги эстрада театрининг орқасида битта бўш скамейкани кўриб қолдик.

Муқаддас худди уни биздан бурун бошқалар эгалаб олишидан кўрққандек, чопиб бориб ўтириб олди.

Скамейканинг икки ёнида икки туп кўк терак қад кўтарган, лекин унинг сояси қуюқ эмас, япроқлари орасидан сирғаниб ўтган нурлар худди шойи қуроқлардек парча-парча бўлиб ерга тушиб турарди. Скамейканинг олдига сепилган қизил кум ҳам қўғирмочдек қизиб кетган эди. Лекин Муқаддас ўтирган ҳамон:

— Яхши жой экан-а? Ҳеч ким халақит бермайди! — деди-да, нимагадир ўз-ўзидан қувониб тева-рак-атрофга бир қараб қўйди.

— Тўғрими?

— Тўғри, — дедим. Унинг «Ҳеч ким халақит бермайди» деган сўзлари қулоғимга жуда иссиқ эшитилган, ўртамизни бўлиб турган масофа гўё яна бир-икки қадам қисқарганди.

Муқаддас қўлига химия дарслигини олди.

— Бўлди! Энди ким гапирса ҳам...

— Кинога билет олсин! — дедим мен.

Муқаддас «жуда муғамбирсиз-а?» деган маънода бир қараб қўйди-ю, индамасдан ўқишга киришди. Мен унинг нимадан бошлашни сўраб ҳам ўтирмасдан китобнинг тўғри келган жойидан шариллатиб ўқиб кетганидан сал ўтмасданоқ тўхташини сезиб, ён томондан қараганда жуда нафис кўринган майин қошига, жимир-жимир терлаган пешонасидаги соч толаларига тикилиб, кўнглим алақандай нурга, бахтга тўлиб ўтирардим, лекин қулоғимга ҳеч нарса кирмас эди.

Тўсатдан, худди мен ўйлагандай Муқаддас ўқишдан тўхтади, гўё бу китобни сира қўлига қайтиб олмайдигандек, четга отиб:

— Сиз кўрқяпсизми? — деб сўради.

— Йўк, — дедим, — нимадан қўрқаман?

— Мен шундай қўрқяпман, қўрқяпман, шундай қўрқяпманки, қўлимга китоб олгим келмай қолди! — деди Муқаддас ва ҳар сафаргидек бирдан ўйчанлик чўкиб, маъюс бўлиб қолган кўзларини бир нуқтага тикиб, кейин қўшимча қилди:

— Ўқишга киролмай қолишларимдан эмас, шарманда бўлиб уйга қайтиб боришдан қўрқаман... Ростини айтсам, дадамни хафа қилишдан қўрқаман, — деди Муқаддас, сўнгра гап ўз-ўзидан Бекободга, уларнинг оиласига ўтиб кетиб қолди...

Муқаддаснинг онаси ўзини болаларига фидо қилиб, фақат уларнинг бахтини ўйлаб, уйда ўтириб қолган содда аёллардан экан, отаси заводда мастер бўлиб ишларкан. Лекин у киши мастерликка ўқиш, илм орқали эмас, пешона тери тўкиб, меҳнат билан эришган одамлардан экан. Уларнинг жуда кўп фарзандлари бўлган, лекин ҳозир фақат Муқаддас билан унинг укаси қолган, иккита акаси урушда ҳалок бўлган, ҳозир Муқаддас бу оиланинг энг катта фарзанди экан. Шунинг учунми, ёки отаси ўзи ўқий олмасдан кўп заҳмат чеккани учунми, ишқилиб, кўпдан бери Муқаддасни ўқитиб, инженер қилиш орзуси кўнглига қаттиқ ўрнашиб қолган экан. Уйларига меҳмонлар келганда, дўстлари билан чақчақлашиб ўтирган чоғларида дадаси ҳамиша қизини чақириб, уларга кўрсатар, яхши ўқишини айтиб мақтар ва қизим албатта инженер бўлади, деб ўзи ҳам фахрланиб қўяркан.

Бизнинг тақдиримиздаги бу кутилмаган ўхшашлик мени ҳам таажжубга солиб қўйган, ҳам қаттиқ қувонтирган эди.

Муқаддаснинг ота-онаси тўғрисидаги қизларга хос бошқача бир меҳр-муҳаббат билан қилган ҳикоясини тингларканман, уларни ҳеч қачон кўрмаган бўлсам ҳам, назаримда қаердадир учратгандек, биладигандек туюлар, гўё уларни кўпдан бери танийман, яхши кўраман. Кўнглимда ҳалитданоқ уларга нисбатан қандайдир бир фарзандлик туйғуси уйғонган, уларга бир яхшилик қилиш истаги туғилган эди. Менга негадир айниқса, унинг дадаси ёқиб қолган эди. Кўнглимда гўё у менга меҳрибон бир ота бўлишига, мен эсам фронтда ҳалок бўлиб кетган ўз падаримни топиб олишимга ишонч уйғонган эди...

Муқаддаснинг ота-онаси, ўртоқлари, она шахри ҳақида гоҳ маънос, гоҳ қувончга тўлиб айтаётган ҳикоясини эшитарканман кўнглимдаги бу истак-орзулар ҳам гуркираб ўсиб борар, яна хаёл дарёсида сузардим. Мен ҳалитданоқ бир кун эмас, бир кун Муқаддас билан бирга чамадон кўтариб Бековотта боришимизни кўз олдимга келтира бошлаган эдим... Биз шаҳарнинг бир четидаги шафтоли, ўрик ва олчаларнинг қуюқ соясига кўмилган шинамгина ҳовлиларига кириб борамиз... Бизни эшикда чол-кампир кутиб олади. Кўзларидаги ёшларини артиб, пешоналаримиздан ўпадилар, узоқ умр тилаб, дуо қиладилар...

— Ие, доим шунақа қиласиз-а? Ҳушингиз жойидами ўзи? Юринг!

Уйқудан уйғонгандек чўчиб кетдим. Китоб-дафтарларини қўлтиқлаб олган Муқаддас скамейканинг олдида менга таажжуб билан қараб турарди.

— Қаёққа? — дедим.

— Кетамиз...

Муқаддаснинг қошлари чимирилган, кўзларида аллақандай бир қатъиятлик бор эди.

— Нега энди? — дедим ҳайрон бўлиб.

— Қўйинг, бирга дарс тайёрлай олмас эканмиз...

Мен унга бошқа савол бермадим.

Шу топда менинг кўнглимда нималар бўлса, унинг кўнглида ҳам шунга ўхшаш бир нарса бўлаётганини пайкаган эдим. Фақат уни бир-икки кун кўролмай қолишдан қўрқиб:

— Агар эрта-индин бир учрашсак... — деб гап бошлаган эдим, Муқаддас:

— Йўқ, энди имтиҳонда учрашамиз, — деди оғзимдан сўзимни олиб.

Биз индамасдан паркдан чиқдик ва хайрлашиб, иккимиз икки томонга кетдик. Уч-тўрт қадам босмасданоқ орқамга ўтирилиб қарадим, худди шу пайт Муқаддас ҳам қаради-да, садаф тишларини чақнатиб бир кулди.

Қандай ажойиб қиз!

Тўсатдан кечаги қароримни унутиб қўйганимни, Муқаддасга севгим тўғрисида бир оғиз айтмаганимни эсладим. Эсладиму беихтиёр кулиб юбордим: унга бу ҳақда гапириб ўтиришга ҳожат қолмаган, чунки у ҳам мени севишига энди ишонаверсам бўларди. Энди ол-

димда бошқа мақсад турарди. Қандай бўлмасин ўқишга киришим керак эди!

* * *

Ниҳоят, бизнинг тақдиримизни ечадиган сўнгга имтиҳон ҳам келди. Бу сафар унинг қандай ўтганини, қандай саволлар тушганини ҳикоя қилиб ўтирмайман. Бунинг кераги ҳам йўқ, фақат шуни айтишим мумкинки, сўнгги имтиҳондан яна Муқаддас тўрт олди, мен беш олиб чиқдим. Бунга Муқаддаснинг ўзи сабаб бўлди. Ўтган имтиҳонда унинг ўрнига кириб уч олганим унга жуда қаттиқ теккан экан, бу сафар менинг хоҳиш билдиришимга қарамасдан ўз навбатида кирди ва худди олдиндан кутгандек, тўрт олиб чиқди.

У шундай руҳи тушиб, лаблари титраб чиқдики, йиқилибди деган хаёлга бориб шошиб қолдим. Лекин «тўрт» олганини эшитиб қойиб бердим. Югуришиб келиб, қуршаб олган қиз-йигитлар ҳам уни уриша бошладилар:

— Иккита тўртга шунча хафа бўласизми?

— Сиз қўрқмасангиз ҳам бўлади, ўн саккиз у ёқда турсин, ўн етти бал олганларни ҳам қабул қилишади!

— Сизни қаранг, мен тўрт олсам дўппимни осмонга отган бўлардим!

Бу самимий гаплар Муқаддаснинг кўнглига таскин берди шекилли, мен имтиҳонни топшириб чиққанымда хийла ўзига келиб қолган эди.

— Ана, мен нима деган эдим? — деди қошларини чимириб ва ҳаяжонли овозда давом этди:

— Деканатга чиқдим. Қизларнинг гапи рост экан. Ўн саккиз бал олганларни қабул қилишимиз аниқ дейишди!

— Энди кўнглингиз жойига тушдими?

Муқаддас кулди.

— Ҳали иншо нима бўлишини айтинг! Домла оғриб қолган эканлар. Бутун келибдилар. Натижасини тушдан кейин эшиттиришар эмиш, — деди у ва кўлидаги кичкина соатига кўз ташлаб қўшимча қилди:

— Нима бўлса ҳам тезроқ эшиттириша қолишса бўларди.

Кўчага чиқиб бир айланиб келишни таклиф қилдим.

Муқаддас бу сафар одатдагидек ийманиб, торти-

ниб турмади. Аксинча севиниб кетиб: «Лимонад ичиб келамиз!» деди.

Биз кўчага чиқдик-да, қуюқ соя тушган хиёбонлардан паркка қараб кетдик. Кўчада одам кўп эди. Ҳар қачонгидек улар бизга қараб ўтар, айниқса, ёш йигитлар менинг рашкимни келтириб, Муқаддасга суқланиб тикиларди. Шу рашқданми, ё Муқаддаснинг яқинлигиданми, билмадим, ўзимни худди ловиллаб ёнаётган гулханнынг таптида тобланаётгандек ҳис қилардим, аъзойи баданимдан ловиллаб ўт чиқиб борарди. Муқаддас эса (ажабо!) гўё ҳеч нарсани сезмас, у нимагадир севинач, ҳадеб кулар, юзлари гул-гул яшнаб, ўткинчиларнинг диққат-эътиборини яна ҳам ўзига тортар эди. Аста-секин ундаги бу сабабсиз шодлик менга ҳам ўтди-ю, кўнглимдаги вазеликни тарқатиб юборди.

Иншонинг натижасини бир соатча айланиб қайтиб боришимиз биланоқ эълон қилишди. Биз борганда аби-туриентлар аудиторияга тўпланиб бўлган эдилар. Ҳамманинг юзида ҳаяжон, аудитория сув сепгандек жим. Биз эшиқдан кирган жойда, орқада тўхтадик. Аудиториянинг тўрида, кўндаланг қўйилган катта столнинг орқасида, иншо ёзгандаги ўша катта, дўнг бурнига олтин сопли кўзойнак қўндириб олган мўйсафид домла турарди. У худди бизнинг кириб келишимизни кутиб тургандек, кўзойнагини тўғрилаб қўйди-да, қўлига рўйхатни олди.

Тўсатдан юрагим уришдан тўхтаб, нафасим қисилганини сездим, лекин домланинг: «Абдуллаева «беш» деган овози билан бирга гўё кўкрагимга оромбахш, хушбўй ҳаво қуйилиб енгил тортдим-у, ялт этиб қарардим; худди оқ дастурхонга қизил бўёқ тўкилгандек Муқаддаснинг бирдан оқариб кетган юзига қирмизи ранг тарқалиб, қулоқларигача ловиллаб ёнди. Қўлини қидириб топиб, секин қисдим, у миннатдор бўлиб бошини силкитди, сўнг, «жим» деган маънода қўлимни қисди-да, домланинг оёзига тикилди: энди у менинг тақдиримни кутарди!..

Менинг фамилиям рўйхатнинг ўртасида, балки ундан ҳам олдинроқда бўлиши керак эди. Лекин бу масофа менга негадир жуда узоқ туюлди, гўё чумоли карвонидай тизилган рақамлар ва баҳоларнинг охири кўринмас эди.

— Содиқов... уч!

Мен ёмон бир ходиса рўй берганини «уч» сўзининг маъносини англашдан ҳам олдин «ялт» этиб қараган Муқаддаснинг кўзларидаги қўрқувдан билдим... Бир нафас хаёлим тўс-тўполон бўлиб кетди, кескин бурилиб аудиториядан чиқдим. Кетимдан Муқаддас ҳам чиқди. Мен нимага ва қаёққа кетаётганимни ўзим ҳам билмасдан узун йўлакнинг тўрига томон юргандим. Муқаддас қўлимдан ушлаб тўхтатди.

— Шошманг, қаёққа кетяпсиз?

— Қўйинг, нима қиласиз? — дедим тўсатдан, менга ачинишига қарамасдан қоп-қора ажойиб кўзларида бахт ва шодлик порлаб турган бу қизга кўнглимда қандайдир бир душманлик сезиб.

— Унақа деманг, балки ўн олти бал олганларни ҳам...

— Майли! Юпатмай қўя қолинг! Мен институтта киролмайдиган бўлганимдан хафа эмасман! Нима қиласиз мени...

— Бўлмаса нимага бундай қияпсиз? — деди Муқаддас.

— Нимага эканини билмайсизми? — дедим унинг юзига ғазаб билан тикилиб. Мен шунчалик тўлиб-тошиб кетган эдимки, аудиториядаги қиз-йигитлар бирдан ёпирилиб чиқиб қолмаганда, кўнглимдаги бор гапни тўкиб ташлашдан ҳам тортинмаган бўлардим.

— Муқаддас! Сиз билан гаплашишим керак. Шу бугун, ҳозир гаплашишим керак...

Муқаддаснинг нимагадир сал ранги ўчди. У қандайдир таажжуб чўккан кўзларини юзимдан узиб четга қаради.

— Мен бугун... соат тўртда Бековотга кетмоқчи эдим.

— Шунақами? — дедим, — майли, йўлингиздан қолманг...

Овозим титраб кетди. Муқаддас юзимга бир қаради-ю, бошини кескин силкитди:

— Юринг!

Биз ўша паркка, атиги ярим соат олдин хушвақт бўлиб, ўйнаб-кулиб чиқиб кетган паркка қайтиб келдик. Паркда одам сийрак эди. Одатда бўш ётмайдиган хилват жойлардаги скамейкаларнинг кўпчилиги бутунлай бугун кимсасиз бўлиб, институтларда имтиҳон ту-

габ қолганлигини кўрсатиб турарди. Биз нимагадир бу хилват жойларда тўхтамас, тўхташни на у, на мен таклиф қилардик. Умуман мендаги бояги қатъийлик қаёққадир йўқолган, Муқаддаснинг «юринг» деган кескин гапидан кейин бирдан паст тушиб, журъатсиз бўлиб қолган эдим. Муқаддас эса менинг нима демоқчи эканимни яхши сезса керак, институтдан ўзи бошлаб чиққан бўлса ҳам, энди гап очолмас, оғзига сўк солгандек, чурқ этмасдан ерга тикилиб борарди.

Паркнинг энг охирига борганда, ўнг қўлдаги қизил қум сепилган торгина йўлнинг бўйида чирмовиқ билан қолланган кичик бир соябон кўринди. Биз унга кўзимиз тушиши билан худди олдиндан аҳдлашиб қўйгандек индамасдан баравар бурилдик...

Соябон тагида уч бурчак қилиб қўйилган иккита скамейка турарди. Муқаддас биринчи скамейканинг четига омонатгина ўтирмоқчи эди, қўлидан ушлаб, бурчакка ўтқаздим-да, ўзим унинг рўпарасига ўтирдим. Бирпас жим қолдик. Сўнгра Муқаддас юзимга бир қараб олди-да:

— Мен сиздан бунга сира кутмагандим, — деди секин, бўёғи кетиб, оқариб қолган босоножканинг учи билан қумни ковлаб.

— Нимани кутмагандингиз? — дедим гапига тушунмасдан.

— Мен сизни... бунчалик... бўшанг деб ўйламайдим. Биламан, осон эмас. Бироқ... Сиз ўғил боласиз ахир!..

Муқаддас биринчи марта иззат-нафсимга теккан эди. Наҳот менинг нимага озор чекаётганимни ҳалиям тушунмаса?

— Сиз мени институтта киролмайдиган бўлганим учун алам қияёпти деб ўйлаяпсизми? Агар билсангиз... Менга институтингиз керак эмас!..

«Бўлмаса нимага бунча хафа бўляпсиз?» — деган саволни кутиб тўхтадим. Лекин Муқаддас «чурқ» этиб оғиз очмас, ҳамон босоножканинг учи билан қумни чизиб ўтирарди. Мен унинг қўнғир соч толалари орасидан қулоқларининг яна ловиллаб кетганини кўрдим: у нима демоқчи эканимга яхши тушунган эди! Бироқ тушунган бўлса ҳам бор гапни айтмасдан иложим йўқ эди, унинг мақсадимга тушунгани ҳолда гапимни жим ўтириб эшитиши эса кўнглимга далда берарди.

— Мен сизни деб... ёлғиз сиз учун! — дедим ниҳоят.

Муқаддаснинг боши яна ҳам пастроқ эгилди.

— Қўйинг, унақа деманг! — деди у секин титроқ овоз билан.

— Нимага демас эканман! Ахир мен сизни шунчали...

Муқаддас секин бошини кўтариб пастдан юқорига қаради. Унинг учлари эгилган узун киприклари орасида гўё гул чаноқларига қўнган шудрингдек тиниқ ёш томчилари ялтираб, аллақандай титраб турарди.

— Менга ишонмайсизми? — деди у, деди-ю, лаблари худди ўксиган боланинг лабларидек пирпираб уча бошлади, киприклари орасидаги тиниқ томчилар кўпайиб, кўзлари жикқа ёшга тўлди.

— Муқаддас! — дедим унинг қўлларидан ушлаб.

— Агар ишонсангиз... бунақа деманг...

Мен индамасдан уни ўзимга тортдим, ҳали ўзимга, бахтимга, унинг бўса беришга рози эканига ишонмасдан бағримга босдим. Муқаддас жиндек ҳам қаршилик қилмади, у гўё борбонга бўйин эгган ёш ниҳолдек итоаткорлик билан кўкрагимга бошини қўйди...

Бир минутга бу олам, оёқларим остидаги мен туғилиб катта бўлган бу ер, тепамдаги бу зангори осмон... ҳаммаси қаёққадир йўқолди-ю, Муқаддас билан икковимизгина танҳо қолдик, холос...

Унинг лаблари худди баҳор қуёшини эмган лолани эслатар, лола япроқларидек майин ва илиқ эди, уларда тоғ шабадаси тегиб япроқ ёзган чечакларнинг ажиб тароватли иси бор эди. Сочларидан, ажойиб қўнғир сочларидан райҳон ҳиди келарди...

Мана, бир ой бўптики, мен шу масъуд дамни, шу бўсани орзу қилардим, лекин уни қўмсаб кечалари уйқу кўрмай тонг оттирган чоғларимда ҳам мен бу лабларнинг бунчалик тотли бўлишини билмаган эдим, мен битта бўса худди чанқоқни қондирадиган бир пиёла булоқ суви каби қалбимдаги бутун алам ва изтиробларни боса олади деб ўйламаган эдим!.. Ажабо: битта бўса кўнглимдаги ҳамма чигалларини ечиб ташлаган эди.

Парқдан чиқиб Муқаддас билан бирга яна институт томон борарканман, ўзимни асфальт устида эмас, гўё паттилам устида юриб кетаётгандек ҳис қилардим,

лабларимда ҳамон лабларининг бахмал майинлигини сезардим, димоғимга ураётган райҳон ҳидидан бошим айланарди... Факат институтта кирганимизда ва мен эшиқда қолиб, Муқаддас «бир минутта» қабул комиссияси жойлашган хонага чиқиб кетганидагина энди мен учун бу бинонинг эшиги ёпилгани эсимга тушиб, яна юрагим бир қисилиб қўйди. Сўнг оймга телефон қилмаганимни эслаб, эшиқдан кирган жойдаги телефон-автоматга бордим.

Ойимнинг қўрққан, титроқ овози узоқдан жуда ғалати эшитилди.

— Нима дединг? Нимага уч бўлади?

— Нимага бўларди? Ёмон ёзганим учун-да! — дедим мен энсам қотиб.

— Даданга айтдингни?

— Нима дейман?

— Дарров айт! Тентак бўлдингни? Сенга айтяпман, эшитяпсанми — дарров топиб айт!

— Хўп!

Юқорида Муқаддаснинг тушиб келаётганини кўриб трубкани илиб қўйдим.

«Энди бир қилмаган ишим имтиҳондан йиқилдим, деб Салим Каримовичга йиғлаб боришми?»

Мен унинг қандай қилиб уч олганимни синчиклаб узоқ суриштиришини, аччиғи чиқиб пўнғиллашларини кўз олдимга келтирдим.

— «Йўқ, ўлсам ҳам бормайман!»

Муқаддас кулгисини, қувончини яширишга ҳаркат қилар, лекин қирғоққа сапчиган тошқиндек, шодлик юзига телиб, кўзларида жилваниб турарди.

— Ўн саккиз бал олганларнинг кириши шак-шубҳасиз эмиш! — деди-да, кўнглимни кўтариш учун бўлса керак: — Ақалли ўн етти балга ҳам етолмадингиз-да! — дея қўшимча қилди.

Бояғи игна юрагимга яна бир қадалди.

У дарҳол Бековотга жўнамоқчи эканини айтди, шундай айтдики, гўё мендан ижозат сўради. Мен уни кузатиб қўймоқчи бўлдим. У қаршилиқ билдирмади. Умуман илгари кинога боришга кўнмай юрган бу қиз, бугун битта ҳам илтимосимни рад этмас, гўё бу билан қалбимдаги ярага малҳам берарди. Менинг эса бунга ҳам кўнглим тўлмас эди. Кейинчалик мен, Муқаддаснинг муваффақияти ва ўз муваффақиятсизлигим ўша

куни мени қандайдир инжиқ ва эгоист қилиб қўйганини, умуман мен ўзимни ўғил болаларча тутмаганимни кўп марта уят билан эслардим. Аммо ўша вақтда мен буни сезмасдим. Афтидан, худди шундай инжиқликнинг таъсирида бўлса керак, вокзалда поезд кутиб ўтирганимизда, мен чидай олмадим-да, бизнинг муносабатимиз келажақда қандай бўлишини билмоқчи бўлдим...

— Кейин. Мен қайтиб келай, кейин гаплашамиз! — деди Муқаддас ва энди боягидек йиғлаб эмас, кулиб туриб сўради:

— Бир нимадан шубҳа қиляпсизми?

— Йўқ, нега? — дедим дудуқланиб.

Муқаддас бир зум жим қолгач:

— Энди нима қилмоқчисиз? — деб сўради.

— Нима қилардим, ишлайман, — дедим ва бу сўзларим Муқаддаснинг юзида қандайдир илиқ ва шод табассум уйғотганини кўриб қолдим.

— Агар йиқилганимда мен ҳам ишлардим, — деди Муқаддас нимагадир ҳаяжонланиб, — ўзимизнинг металл заводимизга кириб ишлардим. Сиз ҳам заводга киринг. Бунақа юришдан ҳеч бир фойда йўқ...

Мен машинасозлик заводининг бир йиллик стажибор ишчиси эканимни айтмоқчи эдим, поезд жўнайдиган бўлиб қолди. Шошиб хайрлашдик. Муқаддас вагоннинг зинапоясига чиқаётиб қулоғимга шипшиди:

— Икки-уч кунда қайтиб келаман. Ётоқхонага келинг, кутаман. Хўпми?

Поезд узоқлашиб, унинг шамолда қилпираган оқ шойи қўйлаги кўздан йўқолгунча қараб турдим.

Кўнглим энди мутлақо тинчиган эди. Қулоқларим тагида «Ётоқхонага келинг. Кутаман...» деган сўзлари такрорланар ва юрагимга аллақандай осойишта ва сўнмас бир шодлик бағишлар эди.

Кўчада, қаёққа боришимни ўйлаб, бир нафас турдим, сўнг бирдан қандайдир енгил тортиб, қувонч билан қарор қилдим — заводга!

Заводни эслашим билан бўлиб ўтган ҳамма воқеа қайта эсимга тушиб, ўзимдан ўзим уялиб кетдим.

Лекин шу заҳотиёқ «шунчалик хижолат бўладиган бирон жиноят қилдимми?» — деб ўзимни юпатиб қўйдим, кўнглим ўша осойишта, ёруғ қувончга тўлиб, автобус билан заводга жўнадим.

Заводга биринчи смена ишени тутатиб, навбатдаги смена ишга тушадиган пайтда етиб бордим. Автобусдан тушиб заводнинг қизил ғиштдан қурилган баланд кўрғонига қараб юрганимда, дарвозадан ишчилар ҳам тўп-тўп бўлиб чиқа бошладилар. Ўртоқларимни кўчада кутсам ҳам бўларди-ю, цехни, станогимни бир кўриб кетиш ниятида ичкарига кирдим.

Дарвозадан кираверишда ярим гектар келар-келмас гулзор бор эди. Гулзорнинг ўртасида заводнинг ҳурмат тахтаси, баъзи стендларга завод физкультурачилари олган кубок ва фахрий ёрлиқлари қўйилганди. Гулзорнинг орқасида, то кўз илғамас жойларгача, бири-бирига параллель қурилган баланд ойнаванд цехлар қад кўтарганди. Улар худди катта парникларни эслатарди.

Бизнинг механика цехимиз гулзорнинг орқасидаги учинчи бинога жойлашган.

Ҳовлига киришим билан гулзорнинг ўртасидан ўтган йўлнинг чап томонида, кичкина цемент ҳовузчанинг ёнида тўлланиб турган бригадамиз йигитларига кўзим тушди. Менинг тўғримда қандайдир гап кетаётган бўлса керак, дарвозадан киришим билан йигитлардан бири:

— Ана, ўзи ҳам келди! — деб юборди.

Ҳовузнинг ёнига тиз чўкиб, соқол қиртишлаётган Кулоянц:

— Оламда бормисан, академик? — деди кўпик чап-лашган юзини буриб. — Изламаган жойимиз қолмади-ку? Қаёқларда юрибсан?

— Нима гап ўзи? — дедим, йигитлар билан кўришарканман, лекин говур-ғувур бўлганиданми, билмадим, ҳеч ким менга жавоб бермади.

Белигача қип-яланғоч бўлиб, краннинг сувига ювинаётган Тўлаган дабдурустан:

— Ўртоқлар, тунов куни мен буни битта жонон билан бошлашиб юрганини кўрувдим! — деди итоатсиз сочларини артаркан. — Аммо жонони жа зўр экан!

— Шунинг учун ўқишга кирмасдан қочиб юрган экан-да, — деб кимдир орқамдан гап отган эди, ҳаммаси бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборишди.

— Нима гап ўзи? Нимага қидирдиларинг? — дедим юрагим пўкиллаб.

Соқолини олиб бўлиб ёнимга келган Кулоянц елкамга битта туширди:

— Жононга ошиқ бўламан деб ақлу ҳушингдан айрилибсан-да! Тунов кунги гаплар эсингдан чиқдими?

— Бригадамиз Зарбдор меҳнат бригадаси, деган ном олмоқчи-ю, сен бўлсанг лақиллаб юрибсан. Қойилман сендақа академикка!

— Одамларни чалғитма! — деди Тўлаган, пахмоқ сочиқ билан мускуллари бўртиб турган баданини қизартириб артаркан, — ном олиш учун курашга бел боғламоқчимиз дегин! Ҳали пойгада ўзиб келсанг оласан бу номни!

— Пойгага тушгандан кейин ўзамиз-да!

Мен болаларнинг ҳаммаси бирдек яхши кийинганларини, баъзилари эса бўйинларига галстук тақиб олганларини эндигина пайқадим.

Демак ҳозир тунов куни Сулаймон Акрамович айтган мажлис бўлади. Бригадамиз Зарбдор меҳнат бригадаси деган ном олиш учун кураш бошлаб юборган бригадалар қаторига қўшилади!.. Буни чиндан ҳам эсимдан чиқариб юборган эканман! Бирдан кўнглим гаш бўлди-ю, станогимни кўриб чиқаман, деган баҳона билан тезроқ цехга қараб кетдим. Тўлаган орқамдан «тўғри клубга боравер, ҳозир мажлис бошланади», деб қичқириб қолди.

Сиртдан қараганда парникни эслатадиган цех ичига кирганда, уни тўлдирган оғир машиналарнинг салобатидан, станокларнинг гуриллаши, йўнилаётган деталларнинг учқун сачратиб гувиллаши, темир-терсақларнинг чарс-чурси ва яна алақандай овозлардан улуғворлик кашф этиб, биринчи бор кирган одамнинг ҳушини қочиради, бир вақтнинг ўзида ҳам чўчитади, ҳам жўшқин кучи билан қандайдир ўзига тортади. Лекин аста-секин киши бунга ўрганиб кетади-ю, ҳамма нарса оддий ва табиий бўлиб қолади. Қизиқ, мен бир ойга яқин келмаганим учунми, билмадим, кўзимга цех худди биринчи марта кирганимдагидек жуда улуғвор, ҳайбатли ва айни маҳалда жуда иссиқ кўриниб кетди.

Иш жойим цехнинг ўртасида эди. Икки томонида қатор станоклар саф тортган кенг йўлақдан юриб, ўз станогимга бордим. Станогимда пакана, лекин зуваласи пишиқ корейс йигит Борис Цой ишламоқда эди. У

сеялканинг бир детални йўнмоқда, станокнинг ўткир пўлат пичоқлари орасидан темир қириндилар худди ранда остидан чиқаётган юпқа пайраҳалардек буралиб-буралиб чиқмоқда эди.

Цой мени кўрмади, мен ҳам унинг ишига анча вақт индамасдан разм солиб турдим.

Аста-секин станокнинг бу ажойиб иши, Цойнинг эпчилиги, ерга буралиб тушаётган ғалати шаклдаги темир қириндилари, бир четта қаланаётган деталлар кўзимни қиздириб институт ҳам, имтиҳон ғовлари ҳам, ҳатто Муқаддас ҳам кўзимга алақандай узоқ ва аҳамиятсиз бўлиб кўринди. Бирдан енгил тортиб, Цойнинг елкасига қўлимни қўйдим.

— Ҳорма, дўстим!

Цой бурилиб қаради:

— Ҳа, сенмисан? — деди ва у чап қўлининг орқаси билан пешона терларини артаркан, ўнг қўлини чўзиб кўришди:

— Нима қилиб юрибсан?

— Шу... ўзим.. — дедим.

— Ҳа-а!.. — деди Цой ва яна ўз ишига киришди.

Цой азалдан камгап эди. Буни яхши билардим, лекин кишининг кўнглида бир шубҳа бўлса ҳамма нарса бошқача тус олиб, бошқа маъно кашф эта бошлайди. Ҳозир мен ҳам худди шундай бўлдим. Цойнинг мен билан ёзилиб гаплашмагани жуда қаттиқ ботди, энг муҳими менга шундай туюлдики, гўё у ишдан қочиш ниятида бўлганимни билгани учун бундай совуқ муомала қилди. Мажлисга боришга ҳам негадир журъат этолмай қолдим. Ҳозир бригадамиз Зарбдор меҳнат бригадаси деган ном олиш учун бел боғлашаётган азамат коллективлар сафига ўтадиган бўлса, демак, мажлисда фақат яхши ишлашгина эмас, шу билан бирга ҳаққонийлик, софдиллик, камтарлик ва яна кўп нарсалар тўғрисида гап боради, албатта. Шундай пайтда мен нима дейман? Бўлган воқеани очиқ айтсам бригадада қолдиришармикин? Қолдиришмаса нима қиламан? Муқаддас эшитса нима дейди?

Шу вақт орқамдан:

— Шарифжонмисан? — деган таниш овоз эшитилди.

Бу Сулаймон Акрамович эди. У бирорта станокни тузатганми, ё одатдагидек ишлаб чиқарилган детал-

ларни текшириб юрганми, ишқилиб қўллари билакларига ча қоп-қора мой эди. Ўзига ярашиб тушган кўкраги очиқ комбинезон уни худди спортчиларга ўхшатиб кўрсатарди.

— Мажлисга келдингми? Нимага клубга бормасдан бу ерда турибсан? — деди у, қўлларини эски латта билан артаркан.

Станогимни кўргани кирганимни айтдим, Сулаймон Акрамовичнинг кўзларидаги ифода қандайдир юмшаб, жилмайди.

— Соғиниб қолдим дегин? Унақа бўлса — яхши! — деди у. — Станогинга мана Цой қараб турибди. Жойида. Қани юр, мажлисга борайлик.

Цехдан чиқиб клубга қараб кетдик. Мен Сулаймон Акрамовични кўрган заҳотиёқ унга бор гапни айтиб берсаммикин, деган фикрни кўнглимдан ўтказгандим, лекин гапириб бериш учун уни тўхтатиш керак бўлади, мен эсам ҳаяжонланганимдан гапни нимадан бошлашимни билмас эдим. Бунинг устига Сулаймон Акрамович ойим билан ўзим тўғримда тўхтовсиз саволлар бериб борардики, унинг гапини бўлиш ҳам ноқулай эди, клубга ҳам етиб бордик.

«Агар сўз беришса нима дейман? — хаёлимга келган бу фикрдан юрагим шувиллаб кетди. — Ҳаммасини очиқ айтаман!»

Заводнинг худди қутига ўхшаган узун, энсиз клуби одамга лиқ тўлган, кўпчилиги ёшлар, кекса ишчилар эса олдинги икки-уч қаторда ўтиришарди.

Бригада аъзоларимизнинг ҳаммаси президиумда ўтирар, кириб борганимизда саҳнада Тўлаган гапирмоқда эди.

Сулаймон Акрамович, худди мажлис раиси кўриб қолиб президиумга таклиф этишидан қўрққандек, эшиқдан кирган жойдаги бўш скамейкага секин ўтира қолди, мен орқароққа ўтирдим.

Тўлаган ўнг қўли билан итоатсиз қалин сочларини тинимсиз қайириб, қандайдир хушчақчақ, жарангли овозда гапирмоқда эди:

— Яхши ишлаб планни бажариш яхши! Аммо, бу билан иш битмайди. Биз чиндан Зарбдор меҳнат бригадаси деган номни олмоқчи бўлсак, ҳар жиҳатдан илгор бўлишимиз керак. Хўш, илгор бўлиш осонми?

Йўқ! Осон эмас! Масалан, ўқиш масаласини олайлик. Жамиятнинг ҳар бир аъзоси чуқур илмий бўлиши шарт. Тўғрими? Тўғри! Лекин орамизда шу оддий нарсани тушунмайдиган ишчилар ҳам бор. Масалан, Шарифжонни олайлик. Ўрта маълумотли бўла туриб, сиртдан ўқишни хоҳламайди. Қийинчиликлардан кўрқади чамаси...

Пастдан:

— Ўзи борми? Ўзи жавоб берсин! — деган овозлар эшитилди. Юрагим гурс-гурс уриб ўрнимдан турмоқчи бўлган эдим ҳамки, Тўлаган кўлини кўтариб овозларни босди:

— Шарифжонни ёмонламоқчи эмасман! — деди у. — Шариф яхши йигит, яхши ишчи. Биз уни барибир ўқитамиз! Фақат демоқчиманки, Зарбдор бригада деган номни олмоқчи бўлсак, қийинчиликлардан кўрқмаслигимиз керак! Бу ном бизда кўп нарсани талаб қилади. Биз софдил, камтар, ишда зарбдор, турмушда, ҳаққоний бўлишимиз керак. Ароқ деган ифлос нарсанинг ёнига ҳам йўламаслигимиз керак. Қизлар масаласида ҳам... — Тўлаган негадир дудукланиб, гап тополмай қолди, шу вақт яна кимдир пастдан:

— Қизларнинг ҳам ёнига йўламаслигинг керак! — деб юборди-ю, зўр қаҳқаҳа клубни ларзага келтирди.

Тўлаган бошини кескин силкитди:

— Йўқ, бекорларни айтибсиз! Биз турганда қизларнинг ўзи сенинг ёнингга йўламайдиган бўлишади! Биз улар билан шундай хушмуомалада бўлиб, уларни шундай ҳурмат қиламизки, қизлар биз турганда сенинг ёнингдан ҳам ўтмайдиган бўлишади! Тушундингми? — деди-да, зўр қарсақлар остида жойига бориб ўтирди.

Тўлагандан кейин минбарга соч-соқоли оппоқ оқарган, узун бўйли, қотма бир чол чиқди. Бу заводнинг энг кекса ишчиси, кекса большевик эди. У гапни жуда узоқдан, революция йилларидан бошлади, лекин унинг эсдалиги мажлисга бирдан қандайдир руҳ киргизиб, тантанали бир вазият вужудга келтирди. Ҳамма гўё бу мажлиснинг қанчали жиддий эканини эндигини тушунгандек, зал бирдан сув сепгандай жимжит бўлиб қолди.

— Ўғлимнинг гапини эшитиб астойдил қувондим, — деди у ва боши сал қалтираб, Тўлаганга қараб

қўйди, — биз кексалар ёшларнинг камчилигини кўрсатишни, уларни танқид қилишни яхши кўрамыз. Аммо шу бугун мен бундай ёшларни, бундай йигитни барримга босиб ўпгим келди. Балли, ўғлим!..

Чол боши сал қалтираб президиумга борди ва Тўлаганнинг бошини ушлаб, пешонасидан ўқди.

Залдагилар бирдан ўринларидан туриб кетдилар ва мен худди боя цехга кирганимдагидек Муқаддас ҳам, институт бўсарасида чеккан ташвишларим ҳам — ҳаммаси қандайдир узоқ, аҳамиятсиз, кераксиз бўлиб қолганини ҳис этдим. Қўллари, юзлари, кийимлари мой бўлган бу меҳнаткаш одамларнинг вазмин, босиқ, сямимий гаплари ва қандайдир олижаноб муносабатлари олдида чеккан ташвишларимнинг ҳаммаси арзимайдиган бир нарса бўлиб кўринди. Ўша пайтда президиумда бўлмаганим учун, чол мени ҳам ўпмагани учун чин кўнглимдан афсусланардим, ўз дўстларимга ҳасад билан тикилардим.

Минбарга Сулаймон Акрамович чиқиб қўлини кўтарди. Унинг йўғон, дўридоқ овози зални тўлдириб шов-шувни босиб қўйди.

— Ҳурматли отахонимиз тўғри айтадилар. Биз кексалар ўзимизни кўп мақтаб, ёшларни кўп уришамиз. Аммо бир томондан мақтанмасдан илож йўқ! — деди Сулаймон Акрамович ва залда кўтарилган кулги босилгунча қўлини кўтариб кулимсираб кутиб турди.

— Масалан, ҳозир қийинчилик тўғрисида гап кетди. Шу гап тўғрими? Менимча унча тўғри эмас. Аввало ўқиш масаласини олайлик. Айтсам мақтаняпти дейишларинг мумкин, аммо... масалан биз қай аҳволда ўқиганмиз: рус тилини билмас эдик, ўрта мактаб ҳажмида мустаҳкам илмга эга эмас эдик. У маҳалда турмуш ҳам ҳозиргидан ўн баравар оғир эди. Шунга қарамасдан ўқидик, олий маълумот учун ётиб тортишдик! Мақтансак арзийдими? Арзийди! Шунинг учун арзийдики, ҳозир баъзи ишчи ёшларимиз, Тўлаган айтгандек, қийинчиликдан қочадилар!

Сулаймон Акрамович, ҳозир менинг номимни тилга оладиёв деб аъзойи баданимни совуқ тер босди, лекин у мени уялтиргиси келмади шекилли, бирдан гапни буриб юборди. Бутундан бошлаб бригадамиз зиммасига зўр масъулият тушганлигини айтди, бу масъу-

лиятни оқлашимизга ишонч билдирди ва ҳаммамизга муваффақиятлар тилади. Ундан кейин завод парторги гапириб, гулдурас қарсақлар остида Зарбдор меҳнат бригадаси деган ном олиш учун курашаётган бригадалар сафига ўтганимизни эълон қилди...

Залда тўпланганлар тарқалиша бошлади, ёлғиз мен пастда, залда ўтирар ва нима қилишимни билмас эдим.

Мажлисга кеч келганим учун шундай бўлаётганини, акс ҳолда мени ҳам президиумга чақиришларини билар эдим, лекин худди боягидек кўнглимдаги шубҳа бунинг ҳаммасига бошқа тус бермоқда эди.

«Йўқ, ҳозир айтаман, ҳаммасини ўзим айтиб бераман!» деган фикр хаёлимда ҳануз такрорланарди, лекин кимга айтишимни ўзим ҳам билмас эдим.

Шу вақт, президиумдан тушиб келаётган Сулаймон Акрамовични кўриб қолдим. Кейин билсам, у менинг бир четда қолиб кетганимни кўриб, атайин ёнимга келган экан.

— Қани, табриклаб қўяй, ўғлим! — деди у, узоқдан қўлини чўзиб ва кулимсираб.

Шу топда ўзим жуда тўлиб турган эканманми, ё Сулаймон Акрамовичнинг илиқ муомаласи сабаб бўлдимми, ишқилиб шу залнинг ўзидаёқ у «ўғлим» деб гап бошлаши биланоқ, овзидан сўзини олиб, бўлган воқеани сўзлай кетдим. Ҳаяжонланиб, дудуқланиб гапира бошладим. Сулаймон Акрамович пала-партиш ҳикоямни типпа-тик турганича олдин кулимсираб (афтидан, менинг самимийлигимдан севиниб), сўнгра қошларини чимириб, ўйчан кўзларини бир нуқтага тикиб, индамасдан эшитди. Гапириб бўлганимда клубда битта ҳам одам қолмаган, бўш залда фақат иккимиз турардик. Ниҳоят Сулаймон Акрамович кўзларини бир нуқтадан узиб, юзимга тикилди.

— Агар сўнгги имтиҳондан ҳам яхши ўтганимда... бу ерга қайтиб келмас экансан-да, шунақами? — деб сўради.

— Ҳа, — дея бош ирғатдим.

Унинг юзига ҳарашга журъат этмасдим, гапни ўзим бошлаган бўлсам ҳам юрагимда бор гапни айтиб бўлганимдан кейин бирдан ўзимни йўқотиб қўйдим.

Жуда узоқ туюлган жимликдан кейин Сулаймон Акрамович:

— Эрталаб ойинг уйда бўладими? — деб сўради.

— Бўлсалар керак.

— Айтиб қўй: эрталаб соат саккизларда бораман, йўлдан кириб ўтаман.

Ялт этиб унинг юзига қарадим. Сулаймон Акрамович ўсиқ қошларини чимириб, ўйчан кўзларини бир нуқтага тикиб, узун, дағал бармоғи билан учлари саргайиб қолган мўйловини силаб турарди. Бошимни кўтаришим билан у ҳам қаради, томирлари бўртиб чиққан катта, ялпоқ кафтини чўзди:

— Хўп, гап шу! — деди у, — эртага учрашамиз!

«Нима демоқчи? Ойим билан нима тўғрисида гаплашмоқчи?» хаёлимда шу нотинч ўйлар билан уйга кетдим...

* * *

Уйга кун ботиб, қош қорайиб қолганда кириб бордим. Ойим гулзорнинг ўртасидаги супада икки қўлини тиззасига қўйиб, алақандай ўйчан, тамгин бир вазиятда ўтирар, оқ шойи кўйлагининг устидан попукли ипак камар тақиб олган Салим Каримович эса супа билан гулзор ўртасидаги бир парча ерда у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб турарди. У камарининг бир учини ўнг қўлига ушлаб олган ва унинг попути билан чап қўлини ҳадеб савалар, бу эса унинг нимадандир безовта бўлаётганини кўрсатарди. Эшик «ғийқ» этиб очилиши билан Салим Каримович тўхтади, кўзойнаклари устидан тикилиб қаради. Ойим чўчиб бошини кўтарди.

— Хайрият! — деди Салим Каримович ва нимагадир бошини чайқаб уф тортиб қўйди. — Биз сени деб қаёқларга бориб, эрталабдан бери чоп-чоп қилиб юрибмиз-у, сен бўлсанг... ўз ҳолингга юрибсан. Одам деган ҳам шунақа бепарво бўладими, ўғлим?

Ойим индамасдан ўрнидан туриб олдимга келди ва алақандай ҳолсиз, чарчоқ овозда:

— Қаёқларда юрибсан, болам? — деди секин. Унинг кўзлари жиққа ёшга тўлганини кўриб, шошиб қолдим.

— Қани юр, уйга кирайлик, — деди Салим Каримович, қатъий овозда, — бир соат вақт қолди!

Ҳайрон бўлиб бир оймга, бир Салим Каримовичга кўз ташладим. Салим Каримович менга қараб мамнун кулди:

— Бир бало қилиб ишингни тўғриладик, ўғлим... Ўртоқлар илтимосимизни қайтармадилар. Қани бўла қол, иншоингни тўғрилатиб келганман, тезроқ кўчириб бер!..

Шошганимдан:

— А?! — деб юбордим. Салим Каримовичнинг бу хабаридан қувониш керакми, йўқми, буни ҳали ўзим ҳам яхши тушуниб етмасданоқ, ёдимга Сулаймон Акрамович тушди. Тушди-ю, кўнглимнинг бир четида «ярқ» этган шодликка совуқ сув сепилгандек бўлди.

— Йўқ, фойдаси йўқ, — дедим. — Энди фойдаси йўқ...

Бу сўзларни секин айтдим, лекин қизиқ, шундай дейишим билан Муқаддасни эсладим!

«Наҳотки тўғрилаш мумкин бўлса? Наҳотки биз бир институтда, бир аудиторияда, бир жойда ўтириб беш йил ўқишимиз мумкин бўлса? Наҳотки у билан доим бирга бўлиш бахтига муяссар бўлолсам?»

— А? — деди Салим Каримович — қайта айт: нима дединг?

— Уйга кирайлик, уйга кириб гаплашайлик, — деди ойм. Унинг овозида қандайдир қўрқув бор эди.

— Бу қандоқ бўлди? — деди Салим Каримович. У бунақа жавобни сира кутмаганидан бўлса керак, кўзойнагини дам қўлига олар, дам қайта тақиб, бир оймга, бир менга қарарди, — ўқишга хоҳишинг йўқ бўлса, яъни умрбод шу заводда оддий ишчи бўлиб ўтаман десанг... тагин ўзинг биласан. Аммо бундай қулай пайт турмушда бир келади, ўғлим. Сенинг ўрнингда бўлсам, уни қўлдан бермас эдим, тагин ўзинг биласан!

Ойм қўлимдан ушлади:

— Юр, ўғлим, уйга кирайлик...

Индамасдан оймнинг кетидан уйга кирдим. Салим Каримович нимагадир кирмади.

Хаёлим бирдан тўс-тўполон бўлиб кетган, кўнглимда бир-бирига зид ҳислар олишмоқда эди. Ҳақиқатан ҳам ғалати аҳволга тушиб қолгандим. Муқаддасни деса, бояги ажойиб одамлардан, дўстларимдан айирлишимни сезардим, лекин уларни деса... Муқаддас нима бўлади?..

Ойим айвондан уйга кираётиб эшик тепасидаги тугмачани босди. Уйни чарақлатиб юборган лампочка нурида столда турган катта сопол товоқ тўла ошни кўрдим. Ошга ҳеч ким қўл урмаган, афтидан, ойим уни менга сузган-у, келмаганимдан кейин ўчоққа қўйишни унуттан, ош совиб қолган эди.

— Овқатингни иситиб берайми? — деди ойим. «Йўқ» деб бош чайқагандим, юзимга тикилди.

— Қани ўтир, нима гап ўзи, тузукроқ тушунтирчи?

Ойим қўлимдан тортиб стулга ўтқизди-да, ўзи ҳам четда турган стулни рўпарамга суриб ўтирди. Лампочканинг кўзни қамаштирувчи ўткир ёруғлигида унинг пешонасидаги, кўзлари ва лабларининг четларидаги ажинлари аниқроқ кўриндим, ё бутун қиёфасидаги аллақандай мунгли, маъюс ифода таъсир этдими, билмадим, ишқилиб, биринчи марта унинг хийла қариб, чарчаб қолганини аниқ кўрдим. Назаримда унинг дилида мендан, ўз фарзандидан яшириб юрган бир дарди, нидоси бордек туюлди-ю, бир секундга оёғига чўккалаб, унинг тиззасига бош қўйгим, ювилавериб ранги ўчиб қолган чит қўйлагига юзимни яшириб, ором олгим, ҳамма нарсани унутгим келди... Лекин худди шу пайт ойимнинг кўзларидаги маъюслик аллақандай совуқ бир ифода билан алмашди.

— Нимага индамайсан? Қаёқларда тентираб юрибсан?

Бу совуқ ифодани кўрмаслик учун ерга қарадим, шу вазиятда бўлган воқеанинг ҳаммасини айтиб бердим, заводга борганимни, дўстларимнинг қандай қарши олганларини, Сулаймон Акрамовичга сиримни очганимни ва унинг эртага келмоқчи бўлганини — ҳаммасини гапириб бердим, фақат Муқаддас тўғрисида ҳеч нима демадим.

Ойимнинг кўзларига ўйчанлик чўккан эди. У юзимга тикилиб ўтирар, лекин хаёли бошқа ёқларда эди. Аста-секин қалбимга тағин бояги туйғулар қўйилиб кела бошлади: тағин боягидек унинг муштипар бир аёл эканини, кўнглининг бир бурчида мендан яшириб юрган сирлари борлигини ўйлай бошладим, бироқ худди боягидек тағин кўнглим эриб кетаётганда ойим гап бошлади:

— Сулаймон ака билан ўзим гаплашаман, — деди у босиқ, маъюс овозда, — унга ҳаммасини ўзим тушунтираман. Нечук сени ўқишга киритишга бунчалик уринаётганимни ўзингга ҳам айтиб бераман, болам. Эҳтимол мен нотўғри қилаётгандирман. Бироқ бошқа иложим йўқ. Бунинг сабабини кейин тушунтириб бераман, болам. Лекин... Сен ҳозир дадангининг айтганини қил: иншоингни унга кўчириб бер. Бўлмаса кеч қоламиз...

Йўқ, ёш бўлишига қарамасдан юзини ажин тўри қоплаган бу аёл ўғлининг заводга кириб ишлашидан кўрқадиган хотинлардан эмас. Буни мен яхши билардим. Демак, уни бу ишга мажбур этаётган қандайдир бошқа сабаблар бор!

Ойим менинг кўнмасдан ўжарлик қилишимни кутган бўлса керак: «Сен олдин иншони ёзиб бер, кейин ҳаммасини тушунтириб бераман, ҳаммасини айтиб бераман» деган сўзларни бир неча марта такрорлади. Мен эсам... Ойим бу сўзларни ҳар такрорлаганида елкамни босиб турган оғир тошларнинг биридан қутулаётгандек бўлардим, ўзимни тобора енгил сезардим... Ахир менинг ўқишим шунчалик шарт экан, бунга ҳозирча мен учун номаълум бўлган жуда муҳим сабаблар бор экан, ниҳоят Сулаймон Акрамовичга ҳам ойимнинг ўзи жавоб берар экан, нимага унинг талабини адо этмас эканман? Зотан, унинг талабини рад этишга қандай ҳаққим бор?

Тўғриси айтсам, кўнглимнинг бир четида қандайдир шубҳа бор эди. Ойим келтирган, тўғрироғи, иншони ёзиб берганимдан сўнг айтадиган далиллари қанчалик салмокли бўлмасин, дўстларим олдида ўзимни оқлай олмаслигимни сезардим, лекин... кўз олдимда кулиб турган Муқаддас, у билан беш йил бирга бўлиш истаги бу ўйлардан зўр чиқди-ю, қандай қилиб: «хўп» деб юборганимни ўзим ҳам билмай қолдим.

Ойим ташқарига чиқиб бирпасдан кейин дадамни бошлаб кирди. Нимагадир кулимсираган, афтидан, ўз ишидан мамнун бўлган Салим Каримович, қўлимга ўроғлик қоғозни бераркан:

— Қанақа ёзганингни бир кўриб кўйгин-у, қанақа ёзиш кераклигини ҳам ўрганиб олгин, — деди жиламайиб, — келажагингни шу қоғоз ҳал қилади. Эҳтиёт бўл, ўғлим!

Бу ўша — Гулнор билан Йўлчи тўғрисида ўз қўлим билан ёзган иншо эди. У қизил қалам билан шундай тузатилган, шундай чизиб ташланган эдики, худди қуроқ кўрпани эслатар, қалам тегмаган битта ҳам жумла қолмаган эди. Мен бунчалик тузатишларнинг сабабларига тушунмоқчи бўлиб, иншони ўқий бошлаган эдим, дадам қўлини елкамга қўйиб:

— Олдин кўчириб бер! Кейин ўқийсан! — деди.

Ойим бу гаплар менинг иззат-нафсимга тегиб кетишидан кўрқса керак:

— Бўлақол, болам, тезроқ кўчириб берақол, — деди секин.

Ойим кўрқмаса ҳам бўларди: Салим Каримовичдан хафа бўладиган жойим ҳам йўқ, ҳаққим ҳам йўқ эди.

Кейинчалик ҳамма нарса ҳал бўлгандан кейин мен ҳар сафар ўша дақиқаларни эслаганимда шундай уялар, юрагимни шундай қаттиқ бир оғриқ чангаллаб олардики, инграб юборардим. Лекин у маҳалда бировнинг қўли билан тузатилган иншони кўчириб нақадар катта хато қилаётганимни сезмас эдим, чунки хаёлим қувончли бир фикр билан банд эди: — Энди Муқаддас иккимизни ҳеч нарса ажрата олмайди?

Менинг ўрнимда ҳамма ҳам шу аҳволга тушиб қолармикин, ё мен ўзим шунчалик беқарор эканманми, билмадим, ишқилиб, ўшандан атиги бир соат олдин, мажлис вақтида қилган афсусларимни унутиб, иншони қайта кўчирар эдим. Мажлис маҳалида, у ерда жўш урган меҳнат руҳига мафтун бўлиб, Муқаддасни унутган бўлсам, энди ўша дўстларимни, ўша ажойиб руҳни унутиб, ёлғиз Муқаддасни ўйлардим...

Ниҳоят ёзиб бўлдим. Салим Каримович ёзганларимни ўзи бир марта ўқиб чиққач, бирор соатда қайтиб келишни ваъда қилиб, ошнасининг олдига жўнади. У чиқиб кетиши билан ойимга қарадим: унинг қўлида бу нотўғри, ифлос, кирдикорни оқлайдиган қандайдир бир ҳужжат бор эди. Мен бу ҳужжатни кўришни, виждоним олдида ўзимни оқлаши истардим! Ойим ҳам менинг мақсадимни сўзсизоқ тушунди шекилли, уйнинг тўрига бориб, бутун деворни қоплаб олган гулдор чойшабни кўтариб миҳга илди ва тахмонда турган катта эски сандиқнинг устидаги кўрпаларни битта-битта олиб столга қўя бошлади.

Мен индамасдан унинг ишини кузатиб ўтирдим. Кўрпаларни олиб бўлгач, ойим сандиқни очди-да, унинг ичидан четлари қирқилган эски бир чамадон олиб, олдимга қўйди. Чамадонни очаётганида қўллари секин титраётганини пайқаб қолдим.

«Нега?! Мен ҳамма балони ўзим қилиб, яна айбни унга тўнкаб, дилига озор бераётганим йўқмикин?...»

Чамадондаги нарсалар оқ шойи билан ўралган эди. Ойим шойини кўтарди ва мен эҳтиёткорлик билан тахланган бир чамадон хатларни, эски конвертларни кўрдим. Уларнинг кўпчилиги учбурчак хатлар бўлиб, сарвайиб, четлари йиртилиб кетган, кўк қалам билан битилган устидаги ёзувлари ҳам ўча бошлаган эди.

— Бу... отангнинг хатлари, — деди ойим, деди-ю, кўзлари жиққа ёшга тўлди, — мана, ўзиниям бир кўриб қўй...

Ойим хатларнинг тагидан катта бир конверт топиб ундан иккита сурат олди ва биттасини менга узатди.

— Фронтда тушган сурати...

Бу — узун бўйли, чакка суяклари туртиб чиққан, лунжлари ичига ботиб кетган қоп-қора бир одамнинг сурати эди. У жилмайиб турар, лекин негадир, афтидан, жуда озиб-тўзиб кетгани учун бўлса керак, йиғлаб турганга ўхшарди. Унинг бошида эски пилотка, эгнида ёғимланган эски гимнастёрка, оёғида катта рабочий этик суратнинг тагига эса қалам билан «Ленинград, 1941» деган ёзув битилган эди. Кўзим шунга ёзувга тушди-ю, йиғлаб турганга ўхшаган бу қоп-қора новча одам юрагимга яқин, меҳрибон, гўё мард ва довюрак бир кишига айланди, гўё «Ленинград, 1941» деган сўзлар тўсатдан ярқ этиб нур сочди-ю, бу нур пилотка кийган нотаниш одамнинг қалбини, ички дунёсини, руҳини ёритиб юборгандек бўлди...

«Отам!» мен бу сўзни фақат хаёлимда тилга олсам ҳам, у тўсатдан кўнглимни эритиб юборди. Ажабо: мен бу сўзни биринчи марта чин қалбимдан, самимий тилга олишим эди...

— Мана, буни ҳам бир кўриб қўй... — Ойим иккинчи суратни чўзди, чўзаркан, билинар-билимас қизаргандек ва кўлимсирагандек бўлди.

Бу дадам иккисининг урушдан олдин олдирган суратлари эди. Иккиси ҳам ёш ва бахтиёр эдилар.

— Мана шу одам сенинг отанг, ўғлим, — деди ойим секин. — Мен отанг олдида гуноҳкор эмасман, ўғлим. Хоҳласанг, мана хатларини ҳам ўқиб кўр. Мен жуда ёш бўлганим учун... турмуш қилдим. Бироқ мен ҳанузгача... — Ойим энтиқди, бир секунд сўзидан тўхтаб, рўмолча билан кўзларини артди, сўнгра ўзгарган, босиқ овозда давом этди: — Мен уни ҳанузгача унутганим йўқ, ўғлим. Шунинг учун унинг битта-ю битта васиятини бажармасам виждоним олдида тинчий олмайман. Унинг битта-ю битта васияти — сени ўқитиш эди, ўғлим, ўқитиб инженер қилиш эди. У ўзи инженер эди, яхши инженер эди, ўғлим. Сенинг ҳам инженер бўлишингни орзу қиларди. Мана, унинг ўлим олдида госпиталдан ёзган хати. Ишонмасанг, ўзинг ўқиб кўр.

Ойим бир чамадон хатларнинг орасидан учбурчак қилиниб букланган ва устига кўк қалам билан адрес ёзилган сарғиш конвертни олиб, менга чўзди.

— Госпиталдан, ўлим олдида ёзган хати, — такрорлади ойим, кейин юзимга қарамасдан секин қўшимча қилди:

— Отанг қорнидан яраланган эди...

Хатни олмадим. Отам тўғрисида яна бир оғиз сўз эшитадиган бўлсам, ўзимни тутолмай қолишимни сездим-да, ўрнимдан туриб эшикка томон юрдим. Ойим тўхтатмади: у менинг қалбимдаги ҳисларни тушунган эди...

Ташқарида ҳаво бирдан ўзгариб, шамол кўтарилган, ҳовлидаги олча ва ўриклар совуқ куз келаётганини эслатиб қаттиқ гувиллар, шовиллар эди. Тиниқ, бахмалдек майин осмонни тўлдирган юдузлар ҳам бугун одатдагидан бошқачароқ кўринар, муз парчаларини эслатиб совуқ чақнарди...

Айвоннинг устунига суяниб бир нафас турдим. Дарахтларни эгиб, гувиллатиб эсаётган шамол юзимга уриб, кўнглимдаги гулгулани тагин ҳам кучайтириб юборди.

Деразадан ойимнинг сояси кўринди: у кўрпаларни жойига йиға бошлаган эди. Секин бориб жойимга, олчалар орасидаги ёғоч каравотга ўзимни ташладим... Шамол ҳамон гувиллар, дарахтлар куздагидек қаттиқ шовиллар эди.

Ойимнинг гапларидан кейин мен унинг ўзича ҳақ эканлигини тушундим, лекин қизиқ, дадамнинг хатлари, сурати, ойимнинг ҳикояси кўнглимни тинчитиш у ёқда турсин, ўйларимни тўс-тўполон қилиб юборган эди. Бу хатлар эҳтимол ойимни оқлар, лекин меничи? Мени оқлармикин?

Бу ўйлардан қутулиш ниятида бошимни кўрпага ўрадим.

* * *

Эрталаб кун чиқар-чиқмас уйғондим. Тундаги шамол тинган, осмон кўм-кўк, тиниқ эди. Куёшнинг илк нурлари ҳовлидаги икки туп мирзатеракнинг учларида жилваланар, ҳаммаёққа қандайдир осойишталик чўккан, ҳовли сув сепгандек жимжит эди.

Тўсатдан уй томондан Салим Каримовичнинг овози эшитилди. Ҳайрон бўлиб муздек олча шохларини эгиб мўраладим, чунки Салим Каримовичнинг бунақа эрта турадиган одати йўқ эди. Уйдан ойим билан катта чарм папкасини қўлтиқлаб олган Салим Каримович чиқди. Норози овоз билан секин гапирмоқда эди:

— Мен у одам билан гаплишишни истамайман. Аммо эҳтиёт бўлинг. Бир чатоқ чиқса мен ҳам, ўртоқлар ҳам уятга қоламиз.

— Сулаймон ака гапга тушунадиган одам, — деди ойим, ўзим ётиғи билан тушунтириб қўяман.

— Хўп. Ишқилиб уятга қолмайлик. Ҳозирги пайтда бу ниҳоятда нозик масала...

«Иншо тўғриланибди!» Миямда «ярқ» этган бу фикр нимагадир дилимни равшан қилолмади. Бирдан Сулаймон Акрамович келадиган вақт яқинлашиб қолганини эслаб, ўрнимдан турдим. Қизиқ, хаёлимга келган биринчи фикр уйдан тезроқ чиқиб кетиш, у билан учрашмаслик, уни кўрмаслик бўлди. Кранга бориб муздек сувга бошимни ювдим. Кийиниб энди чиқаман деб турганимда дарвоза томондан ойим кўринди.

— Иншоинг тўғриланибди, табриклайман, ўғлим! — деди у кулимсираб. Лекин кўзлари худди кечагидек маънос эди.

— Йўқ, йўқ, сен кетмагин, — деди ойим Сулаймон Акрамович билан учрашмаслик ниятида кетмоқчи бўлаётганимни эшитиб. — Сўраб қолса уят бўлади.

Ойимнинг ҳаяжонланаётганини тушундим-да, қайтиб жойимга бориб ётдим.

Кўнглим гаш эди, ҳатто нимадандир қўрқардим, бу қўрқув дилимга озор берар, иззат-нафсимга тегар, лекин ундан қутулишга ожизлик қилардим.

Дарвоза тақиллади. Ойим шошиб, тез-тез юриб ўтиб кетди. Бир оздан кейин Сулаймон Акрамовичнинг ясамага ўхшаган дўрилдоқ овози гўё ҳовлини тўлдириб, жаранглатиб юборди:

— Чой-пойга овора бўлманг. Ҳаммаси бўлиб беш минутта келдим, холос. Қани, шу сўрида ўтира қолайлик.

— Уйга кирайлик, ҳали сизга айтадиган анча гапларим бор, — деди ойим.

Сулаймон Акрамович уйга кириш-кирмаслигини билмасдан иккиланди шекилли, бир зум жим қолди.

— Мен сиз билан гаплашаман, деб келсам, ҳали сиз мен билан гаплашиб қўяман денг! Оббо сиз-э... Шарифжон қани? Чақиринг уни!

Юрагим «шув» этиб ўрнимдан туриб кетдим. Лекин шу вақт ойимнинг:

— «Шарифжон шу ерда, олдин ўзимиз бир гаплашиб олайлик, кейин уни ҳам чақирамиз», — деган сўзлари билан кўнглим бир оз ўрнига тушгандек бўлди.

— Ҳай, майли, гапингиз бўлса эшитайлик, — деди Сулаймон Акрамович. — Аммо бошқа нарсага овора бўла кўрманг. Шошиб турибман.

Сулаймон Акрамович катта, оғир этиклари билан ерни гурс-гурс босиб айвонга чиқди, кейин иккиси ҳам уйга кириб кетдилар-у, овозлари эшитилмай қолди.

Ўрнимдан туриб ўтирдим. Юрагим пўкиллаб урар, бир ўйим чопиб бориб суҳбатларини бўлгим, «ўқишни ҳам, ишни ҳам йиғиштириб қўйдим!» — деб бақиргим келарди...

«Беш минут ўтираман», деган Сулаймон Акрамовичнинг уйга кириб кетганига чорак соатдан ошиқроқ вақт ўтди-ю, лекин ундан дарак йўқ эди.

«Нега буларнинг гапи жуда чўзилиб кетди? Ёки ойим менга кўрсатган хатларини унга ҳам кўрсатяптимикин?» деб тоқатим тоқ бўлди. Деразадан кўриниб қолмаслик учун кранни айланиб ўтиб, айвонга яқин-

лашдим. Ичкаридан Сулаймон Акрамовичнинг овози эшитилиб турарди. Устуннинг ёнига борганимда сўзлари қулоғимга аниқ-аниқ кира бошлади:

— Хўп, тагин ўзингиз биласиз, лекин қаттиқ янглишаётганингизга шубҳам йўқ! — дерди Сулаймон Акрамович. — Бунга менинг имоним комил, Раҳимахон! Шундай ажойиб ишчи, ажойиб одам бўлиб етишаётган ўсмирни йўлдан урибсиз-а? Бай-бай-бай!

Ойим бир нима деяётган бўлса керак (унинг овози эшитилмас эди), Сулаймон Акрамович бир неча дақиқа сукут қилди, сўнгра, илгаригидан кўра асабий ва қаттиқроқ овозда:

— Мен Содиқни сиздан кам билмайман! — деди, — биз бирга ўқиганмиз, фронтда ҳам бирга бўлганмиз! У Шарифнинг инженер бўлишини орзу қиларди. Бу — тўғри! Лекин Содиқ ҳаёт бўлганида сира бу йўлга бошламас эди. Сиз уни бойваччага айлантирмоқчи бўляпсиз! Аммо гап уни бойвачча инженер қилиб етиштиришда эмас, гап уни одам қилиб етиштиришда!

Тўсатдан миямда исёнкор бир фикр чақнади:

«Нима демоқчи? Мени одам бўлмайди демоқчимиз? Йўқ!» Ичкарига кирмоқчи бўлиб интилдим-у, уйдан Сулаймон Акрамовичнинг:

— Хўп, майли, билганингизни қилинг! — деган гапини эшитиб киришга журъат қилолмасдан яна тўхтадим. — Шарифнинг ўқишига қарши эмасман. Ўқисин, инженер бўлсин, фақат бу йўлдан бормасин, деяпман холос! — дерди Сулаймон Акрамович. — Инженер бўладими, олим бўладими, тўғрилиқча бўлсин деяпман, холос! Хўп, бошқа гапингиз йўқми? Хайр!

Айвон билан олчазорнинг ораси ўн-ўн беш қадам келарди. Унга етиб бориш... Бу тўғрида ўйлаб улгурмаган эдим ҳамки, эшик очилиб остонада Сулаймон Акрамович кўринди. Унинг юзи ҳаммомдан чиққандай қизарган, қошлари туташиб, қовоғи солинган, оппоқ қалин сочлари тўзғиган эди. Мен уни кўрдим дегунча юрагимдаги бояғи исёнкор туйғулардан асар ҳам қолмади. Аксинча, ўз ихтиёримга қарши унга томон юрдим. Сулаймон Акрамович мени кўриб тўхтади. Лекин кўришмади.

— Ўз фикримни ойингга айтдим! — деди у, афтидан мени ҳам гаплашмоқчи деб ўйлаб, — энди билган-

ларингни қилинглар. Лекин институтга хат ёзиб, сиримни очади деб қўрқмасаларинг ҳам бўларди...

Сулаймон Акрамович, қошларини чимириб бир зум жим қолди.

— Ниятим бошқа эди... Минг афсус, мақсадимга тушунмабсан!..

У шартта бурилиб, зинадан тез-тез юриб пастга тушди-да, дарвозага қараб кетди...

«Наҳотки, шу кетишда чиқиб кетса? Наҳотки тўхта-маса?..»

Йўқ, тўхтади. Ҳовлининг ўртасига борганда тўхтади, ўнг қўлидаги вижимланган шапкасини бошига кўндираркан, чақирди:

— Бери кел!

Мен чопиб бордим.

— Мабодо... кейин, турмушда қийналиб қолсанг... аҳмоқлик қилиб юрма, олдимга бор. Тўғри боравер, тушундингми?

— Сулаймон Акрамович!..

— Тушундингми? — юзимга қарамасдан деди у ва жавобимни ҳам кутмасдан вазмин, оғир қадамлар билан ҳовлидан чиқиб кетди.

Тишимни тишимга босиб, мушгимни тутдим.

«Йўқ, бормайман, ҳеч қачон бормайман!»

У менга бир оғиз илиқ сўз айтмади, нимага шундай қиялсан, деб бир оғиз сўрамади ҳам, менинг дилимда ҳам ўзимга яраша бир дардим борлигини билишни истамасди!..

«Йўқ, раҳмат, бормайман!»

Бу одамнинг оталарча муомаласига ўрганиб қолганим учунми, билмадим, унинг бу қадар совуқ муомала қилиши шунчалик қаттиқ теккан эдики, алам ва хўрликдан кўз ёшларимни зўрға тийиб турардим.

Бир оздан кейин уйдан ойим чиққанда, биз бир-биримизнинг юзимизга қарай олмадик. У мендан кўзларини олиб қочар эди, мен ундан... лекин иш битган эди! Мен ҳатто чой ҳам ичмасдан уйдан чиқиб кетдим. Институтга бордим, паркларни айланиб кечқурунғача юрдим. Аста-секин кўнглимдаги губор тарқаб, унинг ўрнини алақандай ёруғ, дилни равшан қилдиган ўйлар, орзулар эгаллади: энди институтга киришим, Муқаддас билан бирга бўлишим муқаррар эди!

Шу кундан бошлаб мен учун ҳар соати бир йил туюлган кутиш даври бошланди. Мен икки нарсани кутардим. Бири институтга қабул қилинганлигимиз тўғрисида чиқадиган буйруқ бўлса, иккинчиси Муқаддас эди. Ҳар куни эрталаб уйқудан уйғонар-уйғонмас институтга қараб чопардим, юрагимни ҳовучлаб фойедаги эълонлар ёпиштириладиган досканинг олдига борардим, буйруқнинг чиқмаганини кўргач, ҳафсалам пир бўлиб, қайтиб кетардим-у, кун бўйи шаҳарни кезиб, кечқурун яна борардим...

Шу тахлитда икки кун ўтди. Унгача Муқаддас ҳам қайтиб келмади. Учинчи куни эрталаб, эндигина уйқудан уйғониб, кўзларимни очгандим, ёнимга ойим келди, каравотнинг четига омонатгина ўтириб пешонамдан ўпди.

— Табриклайман, ўғлим! — деди у, маъносиз жилмайиб, — буйруқ чиққан эмиш. Салим Каримович кечаси келиб айтди...

Юрагим бирдан қаттиқ уриб, юзим ловиллаб ўрнимдан сакраб турдим.

Дадам ҳовлида ялангоёқ, пижамасининг почаларини тиззасигача шимариб, гулларга сув қуйиб юрарди. У мени кўриб ёнимга келди, хўл, муздек кафти билан қўлимни сиқди.

— Энди табриклаймиз, ўртоқ студент!

Апил-тапил ювиниб, институтга чопдим.

Ўша куни қувончга қувонч улашиб кетадиган бахтли бир кун экан: яқиндагина ювилган асфальт кўчалар салқин ва ойнадек чарақлаб, сув пуркалган дарахтлар қуёш нурларига чўмилиб, гўё байрамда ясанган қизлардек очилиб, яшнаб кетганди. Гавжум кўчалардаги одамлар ҳам ҳар кунгидан яхшироқ кийинган ва нима учундир одатдагидан мулойимроқ ва ёқимлироқ кўринарди. Ҳамма бир-бирига йўл берар, бир-бирини иззат қиларди. Трамвайга чиққанимда ўзимдан ёшроқ бир қиз ўрнидан туриб менга жой берди ва «Марҳамат, ўтиринг», деб жилмайиб қўйди, трамвайдан тушиб институтга қараб чолиб кетаётганимда, орқамдан биров «йигитча!» деб чақирди-да, чўнтагимдан авторучкам тушиб қолган экан, бояги қиздек мулойим кулимсираб қўлимга тутқазди.

Институт эшиги олдида, имтиҳон чоғидагидек бўл-маса ҳам ҳар қалай хийла одам тўпланган эди. Назаримда қизларнинг орасида Муқаддас кўрингандек бўлиб юрагим ўйнаб кетди. «Кўрққанга қўша кўринади», деган гап рост экан-да, институтга етиб қолганимда тўпланган ёшлар орасида бирга имтиҳон топширган таниш қиз-йигитларга кўзим тушиб, тўсатдан юрагим «шув» этди-ю, аъзойи баданимдан совуқ тер чиқиб кетди. Ўзимни кўриб-кўрмасликка солиб, жадаллаб ўтдим-да, худди сувга шўнғигандек фойега уриб кетдим.

Фойеда ҳам одам кўп эди. Бу ерга келувчиларнинг кўпчилиги қабул қилинишига умиди борлар, ҳатто ишонганлар бўлгани учундир, албатта, кўпчиликнинг юзида шодлик аралаш ҳаяжон жилва қилар, кўзлари чақнарди.

Эълонлар осилган катта қора досканинг олдидаги оломоннинг орасига суқилиб кириб, туртиб-турткиланиб олдинга ўтиб олдим. Лекин ҳаяжонланганимдан гўё доска чайқалар, қоғозлардаги ёзувлар бир-бирига чаплашиб кетганга ўхшар, мен қидирган буйруқ ҳеч топилмас эди...

Ҳа, мана бизнинг факультет!.. Кўзларим узун рўйхатга қадалди. Ўз исмим ва фамилиямни қидира бошладим. Ана, топдим. Юрагим гупиллаб, рўйхатнинг бошига тикилдим. Аббосов, Акрамова, Алимов, Аҳмедова, Бобожонов... йўқ! Юрагим шув этиб, рўйхатни яна бошидан охиригача ўқиб чиқдим: Муқаддас ростдан ҳам рўйхатда йўқ эди!.. Кўзларимга ишонмасдан рўйхатни қайта бошдан ўқишга киришдим... Наҳотки, қабул қилинмаган бўлса?

Унинг рўйхатта кирмай қолганига, демак институтга ҳам қабул қилинмаганига ақлим етиб турарди, лекин бунга ишонгим келмас, ишонишдан кўрқар эдим. Шунинг учун худди бошқа рўйхатларда бўлиши мумкиндек, уларни ҳам бир-бир ўқиб чиқдим, сўнгра яна биринчи рўйхатга қайтдим. Лекин аста-секин орқадан келганлар туртиб-сиқиб, худди тошқин қирғоққа чиқариб ташлаган бир чўпдек, мени четта чиқариб қўйди. Шундан кейингина бир оз ҳушимга келиб, бу ҳодисанинг сабабини қидира бошладим. Лекин ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келолмадим. Умуман, бунинг ҳеч қанақа

сабаби йўқ, сабаби бўлиши мумкин эмас эди! Афтидан, бир англашилмовчилик юз берганди, эҳтимол рўйхат кўчирилаётганда хато бўлиб, унинг фамилияси тушиб қолган бўлса! Бу хатони тезроқ тузатиш, Муқаддас келмасдан олдин тузатиб қўйиш керак эди!

Қабул комиссиясига борсаммикан, ё деканаттами, деган ўй билан бир нафас иккиланиб турганимдан кейин, деканатта боришга қарор қилдим, чунки буйруқ чиққандан кейин бунақа масалалар билан деканат ҳам шуғулланишини бултуроқ билиб олган эдим.

Ўнг қўлга бурилиб, тор ёроч зиналардан учинчи қаватга чиқа бошладим. Афтидан, менга ўхшаб хато «қидириб» юрганлар озмунча бўлмаса керак, юқорига чиқиб-тушаётганлар сон-саноқсиз, ҳамма ерда говур-гувур, тўполон эди. Лекин қатновчиларнинг кўпчилиги иккинчи қаватдаги институт ректорининг кабинетига бурилиб кетар, учинчи қаватга чиқувчиларнинг сони хийла оз эди.

Директорнинг кабинетига бурилмасдан, учинчи қаватга кўтарила бошлаганимда кўнглимдан: «Улар мендан сиз у қизнинг кими бўласиз, деб сўраб қолишса нима дейман», деган фикр ўтди.

Беихтиёр қадамим секинлашиб қолди. Худди шу вақт тепада, учинчи қаватнинг йўлагига, зинага томон бир-бир босиб келаётган Муқаддасни кўриб қолдим... У ҳам мени кўрди-ю, юришдан тўхтаб, чиқиб боришимни кута бошлади.

Худди катта бир бахтсизлик рўй беришини олдиндан билган одамдек, алақандай мадорсизланиб учинчи қаватга зўрға чиқдим. Биз қўл бериб кўришдик. Муқаддас тўсатдан пирпираб уча бошлаган лабини тишлаб ерга қаради.

— Кирдингизми? Нима дейишди? — деб сўрадим секин.

Муқаддас жавоб бермади, у фақат кўзларини ердан узиб аста юзимга қаради, унинг узун эгилган кишиликлари орасидан юмалаб чиққан икки томчи кўз ёшини кўрдим. Бу томчилар бир-бирини қувиб, юзидан юмалаб тушди-да, лабининг четидаги чуқурчага сингиб кетди...

Сўнгра бир-бирини қувган ёш томчилари кўпайиб кетди...

— Кўйинг, — дедим унинг кўлини қўйиб юбормасдан, — бу ерда бир хато ўтганга ўхшайди. Мени қабул қилганда, сизни қабул қилмайдиларми?

Муқаддас ёш тўла кўзлари билан менга «ялт» этиб қаради:

— Сизни қабул қилишдими? Қандай қилиб? — деди у ва мен эндигина Муқаддас исмимни рўйхатдан қидириб ҳам ўтирмаганини, чунки менинг институтга киришлигимни мутлақо кутмаганини англадим. Айни замонда энди унга ҳақиқатни айтишим ҳам осон эмаслигини, бу гап кеча ва аввалги кунлари ўйлаганимдек, Муқаддас учун хушxabар бўлиши қийин эканлигини тушуниб кўрқиб кетдим. У эса ҳамон менга тикилиб, жавоб кутиб турар, ҳатто катта очилган маънос қора кўзларида ҳам таажжуб, ҳам савол, ҳам аллақандай бир шубҳа бор эди! Ўша дақиқада мен ҳали унинг киролмаслигига ўзим сабаб бўлганимни билмаган, ҳатто хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Лекин бир нарсани аниқ сезардим: мен ё бу даҳшатли хатони тўғрилашим, ёки бу ажойиб бахтдан, мўлтираб турган бу масъум кўзлардан, ҳаётимни нурга тўлдириб юборган унинг муҳаббатидан бир умрга жудо бўлишим керак эди!..

— Деканнинг олдига кирдингизми? — дедим кўзларига тикилиб, — нима дейишди? Нега индамайсиз, Муқаддас?..

— Декан банд экан. Барибир фойдасиз, дейишди... — деди Муқаддас ва қаёққадир четта, қоронғи йўлакка қараб кўшимча қилди:

— Сиз... Мен сизнинг кирганингизни билмагандим...

Муқаддас бу сафар «қандай қилиб кирдингиз?» демади, лекин кўнглида ёмон бир шубҳа туғила бошлагани аниқ эди! — «Наҳот менга ишонмаса?!»

— Балки рўйхат хато кўчирилгандир, юринг, кириб гаплашамиз! — овозим негадир титраб кетди. — Деканнинг олдига кирамиз, юринг!

Муқаддас кўзларини бир нуқтадан узиб, юзимга бир қараб қўйди-да:

— Майли, юринг, — деди секин.

Ҳа, катта бир хатога йўл қўйганим энди аниқ эди. Мен бунга албатта айбдор эмасман, лекин хато қилга-

нимга шубҳа йўқ! Энди бу хатони ё тузатишим керак, ё Муқаддасдан жудо бўлишим!

Кўнглимдаги ҳаяжонли тараддуд кутилмаганда қатъий журъатга айланди.

Йўлакнинг охирида, деканатнинг эшиги олдида, бириккита яхши кийинган аёллар турар, четроқда ҳасса ушлаган бир чол ўтирарди. Биз боришимиз билан бошига шляпа кийган юм-юмалоқ бир хотин кўлида ўйнаб турган ҳашаматли хитой зонтиги билан оддимни тўсди.

— Сиз декангами, яхши йигит? Биз ҳам...

Мен унинг зонтигини жаҳл билан итариб ташладим.

— Биз сизга ўхшаб бу ерга тиланчилик қилиб келганимиз йўқ! Юринг, Муқаддас!

Аёл буни сира кутмаган бўлса керак, шошиб бир қадам орқага чекинди, оғзи очилганича бақрайиб қолди. Мен ичкарига кириб эшикни ёпаётганимда аёллардан бирининг:

— Ҳозирги ёшларимиздан ҳар нарсани кутса бўлади! — деб пўнғиллагани қулоримга чалинди.

Деканнинг қабулхонасида одам гуж-гуж эди. Икки жойда иккита ёзув машинаси тақирлар, кимдир телефонда қичқириб гапирар, важоҳатларидан домлаларга ўхшаган беш-олтита салобатли кишилар нима тўғрисидадир қизгин баҳслашардилар. Лекин бу одамларнинг ҳеч қайсиси бизга қайрилиб ҳам қарамади, фақат «декан» деб ёзиб қўйилган ва қора чарм билан қопланган салобатли эшикнинг ўнг томонида ўтирган сочлари оппоқ кампир бизга қараб бирдан ўшқириб берди:

— Нимага рухсат сўрамасдан кирдиларинг? Декан банд!

Бир дақиқа ўзимни йўқотиб, довираб қолдим, лекин кўзим Муқаддасга тушди-ю (у лаблари титраб, ёнимда турарди), дарров сўз топдим:

— Ҳеч ким рухсатсиз киргани йўқ! Ўшқиритдан олдин сўранг бундоқ! Бизни ректор юборди!

— Нимага келганларингни сўрамасданоқ билиб турибман! — деб пўнғиллади кампир.

— Биласизми, йўқми, аммо бизни ректорнинг ўзи юборди! — дедим қатъий.

Кампир жаҳл билан столдаги қоғозларни титкилай бошлади.

— Декан йўқ. Муовини қабул қиламан деса марҳамат! Мен билмайман! Ўзидан сўранглар!

Эшикни куч билан юлқиб очдим. Кўнглимдан: «нима бўлса бўлар!» деган фикр ўтди.

— Мумкинми?

Жавобини эшитмасданоқ ичкарига кириб олдик. Лекин ичкарига кириб, энсизгина узун хонанинг тўрида, қора мовут ёпилган столнинг ёнида ёшгина бир жувон билан кулишиб, гаплашиб турган ўрта бўйли олифта кийинган йигитни кўришим билан юрагимдаги борлиқ, журъат ва қатъият худди сув пуркалган алангадек ўчди-қолди. Бу олифта йигит ўша Муқаддас иккимизни доим кузатиб юрган, бир неча марта Муқаддасга сўз отиб, танишишга ҳаракат қилиб кўрган ёш олим Пўлат Азизов эди!.. У бизга бир қараб қўйди-ю, сочларини калта қилиб қирқтирган ёш жувонга қўлини чўзди.

— Бизларни унутиб юбормасдан келиб туринг, Гулчехрахон! — деди у ва гўё шундай чиройли жувон билан яқин муносабатда эканини бизга кўрсатиб қўймоқчи бўлгандек, жўрттага қўлини қўйиб юбормасдан:

— Демак... шу қарорга келдикми? — деб сўради.

Жувон калта, қуюқ сочларини силкитиб кулди:

— Яхши йигит келиб туринг демайди, вақти-соатини ва учрашадиган жойини аниқроқ айтади.

— Оббў сиз-е! — қизариб деди Пўлат Азизов, лекин жувон «Хўш, боладимми?» деган маънода қўларини силтаб қийшанглаб кулди ва эшикка томон юрди.

Ер тагидан Муқаддасга бир қараб олдим. У бошини қуйи солиб, тирноқларига тикилиб турарди. Узун-узун эгилган киприклари гўё титраётгандек пирпираб учар, ловиллаб ёнган узунчоқ юзи, бутун қиёфаси дилидаги пушаймон, уят ва ҳақорат ҳисларини худди кўзгудек акс эттириб турарди. Мен ҳам ичкарига кириб Азизовни кўрган заҳотимоқ бу ерга келиб яна бир хато қилганимизни тушунган эдим. Лекин энг ёмони шунда эдики, энди чиқиб кетиб бўлмас эди.

Жувон эшикни ёпиши билан Азизов ўзини четлари қирилган катта юмшоқ креслога ташлаб:

— Хўш, эшитаман? — деди ва гўё бизга қарашдан уялгандек, столдаги қоғозларни титкилашга киришди.

Бир неча секундга чўзилган, лекин менга жуда узоқ туюлган жимликдан кейин ўзимни зўрға босиб мақсадимизни тушунтира бошладим. Муқаддаснинг исмини тилга олишим билан Азизов сўзимни бўлди:

— Конкурсадан ўтмаган сизми, ё Муқаддасхонми?

Бирдан юрагимдан зўр бир тўлқин қайнаб чиқди-ю, бутун вужудимни ловиллатиб юборди.

— Муқаддасхон, — дедим секин.

— Ие! Бўлмаса Муқаддасхоннинг ўзлари гапирсинлар-да, сиз нима қилиб бу ишга аралашиб юрибсиз?

Унинг кўзлари бирдан ялтиллаб кетганини кўриб қолдим. Умримда ҳеч қачон ўзимни бунчалик ожиз ва аянчли ҳис этмаган эдим. У кўз олдимда гўё ўсиб, улғайиб, олижаноб бир одамга айланиб борар, мен эсам, аксинча, алақандай кичрайиб, ерга кириб борардим. Ҳозир бу одам мени истаганча ҳақорат қилиши мумкин эканини, мен эсам унга жавоб қайтара олмаслигимни сезардим, аъзойи баданимдан совуқ тер чиқа бошлаган эди.

— Хўш, нега индамайсиз, гапиринг! — деди Азизов, кейин кўзларини столдаги қоғозлардан узиб, юзимга тикилди. Нима деб жавоб беришимни ўйлаб улгурмаган ҳам эдимки, Муқаддас тўсатдан, бошини кескин силкитди:

— Юринг, Шариф ака, кетайлик! — деди у секин, лекин алақандай титроқ овозда. Ўзи ҳам гўё осмонга парвоз қилишга ҳозирланган чиройли ва мағрур кушга ўхшаб турарди, бошини сал орқага ташлаган, оқ шойи кўйлагини туртиб чиққан чиройли кўкраги тез-тез кўтарилиб тушар, ҳаяжондан гул-гул ёнган юзи, Азизовга қадалган катта-катта чиройли кўзлари қандайдир олижаноб нафратга тўла эди. Муқаддас бир нафас шу вазиятда Азизовга тикилиб турди, сўнгра менга юзланди:

— Юринг, кетайлик! — такрорлади у, бир қадам босди ҳам, лекин худди шу пайт Азизов икки кўлини креслонинг икки томонига шартта қўйиб, кутилмаган бир чаққонлик билан ўрнидан сакраб турди.

— Тўхтанг, Муқаддасхон, ҳар қалай ҳақиқатни билиб кетганингиз маъқул! — деди у паст, қандайдир бўғиқ овоз билан. Сўнгра столи тез айланиб ўтди-да, худди қулаб кетишдан кўрққандек, қўларини орқага чўзиб, унинг четларини ушлаб олди. Унинг ҳаракатлари кескин, ўзи ҳам титраб-қақшаб турарди. Бироқ мени унинг гапи, ҳаракатларидан ҳам кўра овозидаги чуқур титроқ сескантириб юборган эди. Бу титроқ қандайдир бир дардга, нидога, аламга тўла эди. Буни Муқаддас ҳам сездими, ё Азизовнинг ҳаракатларидаги кутилмаган кескинлик таъсир этдими, билмадим, ишқилиб, икки қадам босмасданоқ тўхтади, гўё чақмоқ чақишини кутган одамдек, турган жойида қотиб қолди.

Бу «ҳақиқат» нимадан иборат эканини ҳали аниқ билмасам ҳам, ҳозир даҳшатли бир нарса рўй беришини сеза бошлаганимдан, мен ҳам серрайиб қолдим.

— Сиз неча балл олдингиз? — деди Азизов, Муқаддасга ер остидан тикилиб.

Бир неча секунд чўзилган жимликдан сўнг:

— Ўн саккиз, — деди Муқаддас секин.

— Яхши, — деди Азизов, — лекин сиз ўн саккиз балл билан киролмаган ҳолда бу чиройли йигитча ўн олти балл билан қандай қилиб кирганини бир ўйлаб кўрдингизми, — деди у ва бир зум жавоб кутиб тургач:

— Бу йигитча сизнинг ўрнингизга кирганини биласизми? — деб сўради. — Бу йигитча ишини тўғриламаганда сиз бунақа хафа бўлиб, йиғлаб юрмасдингиз, билдингизми?..

Кўнглимнинг бир четида боядан бери худди шу саволни кутиб турган бўлсам ҳам қаттиқ сесканиб кетдим, «ялт» этиб Муқаддасга қарадим. У ҳам менга қаради. Аллақандай кўрқиб, нимадандир чўчиб қаради. Изтироб чўккан катта қора кўзлари гўё ёрдам сўраётгандек жовдираб, милтираб турар, қошлари аламли чимирилган эди. Бу кўзлар мендан Азизов айтган даҳшатли ҳақиқатни инкор этишимни сўрар, ялиниб-ёлворар эди. Мен эсам... мен эсам жонимдан, ҳаётимдан ҳам ортиқ кўрган севгилимнинг чеҳрасида акс этиб турган бу изтиробига, бу нидосиз саволига нима ҳам дердим? Секин бошимни эгдим...

— Афсуски, мен буни шу бугун, ҳозир билиб қолдим. Буйруқ чиққандан кейин билиб қолдим! — деди Азизов ва яна боягидек унинг овозидаги аламли титроқ этимни жунжиктириб юборди. — Суриштириб билсам, бу йигитча иншосини тўғрилатиб олган экан... Сиз хафа бўлманг, Муқаддасхон, мен ҳалиям бўлса ҳаракат қилиб кўраман. Лекин мени бир нарса таажжубга соляпти: бу йигитча ўрнингизга жойлашиб олиб, тагин нимага сизга меҳрибончилик қилиб юрибди?..

Мен унга бир нима дейишим, бир жавоб қилишим керак эди. Буни ўзим ҳам сезардим. Лекин нима дейман? Мен варазгўй деб, мансабидан фойдаланиб, Муқаддаснинг бошини айлантирмоқчи бўлаётган бир фирибгар деб юрганим бу одам, аслида менинг ўзимдан яхши, соф ва олижаноб бўлиб чиқса нима ҳам қилардим, нима ҳам дердим? Мен фақат бир нарсани — бошим билан қоронғи, тубсиз жарликка қулаётганимни ҳис этардим, холос.

Кимдир секин инграб юборгандек бўлди.

Зўр куч билан бошимни кўтардим, кўзим Муқаддаснинг жиққа ёшга тўлган катта-катта кўзларига тушди. У афтидан, хўнграб йиғлаб юбормаслик учун лабларини қаттиқ тишлаб олган, кўз ёшлари эса, худди менинг қарашимни кутиб тургандек, бир-бирини қувиб юмалаб туша бошлади.

Мен эсам унга тикилиб турардим, бутун вужудим билан изтироб чекардим, лекин уни юпатишдан, унга тасалли беришдан ожиз эдим, ажабо: мен унинг кўнглини олишга ҳаққим йўқ эди!..

Азизов бир қадам олдинга юрди.

— Йиғламанг, Муқаддасхон, ҳалиям ҳаракат қилиб кўраман, — деди у. — Ҳали вақт бор...

Лекин Муқаддас унинг гапига қулоқ солмасдан тескари бурилди.

— Қўйинг! Кераги йўқ! — деди Муқаддас секин, — кераги йўқ! — у кўзларини қўллари билан қуёшдан тўсгандек тўсиб, эшикка томон юрди.

Мен уни тўхтатмадим, тўхтатишга журъат этмадим, лекин Муқаддас чиқиб кетгач, тўсатдан рўй берган ҳодисанинг бутун даҳшатини тушуниб Азизовга юзландим:

— Инсофсиз! — дедим кўз ёшимни ютиниб. Фақат шу бир сўзни айтиб чиқиб кетмоқчи эдим, бироқ Азизов қўлимни шап ушлади-да, юлқиб тўхтатди:

— Инсофсиз ким? Сенми ё менми? — деди у кўзларини нафрат билан чақнатиб. — Инсофсиз деб сени айтадилар! Тушундингми?

Нима дейишимни билмай лол бўлиб қолдим, чунки у ҳақ эди! Қўлимни унинг қўлидан юлқиб чиқариб олдим-у, ташқарига отилдим...

Муқаддас билан иккимизнинг ўртамизда пайдо бўлган кўприк қулаб тушганига, энди бу кўприкни тиклаб бўлмаслигига ақлим етарди, албатта, бироқ шунга қарамасдан ҳалиям бўлса у билан гаплашишни, бўлган воқеани унга тушунтиришни истардим, афтидан, бўлиб ўтган ишнинг бутун даҳшатини ҳалиям англаб етмаган эдим. Менга бу иш ҳалиям бўлса бир англашилмовчилик бўлиб кўринарди, чунки шуни яхши билардимки, агар Муқаддаснинг ўрнига киришимни сезганимда ҳеч қачон бу ишга розилик бермаган бўлардим!..

Қабулхонада ўтирганларни ҳайратда қолдириб ичкаридан жинниларча югуриб чиққанимда, Муқаддас тор ва ярим қоронғи йўлакнинг охиридаги зинапояга яқинлашиб қолган эди. У оёқ товушларимни эшитиб ўтирилиб қаради-да, қадамларини яна ҳам тезлаштирди.

— Муқаддас! — деб чақирдим, йўлақдагиларнинг таажжуб билан бақрайиб қолганларига эътибор ҳам бермасдан. — Муқаддас, тўхтаган!

Муқаддас тўхтамади, лекин зинадан пастга тушмасдан нари кетди ва йўлакнинг энг охиридаги катта деразанинг олдига бориб тўхтади. Тез юриб унинг ёнига бордим.

У худди бир нарсадан аразлаган одамдек тескари ўтирилиб, узун қўнғир сочларининг учларини бармоқларига ўраб турарди.

— Муқаддас, — дедим, — Муқаддас, менга бир қаранг, мен...

Муқаддас вазиятни ўзгартирмасдан:

— Домланинг айтганлари ростми? — деб сўради.

— Муқаддас, — дедим ёлвориб, — менга бир қаранг...

— Ростми деяпман? — такрорлади Муқаддас.

Тўсатдан томоғимга бир нарса тиқилгандек бўлиб, бир нафас жим қолдим.

— Рост, Муқаддас, лекин гапимга ишонинг, мен бу нарса сизнинг ўқишга киролмай қолишингизга сабаб бўлади деб сира ўйламаган эдим. Бўлмаса... наҳотки, мен сизни... Ахир мен...

Муқаддас шарт бурилиб юзимга тикилди. Ҳеч қачон унинг чеҳрасида бундай ифодани кўрмаган эдим: қоп-қора кўзлари чақнаб тағин ҳам чиройли кўринар, юзи ловиллаб ёнар, нам лаблари пирпираб учарди.

— Сенинг киролмаслигингга сабаб бўламан, деб ўйламагандим дейсиз, мендан бошқа бир кишининг ўрнига кирганингизда-чи, унда нима бўларди? — деди Муқаддас, деди-ю, кўзлари яна жиққа ёшга тўлди. — Мен аҳмоқ бўлсам... сизга шундай ишонган, шундай ишонган эдимки!

У тескари ўтирилди-да, кафтлари билан юзини бо-сиб секин йирлай бошлади...

Яна боягидек миямда гўё бир нарса «ялт» этиб ёнди-ю, назаримда зўр бир ҳақиқатни тўсиб турган парданинг чети кўтарилгандек туюлди. Буни жуда аниқ ҳис этдим, лекин... лекин мен масаланинг бу томони-ни ўйламаганим ҳам рост-ку ахир! Мен катта бир адолатсизлик ва инсофсизлик қилиб қўйганимни бўйнимга оламан, аммо, биринчидан, бунинг оқибати-ни яхши ўйламаган бўлсам, иккинчидан, мени бунга мажбур этган нарса... Муқаддас эди-ку, севгимиз эди-ку!

— Муқаддас, — дедим кўзларини учратишга ҳаракат қилиб, — менинг ҳам гапимга бир қулоқ солинг. Мен ёмон, разил иш қилиб қўйганимни бўйнимга оламан. Лекин мен буни билмасдан қилдим. Энди мен ўзим тузатаман, ўзим ҳаракат қиламан...

— Раҳмат, — Муқаддас рўмолчаси билан кўзларини артди, — Раҳмат, мен энди ўқиб бўлдим!

— Муқаддас?..

— Мен энди ўқимайман! — деди Муқаддас, — наҳот сиз мени бу ерга меҳнатдан қочиб келган деб ўйласангиз? Мен ишчининг қизиман! Мен шунчалик сизга... сизни, — у гапининг охирини айтмади, ёш тўла кўзлари билан юзимга яна бир қаради-да, зина-пояга томон бурилиб кетди.

— Муқаддас! — дедим уни тўхтатишга ҳаракат қилиб, — Муқаддас...

— Қўйинг, бўлди! Орқамдан юрманг! Шунча берган ёрдамингиз ҳам етади! — деди Муқаддас ва йиғлаганича зинапоядан югуриб тушиб кетди... Иккинчи қаватга буриладиган жойда шамолда учгандек майин тўлганган икки ўрим сочлари тагин бир кўринди-ю, бойиб бўлди...

— «Қўйинг! Бўлди! Шунча берган ёрдамингиз ҳам етади!» — Унинг йиғлаб айтган бу сўзларида аллақандай бир дард, муҳаббат дарди бор эди, лекин айти маҳалда бу унинг: «умидингни уз» ҳам дегани, «тамом» дегани, «битди» дегани эди...

Назаримда шу топда кимдир менга қон ва жон бериб турган ҳаёт манбасини шартта кесиб ташлагандек эди: хаёлимга ҳеч бир фикр келмас, гўё миям ҳам, қалбим ҳам бўм-бўш эди. Ҳатто ҳозир мен учун нақадар катта фожиа рўй бергани ҳам онгимга бориб етмаган, қаерда ва нима учун турганимни ҳам яхши билмас эдим, фақат юрагимнинг бир чети қаттиқ оғрир, худди заҳарли тикан қадалиб турганга ўхшарди.

Тўсатдан турган жойимдан пастда, кўчанинг нариги юзида Муқаддасни кўриб қолдим. У ҳамон рўмолчаси билан кўзларини тез-тез артиб бир-бир қадам ташлаб борар, худди нотаниш шаҳарда адашиб кетиб, қаёққа боришини билмай қолган бир бечорага ўхшарди.

Уни кўришим билан хаёлимга:

— Бу ерда нима қилиб турибман? — деган фикр келди. — Бу даҳшатли хатони тузатиш учун бир ҳаракат қилиб кўришим керакми, ё Муқаддас айтмоқчи ҳеч нарсани билмагандек бўлиб, унинг ўрнига кириб олиб ўқиб кетавераманми?

Йўқ, мен энди ўқимаслигимга, ўқийман десам ҳам ўқий олмаслигимга ақлим етиб турарди. Демак, рўй берган адолатсизликни тўғрилашим керак, тўғрилаб Муқаддасга айтишим керак, кейин у ўқийдими-йўқми, ўзи билади, аммо адолатни тиклаш менинг вазифам, менинг виждон бурчим!..

Пастта қараб югурдим. Иккинчи қаватда ректорнинг кабинети олдида турган бояги одамлар йўқ, йўлак ҳам бўшаб қолган эди. Катта, қўш деразали ёруғ қабул-

хонанинг тўрида ўтириб, машинка чиқиллатаётган ёш қиз менинг «ректор борми?» деган саволимга юзимга ҳам қарамасдан:

— Кўзингизнинг олдида чиқиб кетди-ку, кўрмадингизми? — деб жавоб берди.

Унга бошқа савол бериб турмасдан яна пастга отилдим. Ректорни танимас эдим, йўлақда ва биринчи қаватда учраган одамлар мен тасаввур этган ректорлик салобати бўлмаганлиги учун, уларга мурожаат ҳам қилиб турмасдан кўчага чиқдим.

Ташқарида, эшикнинг рўпарасида, акациянинг соясида турган «Победа»нинг ёнида, икки киши хайрлашмоқда, иккаласи ҳам яхши кийинган, қорин сола бошлаган салобатли одамлар эди. Эшикдан югуриб чиққанымда уларнинг бири — папка қўлтиқлаб олган, сочларига оқ оралаган, ўрта бўйли, оқ шойи кителли одам «Победа»нинг эшигини оча бошлади. Машинанинг юриб кетишидан қўрқиб чопиб бордим:

— Институт ректори сиз бўласизми? — дедим хансираб.

Машинанинг эшигига қўл чўзган одам бундай одобсизликни кутмагани учунми, ё мен жудаям ҳовлиқиб кетган эканманми, юзимга таажжуб билан тикилиб:

— Мен бўламан, хўш? — деб сўради.

— Сизга жуда зарур бир гапим бор эди.

— Шунақами? Эртага келсангиз қанақа бўларкин, — деди у кулимсираб.

— Кечирасиз, эртага қолдириб бўладиган иш эмас! — дедим, унинг яна машинага ўтирмоқчи бўлаётганини кўриб, беихтиёр қўлимни чўздим.

Ректор менга яна диққат билан қараб қўйди, сал қисилган кўзларида яна таажжуб ифодаси жилваланди.

У кескин ҳаракат билан енгини кўтариб қўл соатига тез кўз ташлади ва лабини тишлаб бошини чайқади:

— Кечирасиз, ука. Сира иложим йўқ. Кечикяпман. Бир зарур иш билан чақиринган эди, етиб бормасам бўлмайди! — деди ва юзимга яна бир кўз ташлаб, қўшимча қилди:

— Эртага эртароқ келинг. Биринчи навбатда қабул қиламан.

Унинг кескин ҳаракат билан «Победа»нинг эшигини очганини кўриб, яна тўхтатмоқчи бўлгандим, ректор билан хайрлашиб турган одам «шап» этиб қўлимдан ушлади:

— Менга қаранг, яхши йигит, одобсизлик ҳам эви билан-да! Сиз ким бўласиз ўзи?

Ректор машинадан бошини чиқариб менга юзланди.

— Тўғри, тўғри, арзингизни бу кишига айтсангиз ҳам бўлади... мумкин бўлса ёрдам беринг... — деди у ва шофёрга қараб имо қилди: «ҳайда!»

— Менга қаранг, — деди ректорнинг шериги, — мен сизни бир ерда кўргандек бўлаётибман. Сиз... Салим Каримовичнинг ўғли эмасмисиз?..

Кўчани тўлдирган «Зим» ва «Победа»ларга аралашиб муюлишдан бурилиб кетаётган ректорнинг машинаси орқасидан тикилганимча қотиб қолдим, энг сўнгги умидим ҳам пучга чиққани мени оғир ўйга толдирган эди.

Ёнимдаги одам қўлимдан ушлади:

— Сизга нима бўлди, йигитча? Сизнинг масалангиз ҳал бўлувди шекилли. Тагин нима қилиб юрибсиз?

Кескин бурилиб қараган эдим, у кишини танир эканман.

Бу ўша, иншо ёздирган олтин кўзойнакли чиройли мўйсафид домла эди!

— Ҳа, менинг масалам ҳал бўлди! — дедим унинг силлиқ қирилган қип-қизил юмалоқ юзига, олтин кўзойнаги тагидан чакнаб турган чағир кўзларига вазаб билан тикилиб. — Аммо мен масалани ҳал қилган одамлар билан гаплашмоқчи бўлиб келгандим! Мен уларни фош қилгани келдим! Фош қиламан! Энди тушундингизми мақсадимга?..

Домланинг юмалоқ юзи ғалати чўзилиб, кўзларида: «Бу жинними ўзи» деган ифода жилваланарди. У елкасини бир қисиб қўйди-да, худди уни шу топнинг ўзидаёқ фош қиладиган жойга судраб кетишимдан қўрққандек, жадаллаб институтга кириб кетди.

Яна боягидек хийла вақтгача нима қилишимни билмасдан туриб қолдим: хаёлимга тузукроқ бир фикр

келмас, ҳушимни йиғиб ололмас эдим. Ниҳоят, анчадан кейин миямга:

«Ректор эртага келасан! — деди-ку, унгача Муқаддас кетиб қолмасин!» деган фикр келди.

Муқаддаснинг кетиб қолишидан қўрқиб муюлишгача шошиб, жадаллаб бордим, лекин муюлишдан ўтиб, кекса қайрағочлар соя ташлаган таниш икки қаватли уйни кўришим билан қадамим ўз-ўзидан секинлашиб қолди.

... Сўнгги бир ой ичида бу кўримсизгина бино мен учун дунёда энг кўркам, энг зийнатли, энг оромбахш бир жойга айланган эди. Мен унинг олдидан юрагимни ҳовучлаб, Муқаддасим, севгилим яшаган иккинчи қаватдаги балкони хонадан, хонанинг деразаларига тутилган ҳарир тўр пардасидан кўзларимни узоқмасдан, уни кўрмасам ҳам ҳар сафар қалбим нафис ва тотли туйғуларга тўлиб ўтардим. Мен уни неча марта қувончдан бошим арши-аълога етиб шу уйга кузатиб қўйган, неча марта уни кўролмасдан изтироб чеккан эдим, лекин ҳеч қачон унинг олдига ҳозиргидек қўрқиб, юрагимни тўлдирган қоронғи ва оғир ҳислардан кўнглим ваз бўлиб бораман деб ўйламагандим.

Ҳамиша одам кўп бўладиган ётоқхонанинг олдида бахтга қарши бу сафар ҳеч ким йўқ эди. Бир-икки минут саданинг тагида битта-яримта таниш-билиш чиқиб қолишини кутиб турдим, сўнгра секин эшикка бордим.

Йўлақда, иссиқ сув тўлдирилган катта бакнинг ёнида кўзойнак таққан бир кампир пайпоқ тўқиб ўтирарди.

Муқаддасни чақириб беришини илтимос қилгандим, бошини чайқаб уфлаб олди.

— Сира тинчлик бермадиларинг-бермадиларингда! — деди-да, унг қўли билан белини ушлаганча иккинчи қаватга чиқиб кетди.

Ташқарига қайтиб чиқиб ариқ бўйидаги саданинг соясида кута бошладим. Юрагим тез-тез урар, хаёлимда фақат битта фикр айланарди: «Борми, йўқми, чиқадими, чиқмайдими?»

Боя ҳеч ким бўлмаган ётоқхонанинг олдида, энди гўё мени кутиб тургандек, қиз-йигитлар тўплана бошлади. Назаримда улар ҳадеб менга қараётгандек, на-

қадар хунук иш қилиб қўйганимни билиб, мендан нафратланишаётгандек туюларди.

Тўсатдан тепамдаги балконнинг эшиги очилгандек бўлди. Мен тез қарадим ва балконда турган Муқаддасни кўрдим.

У бояги шойи кўйлаги ўрнига оддий чит кўйлак кийган, сочларини орқасига турмаклаб олган, афтидан, кетишга аҳд қилгани чин эди. Кўзларимиз бир секундга учрашди. Унинг кўзлари яна жиққа ёшга тўлдими, ё менга шундай туюлдим, билмадим, у бошини қўйи солиб индамасдан яна ичкарига кириб кетди.

Бирпасдан кейин эшиқда имтиҳон топшириб юрган кезларимизда бир-икки кўзим тушган ўша юзида қора холи бор қиз кўринди. У секин юриб ёнимга келди-да, гўё мени энди кўраётгандек юзимга қадалиб, тўрт букланган бир парча қоғозни чўзди:

— Муқаддасхон чиқмайман дедилар... — Шундай деди-ю, жавобимни кутмасданоқ ётоқхонага кириб кетди. Мен ҳам соядан чиқиб бошим оққан томонга қараб кетдим.

Муқаддаснинг жавоби тахминан қанақа бўлишини сезсам ҳам, кўнглимнинг бир четида хануз сўнмаган бир умид милтираб турарди. Тўрт букланган қоғозни очдим. «Шариф ака! Менга кўп яхшиликлар қилдингиз. Бу яхшиликларингиз учун раҳмат. Бироқ энди ўзингизни қийнаманг. Ҳозир менинг институтта қабул қилинишим тўғрисида буйруқ олиб келган бўлсангиз ҳам мен қолмас эдим. Гапимга ишонинг: энди бир-икки йил ишламасдан сира ўқимайман. Бу бир ой менга катта сабоқ бўлди. Ақлим кирди. Ниҳоят шуни ҳам тушундимки, олдин ишлаб кейин ўқиш фақат меҳнатни ҳурмат қилиш ва чиниқиш учунгина эмас, одам таниш учун ҳам зарур экан. Агар билсангиз... Мен сизга шундай ишонгандим, шундай ишонгандимки!..

Хайр. Муқаддас».

Тамом. Битди Муқаддасдан айрилганимга, бахт-саодатимдан, баҳоримдан, кутилмаган жойда топиб олган дурдонамдан айрилганимга энди ишонсам бўларди!

Хат йиғлаб ёзилганлиги кўриниб турарди, лекин йиғлаб бўлса ҳам шафқатсиз ёзилган бу бир парча қоғоз қўлимни, қўлимнигина эмас, юрагимни ўрта-

моқда эди. Мен бутун қалбимни чангаллаб олган қаттиқ оғриқдан бошқа ҳеч нарсани сезмас эдим. Гоҳогоҳодагина бир дақиқа хат ҳам, Муқаддасдан айрилганим ҳам эсимдан чиқар, ҳамма нарсани унутиб қўярдим. Шундай пайтларда бир оз бўлса ҳам ором олардим, лекин тўсатдан яна хат эсимга тушиб кетиб, Муқаддасдан айрилганлигим электр токидек бирдан миямга бориб етарди-ю, аччиқ алам бутун вужудимни гўё заҳарга тўлдириб юборарди.

Психология китобларидамикин, эсимда йўқ, киши бир нарсасини йўқотган жойидан кетолмайди, кетса ҳам айланиб қайтиб келаверади, деган фикрни ўқиган эдим. Мен ҳам шунга ўхшаган бир нарсанинг таъсиридами, билмадим, бир маҳал ўзимни парқда, Муқаддасни биринчи марта ўпганим соябон ёнида кўрдим...

Парк аввалги латофатини йўқотган, дарахт япроқларини қуюқ чанг босиб, кулранг тусга кирган, қум сепилган йўлларда гижимланиб ташланган қоғозлар, папирос қутилари ётар, соябоннинг ичида ҳам чирмовуқнинг хазонлари уйилиб қолган эди. Лекин атиги бир ҳафтадаёқ ташландиқ жойга айланган бу соябон менинг кўзимга жуда иссиқ кўринди, гўё Муқаддаснинг ўзини кўргандек юрагим бирдан ширин сиқилиб, ҳаётимдаги энг қисқа, лекин энг масъуд онлар эсимга тушиб кетди. Мен соябоннинг ичига кириб, ўша таниш, қисқа, аммо ширин хотиралар гувоҳи бўлган скамейка олдига келдим. Муқаддаснинг қаршисида ўтириб унинг ёшларини артгандим, унинг қизлик иффа-ти, иззат-нафсини енгиб айтган «севаман» деган сўзларини эшитгандим, уни биринчи марта ўпгандим. Севги хотираларини ўз бағрига яширган скамейкага суяндим, суяндим-у, ўзимни тутолмасдан бирдан йиғлаб юбордим.

— «Бу қандоқ бўлди? Мен нималар қилиб қўйдим? Қандай қилиб ўзимга ўзим пичоқ урдим? Қандай қилиб ўз бахтимдан ўзим айрилдим?»

Биринчи дақиқада бу саволлар юрагимда тутаб турган изтиробни бирдан ловиллатиб юборди-да, хаёлимда бошқа айбдорларни қидиришга киришдим.

Шу топда бу нарсада ўзимни эмас, ойим билан Салим Каримовични айблашга, ҳамма гуноҳни ўша иккисига тўнкашга тайёр эдим.

Лекин ажабо: «мен уларни айблашга ҳаққим борми? Уларга бир нарса дейишга тилим борадими? Мен ўзим эмасми тунов куни бу ишга розилик берган? Ўшанда розилик бермаганимда, иродасизлик қилмаганимда улар мени мажбур қила олишармиди?»

Аччиқ алам билан иқроп бўлдим: йўқ!..

Менинг ҳеч кимни айблашга ҳаққим йўқ эди. Ҳаммасига ёлғиз ўзим айбдор эдим. Бу нарсага ўз инсофсизлигим, сабрсизлигим, иродасизлигим сабаб бўлди! Бўлмаса бир йил ишлаб шунча ҳурмат орттирган, ҳунар ўрганган заводни шундай ташлаб кетармидим? У ерда орттирган шунча дўстларимдан шундай осонгина юз ўтирармидим? Мен тенги йигитлар ҳам ишлаб, ҳам ўқиб, қийинчиликлар билан олишиб, улар устидан валаба қозониб юрган бир пайтда, мен севгимнинг жойини тортиб олиб, бундай шарманда бўлиб қолармидим?..

Ҳа, энди ақлим кирган, энди ҳамма нарсага тушунган эдим. Муҳаббат — муқаддас туйғу. У софликни талаб этади. Муқаддас менинг ўзимни ҳам, севгимни ҳам тарк этиб, кўзимни очган эди. Халқнинг «Инсофли одам ошини ер, инсофсиз бошини» деган мақолида мужассамланган ҳаётнинг энг улур қонунларидан бири менга ўзининг шафқатсиз, лекин адолатли кучини кўрсатган эди.

* * *

Чирмовуқ соябон тагида қанча ўтирганимни ўзим ҳам билмайман. Паркни тўлдира бошлаган одамларнинг ровур-ғувурларидан ўзимга келганимда қуёш ғарбга ёнбошлаган, боя мен кирганда иссиқдан қақраб ётган хиёбонларга дарахтларнинг қуюқ сояси тушган эди.

Парк жонланмоқда, ҳаёт ўз изига тушмоқда эди. Юрагимдаги ғам-ғусса нақадар оғир бўлмасин, мен ҳам яшашим, кун кечиришим, ҳаётни давом эттиришим керак эди, ўрнимдан туриб соябон тагидан чиқдим...

Энди нима қилишимни, бундан кейин қайси йўлдан кетишимни ҳали ўзим ҳам яхши тасаввур этмас эдим. Фақат бир нарсани яхши билардим — бу йил қайтиб институтга қадам босмайман!

Парқдан чиққач, қаёққа боришимни ўйлаб бир зум туриб қолдим. Негадир уйга оёғим тортмас эди.

Шундай пайгларда ҳаммада ҳам бўладигандек, мен ҳам кўнглимдаги дардимни дўстимга, кўнглимга яқин бир одамга айтгим, ҳасратлашгим, ўртоқлашгим келарди.

Лекин кимга бораман? Кимга айтаман?

Йўқ, мен Сулаймон Акрамовични ҳам, Тўлаганни ҳам, бир йилда заводда орттирган бошқа дўстларимни ҳам унутмаган эдим, уларнинг ҳаммаси эсимда турарди, ҳатто Сулаймон Акрамовичнинг бир ҳафта олдин айтган сўзлари ҳам ёдимда эди, лекин уларнинг олди-га энди қайси юз билан бораман, нима дейман?

Рост, кўнглимнинг бир четида агар самимий кечирим сўраб борсам улар кўкрагимдан итармасликларига ишонардим, лекин журъатсизликданми ё йигитлик иззат-нафси йўл қўймадими, ишқилиб заводга бормасдан, уйга қараб йўл олдим. Эҳтимол уйда институт билан заводга олиб борадиган иккита йўлдан бошқа учинчи бир йўл топилиб қолар!..

Шу хаёл билан уйга кетдим, лекин ажабо: хаёлим дўстларимда, заводда эди. Мен қандайдир уларни кўмсар эдим. Қани энди шу топда Тўлаган билан одам сийрак кўчаларни кезиб, кўнглимдагиларни унга гапириб берсам, бир ой ичида тўпланган ҳасратларимни тўкиб юрагимни бўшатсам?..

Дарвозадан ҳовлига кирдим-у, хайрон бўлиб тўхтадим, рўпарадаги супада сийрак сочларини чангаллаб Салим Каримович ўтирар, ёнида қўлида бир пиёла сув тутиб ойим турарди.

Мен Салим Каримовичнинг:

— Шарманда қилди! Шарманда! — деган сўзларини эшитиб қолдим.

Дарвоза очилганини эшитиб, ойим ўтирилиб қаради, Салим Каримович эса секин ўрнидан турди. Унинг лаблари титрар, кўриниши жуда аянчли эди.

— Бу қандоқ бўлди? — деди у, қандайдир йиғлам-сираган, титроқ товуш билан. — Сен кимни фош этмоқчи бўлиб юрибсан? Мен сени ўғлим деб, жигарбандим деб ўртоқларга елиб-югуриб ишингни тўғри-лаб берсам-у, сен бунақа қилсанг? Мени ўртоқларим

олдида қай аҳволга солиб қўйганингни биласанми ўзинг? Шарманда қилдинг, шарманда!

Шу топда менинг ҳам дардим ўзимга етарли бўлиб тургани учунми, билмадим, қаттиқ бир нарса дейишга офиз жуфтладим-у, лекин унинг йиғлашдан бери бўлиб турганини кўриб ҳушимга келдим: унга қаттиқ гапирришга нима ҳаққим бор? Ахир айб унда эмас, ўзимда-ку! Бу иродасиз, шўрлик одам ойимнинг қистовлари билан шу ишга мажбур бўлганини кўра-била туриб индамаган эдим-ку! Дадамни айблаш ҳам виждонсизлик бўлади-ку!

— Кечирасиз, болалик қилибман. Ректорга кирман деб жаҳл устида айтгандим. Кўнглингиз тўқ бўлсин... Ҳеч қачон кирмайман! — дедим ва уйга бурридим. Тўсатдан хаёлимдан: «Агар ўз дадам тирик бўлганда эҳтимол бу ишлар бўлмас эди, эҳтимол мен бу аҳволга тушмас эдим!» деган фикр ўтди-ю, кўзимга ёш келди...

Уйга киришим билан орқамдан ойим ҳам кирди. У тўппа-тўғри олдимга келди, иккала қўли билан бошимни ушлаб, кўзларимга тикилди:

— Сенга нима бўлди, болам? Кўнглингдаги дардингни онангдан нега яширасан? Нега бундай қиласан?

Йўқ, сочларига оқ оралаган, пешонасига чуқур ажинлар тушган бу она ўз фарзандининг дардини тушунмайдиган оналардан эмас эди! Мен бир ой ичида бошимдан ўтган ҳодисаларни ундан яширмасам ҳам бўларди!..

Бошимни унинг қўллари орасидан секин чиқариб ерга қарадим. Аини маҳалда уйга келаётганимда йўлда ўйлаганим учинчи йўлнинг йўқлигига ҳам амин бўлдим.

— Мен бу йил ўқимайман, — дедим, — яхшиси, заводга қайтиб бораман.

— Нега? — секин сўради ойим, унинг овози жуда мулоим эди. — Сир эмасми?

— Йўқ, сир эмас, бироқ бу тўғрида ҳозир айтолмайман. Мен сизга фақат шуни айтишим мумкинки, тунов куни шу ишга розилик бериб жуда катта хато қилибман, чунки бир одамга... бир қизга жуда жавр бўлди... Йўқ демасангиз, Сулаймон Акрамовичнинг олдида бораман.

Ойим узоқ вақт жим қолди.

— Майли, болам, ўзинг биласан, — деди ниҳоят у ва яна бошимдан ушлаб, пешонамдан ўпди. Унинг кўзлари нам эди.

— Йўқ, болам, сен эмас, мен янглишдим. Ўқи деб зўрлаб сени қийнаб қўйганга ўхшайман. Бора қол, болам, майли, бора қол.

У яна пешонамдан ўпди. Уйдан чиқиб Сулаймон Акрамовичнинг олдига кетдим.

Хатони тузатиш учун, ҳаётни қайтадан бошлаш керак эди.

* * *

Йигит ҳикоясини тугатганда, қуёш жийдазор орқасига ёнбошлаган, ҳаво эрталабки файзини йўқотиб, совуқ шамол кўтарилган эди. Лекин бу совуқни сезмас эдим. Қўлларимни бошимнинг орқасига қўйиб чалқанча ётардим, баланд тубсиз осмонда у ёқдан-бу ёққа санқиб юрган қора булутларнинг бир-бирига қўшилиб, каттайиб боришини томоша қилиб хаёл сурардим.

Мен йигитнинг қалбини ўзи билан олиб кетган ажойиб қиз ҳақида, турмушнинг мураккаблиги ва йигитнинг эндиги тақдири тўғрисида ўйлардим.

— Муқаддас нима қилибди? Хабарингиз бўлмади-ми? — ниҳоят сўрадим ундан.

— Эшитишимча заводда лаборант бўлиб ишлаётган эмиш, — деди йигит.

— Хат-пат ёздингизми?

— Нима дейман? — деди йигит, кейин қандайдир ўзгарган овозда қўшимча қилди:

— Йўқ, ака, энди хат ёзишнинг фойдаси йўқ. У мени кечирмайди. Кейин... тўғрисини айтсам, мен унга муносиб эмасман...

Йигит бирдан ўрнидан туриб кетди, баланд жарликнинг ёқасига бориб, Бўзсувга тикилди, ўйга чўмди.

— Кулоянц айтмоқчи меҳнатдан қўрқадиган бойвачча шу ишни қилганда-ку, тушуниш мумкин эди, — деди йигит, анчадан кейин. Унинг ўйчан овози ифода этиш қийин бўлган ички бир дардга тўла эди. — Ахир мен меҳнатнинг қадрини била бошлаган эдим-ку! Яна бир йил ишлаб соф виждон билан ўқишга кира оли-

шимни, ҳеч бир институтнинг эшиги мен учун ёпиқ бўлмаслигини яхши билардим-ку!.. Бунинг ҳаммаси нотўғри тарбиянинг натижаси, ака! — деди йигит ва яна хаёлга берилди.

— «У мени кечирмайди».. — Мен бу сўзлар устида жуда кўп ўйландим.

Муқаддас кўп жиҳатдан ҳақ, албатта, лекин у йигитнинг тарихини, оиласидаги чигал муносабатларни биладими, унинг кейинчалик ўз ҳаётида шундай кескин бурилиш ясаганидан хабари борми?

Мен олдин унга бир хат ёзмоқчи бўлдим, ҳатто ўзим бориб бир гаплашиб келсаммикин, деган фикрларга ҳам бордим. Лекин борганда ёш бир қизга мен нима ҳам дейман?

Ўйлаб-ўйлаб мен бу воқеани китоб қилиб ёзишга қарор қилдим. Эҳтимол бу қисса икки ажойиб ёшнинг қайта топишишига бир восита бўлар, «севмоқ ва севилмоқ» бахтига муяссар бўлган бошқа ёшларга ҳам бир ибрат бўлар. Ҳар қалай, мен бу китобни ҳаммадан олдин Муқаддаснинг ўқиб чиқишини истардим. Шариф қанчалик айбдор бўлмасин, Муқаддас уни кечиршини хоҳлардим.

Ташкент, 1960 йил.

ОДИЛ ЁҚУБОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Тўрт жилдлик

БИРИНЧИ ЖИЛД

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2005

Муҳаррир *М. Мансуров*
Бадий муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусахҳиҳлар *Ю. Бижаатова, Н. Охунжонова*

Теришга берилди 12.03.2005. Босишга рухсат этилди 15.04.2005.
Бичими 84x108^{1/32} Балтика гарнитураси. Офсет босма. Шартли бос-
ма табоғи 14,3. Нашриёт-ҳисоб табоғи 14,0. Адади 5000 нусха. Бу-
юртма № 1155. Баҳоси келишилган асосда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
700083. Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.